

ПРИЧА

Часопис за причу и приче о причама
Београд, децембар 2012. година VI, број 21

Прича,

први и једини часопис за причу и приче о причама
Београд, децембар 2012, година VI, број 21

Издавач

Књижевно друштво „Свети Сава“
Београд, улица Гандијева 167–177

За Издавача

Живко Николић

Главни уредник

Слободан Стојадиновић

Одговорни уредник

Славољуб Марковић

Заступник Приче

Др Малиша Станојевић

Дизајн

Драган Цоха

Часопис **Прича** излази четири пута годишње

Тираж – 300

Штампа „Горапрес“ – Београд

Корице

Наташа Илић

„Бамбуси“, мозаик, 2010. формат 35x40 cm
(у власништву М. Вулићевића)

П П П П П П П Р Р Р Р Р Р Р И И Ч Ч А
П П Р Р И И И Ч Ч А А
П П Р Р Р Р Р Р Р И И И Ч Ч Ч Ч Ч Ч А А
П П Р И И И Ч А А А
П П Р И И И Ч А А А А А А А А
П П Р И И Ч А А А

ПРИЧА

Часопис за причу и приче о причама

Српска прича XX века
(Пета свеска)

Београд, децембар 2012,
година VI, број 21

Штампање овог броја помогло је
Министарство културе Србије

Садржај

Драгомир Брзак, <i>Сироџа боџиња Талија!</i>	7
Славица Гароња Радованац, <i>Заборављени приповедач</i> Драгомир Брзак	40
Стеван Сремац, <i>Калча у позоришту</i>	50
Велиша Јоксимовић, <i>Реалистичка приповећка</i> <i>из позоришној живоји</i>	59
Бранислав Нушић, <i>Класа</i>	68
Бранислав Нушић, <i>Птичице Божје</i>	77
Бранислав Нушић, <i>Сировод</i>	82
Валентина Вељић, <i>Друјачији Нушић</i>	86
Никола Јанковић, <i>Цейгдлака</i>	95
Никола Јанковић, <i>Кроз стџрах</i>	119
Станиша Војиновић, <i>Београдске и комџијске џриче</i> <i>Николе Јанковића</i>	125
Григорије Божовић, <i>Сул-Каџеџан</i>	130
Григорије Божовић, <i>Терорисџи</i>	138
Иван Радосављевић, <i>Неје човек волк</i> <i>Прекорачења моралних оквира</i> <i>у Приповећкама (1924) Григорија Божовића</i>	146
Велимир Живојиновић Massuka, <i>По џраџу</i>	158
Сава Дамјанов, <i>Фанџасџијка у џрози</i> <i>Велимира Живојиновића Massuke</i>	202
Ненад Ивановић, <i>По џраџу</i> <i>Велимира Живојиновића Massuke</i>	206
Лазар Комарчић, <i>Злаџна Косџадинка</i>	211
Илија Бакић, <i>Лазар Комарчић –</i> <i>– Неџраведно заборављени приповедач</i>	192
О писцима	239

Драгомир Брзак

СИРОТА БОГИЊА ТАЛИЈА!

К-р-р-р!... Нешто пуче, као да је испод мене каква петарда потпаљена! Ја сам слетео с десне стране седишта не леву и, пошто сам добро ударио главом о кожни кош кôла, пробудио сам се!... Киша је лила као из кабла, ударајући о кош и сливајући се доле у блато. Она кожа, коју сам преко ногу навукао, била је пуна воде. Помрчина као у лонцу. Нису падале из облака кишне капље, но дуги, дебели млазеви воде, који су промицали поред скомрачне светлости колских фењера. Кола су мирно стајала, коњи су се пушили од оне силне воде а ја сам бечио очи погледајући у ону помрчину око себе. Једва сам се разабрао шта се то десило са мном. Учини ми се као да сам веома дуго спавао и да већ одавно стојим с колима у сред ове помрчине и силнога пљуска, који је добовао по кошу...

Милован је слетео с „бока“, извукао један фењер и стао загледати око кола, крупно псујући. Тек сам сад приметио да су се кола стражњим делом јако нагла на леву страну и да сам тешком муком балансирао на седишту. Хтео сам да се подигнем, али ме је она кожа преко ногу, пуна воде, тако притиснула у ћоше, да се нисам могао ни маћи. Најзад простењах тешко дишући:

– Шта је то, Миловане, ако Бога знаш?

– Ништа! одговори Милован љутито. – Главчина прсла, шпице поиспадале а обруч с точка ко зна где је остао на друму.

– Па сад?

– Шта?

– Како шта? Где ћемо сад?

– Па где ћемо на друго место, но у село?

– Какво село?

- Лапово.
- А железница?
- Море, ко вас пита за железницу поред оваке несреће и на оваком кијамету? Тешко да се и до села докотурамо.
- Лако је теби говорити, јер ти је све једмо: стигао да нас, стигао сутра, али није мени све једно.
- Па нисте ви криви за то.
- И нисам ја, но ти, мој брајко.
- Како то? Зар сам ја могао знати, да ће точак спасти с осовине? – Осече се Милован љутито.
- Да Богме да си могао знати да си кола тачније прегледао.
- Кад смо јутрос из Пожаревца кренули, све је било у свом реду; чивије на свом месту, главчине здраве а точкови не може бити бољи. Каква је сад ова несрећа, анатема је знала.
- А јеси ли обруче на точковима прегледао?
- Нисам, јер су точкови здрави били.
- Е, ето, видиш ли? – повиках, чисто поносећи се својим кочијашким знањем. – Обруч на томе точку није био добро причвршћен: он је спао с точка, а ти ниси ни приметио; наплатци су, услед тежине, притискивали шпике: главчина је, услед тог притиска, пукла и точак се расуо и ако чивија стоји на свом месту у осовини.
- Јес, истина! Ево чивије здраве читаве у осовини.
- Не рекох ли ти ја!
- Сад шта му је, ту му је. Морамо се помоћи како знамо.
- А како ћемо се помоћи, Миловане?
- Лепо. Наћи ћу једну врлику, подметнућу је испод ове осовине, притврдићу је вренгијом за предњу осовину, па ћемо полако у село.
- А да ли ће то моћи издржати до станице?
- О станици нема ни помена, јер донде имамо још добра два сата пута; једва ако до села доспемо.
- До села?

– Да, до Лапова. Али се надам да ћемо се донде полако докотурати, јер у колима неће бити никаква терета сем вашег „коферчета“ са стварима.

– А ја?! – повиках у чуду, погледајући на оне дебеле млазеве воде и слушајући оно добовање по кошу.

– Ви ћете пешачити са мном заједно, иначе оде осовина до ђавола, па ћемо онда ипак морати и без кола отпешачити до села, јер не можемо до зоре остати овде на друму!

Можете мислити: како ми је било, кад сам ове Милованове разлоге чуо! До душе није ми ни у колима баш тако пријатно било, јер је напољу пљуштала једна од оних ледених кишица, каквим нас месец октобар тако издашно посећује, али сам бар био у сувоти. Осем тога, благодарећи моме историјском „менчикову“¹ и добрим чизмама, ја сам прилично утопљен био. Али напољу, на испроваљиваном друму, по силном блату, по још силнијој киши и по најсилнијој помрчини, мој менчиков и моје чизме од руског лака изгледале су као једна ужасна иронија. Тек са једним капутом од оне мушеме, којом се еспапи покривају и са чизмама, у којима аласи рибе хватају, могло би се шта учинити, али овако?!

– По Богу, Миловане, како ћу по овом кијамету и помрчини пешачити? – прстењих тако тужним гласом, да би се и камен расплакао.

– Бадава, мора се, господине! – одговори немилосрдни Милован.

– А је ли бар близу Лапово?

– Биће један сат хода.

– Један сат хода! Тешко мени, сињем кукавцу! „Схорите се највиша небеса! Чрезмерије потреса вас људско!“ Узех и нехотице цитирати покојнога Сарајлију.²

– Шта велите, господине? – Запита ме Милован.

– Ништа! Ништа! Иди наћи врлику па да се крећемо у име Бога! – одговорих Миловану с резигнациом.

– Чекните ви мало, сад ћу ја одмах, – рече Милован, па оде негде у мрак с оним фењером.

Остао сам сâм, пиљећи у онај један фењерчић, притврђен на боку. Киша је непрестано пљуштала, а да би оно Чубрино³ „чрезмерије“ још потпуније било, поче, отуд с Мораве, да пирка онај хлађани „зефирић“, који ти пискавим гласом звижди око ушију, пакосно урлајући: „го-о-о-љо! го-о-о-љ-о-о!“ Мене прође чисто нека језа по телу. Направио сам цигару, па сам се преместио на десну страну седишта, да бих олакшао осовини, која је у блату лежала. Коњи су стајали оборене главе, па су с неким философским миром подносили овај ледени туш и оно пиркање „зефирића“. Грдио сам и свој већ познати малер, и комисије и све оне недужне индивидуе, којима сам, ево већ годинама, с краја на крај Србије, са целим својим ауторитетом, у походе одилазио. Кад ће већ једном престати ова моја ломљава по путовима, по колима, железницама и лађама по сеоским механама и градским хотелима, где има свачега, само не оно, што теби треба? Ето, јутрос сам рано пошао из Пожаревца. Дан је био истина мутан и похладан, али пријатан и без икаквог изгледа на кишу. Путовао сам не може бити боље. Стигао сам доста рано у Свилајнац, ручао и добро се одморио, јер нисам хтео навалице⁴ рано поћи из Свилајнца, да не бих на досадној Лаповској станици дуго чекао нишки брзи воз, који тек после поноћи стиже у Лапово. Рачунао сам да у селу Лапову будем о вечери, па пошто се коњи добро одморе, да ипак за времена стигнем на станицу за воз. Све сам то лепо израчунао али ми је сав рачун покварио онај Милованов точак, који ме изложи овој леденој киши и „зефирићу“ и који ће ме још Бог зна каквим непријатностима изложити. Да сам раније пошао из Свилајнца, точак би Милованов, јамачно дотрајао до села, и онда би ситуација сасвим друкчије изгледала, али овако ето шта ми учини оно моје башкарење у Свилајначкој „касини“. Грдио сам и себе и Милована, и „касину“, па чак и ону Маџарицу Тереску, која ми је, по ручку, кафу у „касини“ донела...

– Е, господине, силазите с кола да утврдим ову врљику под осовину, па да у име Бога крећемо! – чух Милованов глас.

Мене као да неко удари леденицом у главу. Дигао сам јаку, набио сам шубару на уши, уздахнуо сам „и два и три пута“, па сам се једва искобељао испод оне коже, са које се сруши читав аков воде на мој менчиков. Кад сам стао ногама у блато, мене запљусну у лице читава бујица ледене кише и моја стакла у мојег цвикера о час посташе непробојна, као они прозори на Вишој женској школи у Београду. Стресао сам се, па сам стао иза кола, да бих се колико-толико заклонио, док је Милован издизао осовину ми петљао око оне блатњаве врљике.

– Господине! – рече Милован. – Присветлите ми мало да утврдим врљику за предњу осовину.

Дигао сам фењерчић, па сам му присветлио.

– Та-а-а-ко! Сад је у реду, – рече он, пошто је врљику вренгијом³ увезао. – Ово ће јамачно издржати до села, а тамо ћемо ваљда наћи мајстора, да точак оправи.

– Зар сад, ноћас? – Упитах.

– А, не; сутра!

– А кад ћемо на станицу.

– Кад да Бог! – одговори Милован с највећом мирноћом и стаде купити по блату оне расуте шпице и наплатке и бацати их у кола.

Лепо, Бога ми! помислих у себи. Дакле ја нисам сигуран да ћу чак сутра на станицу доспети? Али ваљда да ће бити и других кола у селу. У осталом имам довољно времена на расположењу, кад сам већ за овај ноћашњи воз задоцнио, јер сутрашњи дневни воз тек у подне стиже у Лапово.

Милован приђе колима па их поведе, штрањге се зате-гоше и кола поћоше прекретајући се час на једну, час на другу страну. Она врљика стаде шарати по блату а ја сам, одобрене главе, гацао иза кола по оној брчкавици!....

Колико смо тако путовали, ја вам не умем казати. Тек мени се учини да нећемо никад до села доспети. У

два маха Милован је устављао кола и са фењером загледао око врљике.

– Хоћемо ли скоро, Миловане? – упитах га.

– Одмах ћемо, господине, – одговори он, па ми онда отпоче описивати све лаповске красоте које ме очекују.

– У селу су две механе. Једна је Јовановићева, а друга општинска. Ми ћемо у општинску; она је боља, јер ту сва господа свраћају. Тамо ћете се добро одморити, а ја ћу зором код мајстора, да ми точак оправи... Ево Лапова пред нама!...

Уђосмо у село. Лапово се отегло као гладна година. Тек по где где жмирка по који осветљен прозорчић, а сеоске цукеле надале за нама такву ларму, као да им неко кожу с леђа дере. Киша је пљуштала, кола су шкрипала, врљика је шуштала кроз блато а ја сам понајлак⁶ гегуцао покрај кола. Још да смо поред себе попа имали, свако би од пролазника помислио да мртваца у колима спроводимо, тако смо тужно изгледали...

Најзад стигосмо пред једну повелику кућу на „глагол“.⁷ По многим осветљеним прозорима одмах сам погодио да ће то бити та Милованова општинска механа. И нисам се преварио! Механа је била озидама на самоме углу главнога сокака, кроз који је друм пролазио. Милован зави иза угла и ми уђосмо кроз капију у двориште. Ја сам једва чекао да се у сувоти видим, па зато сам одмах похитао под некакав трем, који ми Милован показа вукући за мном мој сандук из кола. Затим дозва газду из механе па онда оде с колима негде у мрак, – сигурно у шталу.

Остао сам сâм у мраку, чекајући на механцију. Поче ме обузимати језа од студени, јер сам се био добро угрејао пешачећи тако дуто уз кола. Од једном узе режати на ме некаква цукела тамо из помрчине. Режање је бивало све јаче и јаче и ја већ помишљах: како ће летети пешеви од мог менчикова по механској авлији, кад се у зло доба, отворише некаква врата и механција изађе под трем са свећом у руци.

– Добро дошли, господине! – поздрави ме он, заклањајући руком свећу и мерећи ме од главе до пете. Како сте, шта радите? Баш велики кијамет! Имали сте рђав пут. Извол’те, молим вас! Хоћете ли овде ноћити?

– Хоћу! хоћу! Дајте ми чисту собу, молим вас, и наредите да се одмах добро наложи.

– Бићете одмах служени. Изволите само за мном. Ја ћу понети ваше сандуче.

Уђосмо у подугачак ходник; он ме уведе у једну прилично лепу и чисту собу. Остави свећу на сто па изађе да нареди, да се наложи.

Већ после неколико тренутака у пећки је пуцкала весела ватрица. Уз припомоћ механције свукао сам менчикова и чизме. Затим сам извадио из сандука суве хаљине и преобку. Умио сам се и пресвукао; обуо сам меке, црвене јеменије⁸, које сам купио у великом цариградском безистену и које сам увек на пут носио, и кад је механџија доцније у собу ушао, ја сам седео крај стола и пушио цигару, слушајући како плаха киша шиба о прозорска окна.

– Хоћете ли вечерати, господине? – упита ме механџија, разгледајући по соби је ли све у реду.

(Овај механџија није био сељак, но некакав бивши трговац из Багрдана. „Он је триред свиње у Пешту гоно“, као што ми сам причаше, па зато је био прилично отресит и углађен човек).

– Хоћу, газда – одговорих – само бих вас молио да наредите, да ми се вечерас овде у собу донесе.

– А зашто то?

– Па овде сам много комотнији; а и уморан сам прилично.

– Немојте, молим вас. Док се вечера не зготови, ви се мало одморите, а затим...

– Не, не, никако! Овде ће ми бити много пријатније, но у механи.

– Ама ја ћу вам спремити најзгоднији астал, да ћете све лепо видети.

– А шта то имам видети? – запитах га у чуду.

– Па театор, господине – одговори он чисто сажалевајући ме што нисам читао, да у Лапову има „театор“.

– Какав театор у Лапову, по Богу брате! – повиках све у већем чуду.

– Леп, истински театор, ја шта ви мислите! – рече он набусито.

– Буди Бог с нама! Дакле баш театор?

– Да богме, театор! Није као они на вашарима, но прави, истински театор.

– Има и глумаца!

– И глумаца и глумица.

– И глумица?! – повиках.

– Јакако! – рече он па намигну десним оком.

– Откуд доспеше амо у Лапово?

– А ко би их знао! Дођоше једнога дана и упиташе ме: хоћу ли им дозволити да овде код мене изиграју. Ја им дозволих и, ето, већ три недеље како су у Лапову.

– Па како им иде?

– Свакојако. По некад препазаре по који динар, а по некад, богме, не падне им ни 5–6 гроша пазара. Ја сам им салу цабе уступио, али са „костом“⁹ иде потешко.

– Где, молим те!

– Ја. Готово гладују. Ја сам их испочетка „костирао“, али кад видех, брате си мој драговићу, како грдно много једу и још више пију, ја им отказах „кост“. Буди Бог с нама! Оно има изешних људи, али оно чудо нисам видео. Нека им је Богом просто оно, што ми дугују, бар су ме више пута лепо позабавили.

– А где се сада „костирају“?

– Где стигну, то јест, како ћу рећи, где добију. Мучна је то работа. Пазар слаб а глад велика. Наш сељак слабо мари за такве измотације и театоре. Ја сам на прилику, сасвим нешто друго, јер сам то и у Београду, и у Нишу, па чак и у Пешти видео. По некад о празнику и дође света, али радним даном нема нигде никога, сем попе, ћате и учитеља, па и то није редовно.

- А где су са квартиром?
- Са квартиром? Мушки у механи на клупи, а женскадији дао сам један собичак у авлији.
- Колико има женских?
- Две. Марина и Јулка, али је Марина много згод...
- Добро, добро! – прекидох га. – А како играју?
- Па, да видите, добро. По кад-кад баш лепо да се по-испретурамо од смеја. Вечерас, на прилику, изигравају „Луду Јерину“.
- Луду Јерину?! – повиках у чуду.
- Јес', „Луду Јерину“, ону „Луду Јерину“ што је с Ђурђем Смедеревцем зидала град Смедерево, па је зидајући град Смедерево...
- Аха! Знаш! знаш! – прекидох мога механцију у причању, домишљајући се о познатом предању о тој „Лудој Јерини“, које у народу постоји. Баш нисам имао воље да ми то и механција исприча.
- Е, јес'! Баш ту „Луду Јерину“. Здравно лепо парче. Домишљао сам: какав ли је комад та „Луда Јерина“, али се не могах никако сетити, мада ми је репертоар наших позоришта прилично познат. Мора бити да је и овај комад постао онако, како су постали многи 'историјски' комади, које је стари ветеран Фотија написао, прекројио или за позорницу удесио, и које готово све путничке позоришне дружине по Србији представљају. То јест, према потреби и према приликама. Узме се нешто одовуд, нешто одонуд, те се скрпари какав комад, који се после стално одомаћи по нашим иутничкнм дружинама. Без сумње тако је постала и ова „Луда Јерина“.
- Е, па добро газда. Кад ви баш тако велите, онда да вечерам у механи, – рекох јер, морам признати, био сам радознао да видим ова грешна чеда богиње Талије¹⁰, која су донела културу чак и у ово Лапово, пуно блата и лапавице.
- Сасвим! – рече механција весело. – Наместићу вам најлепши астал.

– То никако немојте чинити! Нађите ми какво скло-
нито место у буџаку, јер ми је то милије но да се испре-
чим у сред механе.

– Како ви рекнете. Места има и сувише а тешко да ће
вечерас ко доћи по овом кијамету. Ја одох да вам наме-
стим астал, а ви можете одмах доћи на вечеру.

– Лепо.

Механџија оде. Ја сам остао да се још мало ујдур-
шем¹¹ за „представу“. После кратког времена угасио
сам свећу, закључао собу, па кроз ходник ушао у меха-
ну.

Механа је била мало чистија од обичних сеоских ме-
хана. О тавану су висиле две повеће лампе. Дуж зидова
и с једне и с друге стране биле су углављене пошироке
клубе с наслонима од дасака а средом механе неколико
астала са сламним столицама. Видех у једноме углу не-
колико буради и на њима десетак нерендисаних дасака:
с преда приковане две летвице и између њих разапет је-
дан прљав механски чаршав увезан канапом; са стране
опет по један чаршав. Шта је тамо унутра, иза чаршава
било, то се није видело. Само сам видео с једне стране
једну кратку клупу, која је сигурно служила уместо сте-
пеница за пењање. То је, дакле, тај „театор“, та позор-
ница, те даске „које значе свет“; то је олтар богиње Та-
лије на коме су јој њена – у овај мах гладна – чеда огањ
палила! Да ли је дим тога огња мирисао на измирну и
амбру, или на бео лук са сланином – то је све једно би-
ло! Сирота богиња Талија!...

Механџија ми приђе па ми показа руком један астал,
који је био застрт белим чаршавом и на коме је свећа
горела. То је био астал спремљен за мене, баш преко
пута „позорнице“. Седох и погледах на сат. Било је већ
прошло 9 сати. Напољу је још непрестано пљуштала
силна киша. Тек кад сам сео, угледао сам чак у другом
делу механе, у најудаљенијем буџаку, четири госта, ко-
ји су, налакћени на астал, нѐмô гледали у прозоре и слу-
шали оно добовање кишних капљица. Иначе сем мене,

механције, једнога момка и тих људи никога није више било у механи.

– Хоћете ли одмах вечерати? – упита ме механција.

– Хоћу. Већ је доцне. А шта је с мојим кочијашем?

– С Милованом? Сад ће и он, док намири коње. Помогли смо му те је кола под шупу утерао. Наредио сам да се и за њега спреми вечера.

– Врло добро. А кад престава почиње?

– Како-кад. Обично почиње кад се публике накупи. Али вечерас изгледа да ће бити мрка работа с театром.

– Како то?

– Па, ето, видите ли какав је кијамет напољу? Глумци су ено они онамо у буџаку послали једнога од њих да пита по селу хоће ли ко доћи у театор, па га још нема да се врати. Али ја мислим да вечерас неће нико из куће излазити по овом времену.

– И онда?

– И онда неће бити театора. То им се јесенас више пута догодило.

– Јадници! Али ја ипак мислим да ће бар попа и учитељи доћи.

– Камо среће, али – тешко! Попа обично дође с ћерком и попадијом; учитељи с учитељицама, ћата¹² са женом и свастиком а председник општине са два сина, који су у Краљеву свршили пољопривредну школу, па се тако прилично света скупи. Али вечерас тешко да ће се наганути да дођу, јер неће нико да глиба ноћас ово силно блато по селу.

– Па зар ни за љубав „Луде Јерине“? – упитах корсем у шали а овамо ми баш криво би што нећу видети најновитет, јер сам се јако инересовао да га видим.

– Богме ни за њену љубав; а овамо ови грешници, глумци, нису од синоћ ништа јели. Синоћ су мало препазарили, па су вечерали, али вечерас мучно да ће што бити.

– Сироти! А шта су синоћ представљали?

– „Смрт књаза Михаила“. Страшан комад! Баш лепо видесмо како оне убице и вуцибатине изедоше главу онако славном књазу. Проклети да су!

– Јес, јес! Познато ми је то парче, – рекох, јер сам одиста слушао за тај комад, који је такође написао стари Фоча.¹³

– Ја. Синоћ им је пало 17 гроша на каси, али им вечерас све киша поквари.

– Можда ће когод доћи. А где су женске? Ено их у соби седе. Данас сам им дао сира и хлеба, па су ручале. Оне баш много и не траже.

– Ви сте добар човек. Хвала вам!

– Па шта ћу, господине, кад је то пука сиротиња, па ми жао.

– Имате право. До душе ови би глумци много боље учинили да се лате другог каквог рада, кад им ово не иде од руке, али, шта ћете, научили да се комендијаше, па је мука жива с њима.

– Тако је. И ја им тако велим, али они се само осмехну, па ми окрену леђа. Гладује, а горди се. Вели: ја сам вештак, уметник! Моја је стаза трновита, али је пуна идеала. Ја му то баш тако много не разумем, само знам да је празан трбух зао друг...

– А коме се овде плаћа улазница? – упитах механцију само да би га прекинуо, јер сам приметио да воли разговор, па ми се моја вечера и охладила.

– Они сами зађу пред престдву од астала до астала па покупе.

– На што то? Боље подајте ви ово мало пара њиховом управитељу на име моје улазнице, па ми онда донесите да вечерам – рекох механцији пружајући му пет динара.

Механција ме зачуђено погледа, али одмах за тим узе новац па однесе оним људима, тако у крајњем буцаку, говорећи им нешто и показујући на ме. Затим изађе у ходник. Они сви издигоше главе, па ме зачуђено посматраху. Међутим ја, да бих избегао њихове погледе, изва-

дио сам бележник из цепа, окренуо главу, па сам нешто корсем¹⁴ записивао. После кратког времена механија ми стаде уносити вечеру и ја се – увек с добрим апетитом – наклоних на јело...

Баш када сам стао черечити једно вруће пиле, печено на кајмаку, уђе у механу један младић у похабаном и избелелом „хавелоку“¹⁵ са старим сламним шеширом на глави и блатњавим војничким цокулама на ногама. Са њега је вода млазевима цурила; изгледао је као да је онога часа из купатила изишао. Он приђе онима у буџаку, па, пошто им је нешто рекао, баца на клупу свој хавелок и шешир и седе за астал. Они узеше нешто дуго шапутати и рукама доказивати показујући на мене. Затим се одвоји један између њих, па се упути право моме асталу. Мени застаде пилетина у грлу. „Еј, наопако“, помислио сам у себи, „сад ће настати оно несносно представљање или, као што се то међу глумцима каже, приказивање, које ја ужасно мрзим!“ И нисам се преварио!

Преда ме стаде један човек, скиде капу, грациозно се поклони и заузео став као да хоће да се фотографише. Ја га погледах и устадох са столице. То је био постарији човек, наравно без бркова – они се сами између себе брију – покрупан, прилично правилног стаса, у похабаном зимском капуту са олињалом јаком од астрагана, у летњим изношеним „лихт“ чакширама и прљавим ципелама. Лице му беше око очију и усана покупљено, као да је онај час лимун сисао. Испод капута вирила му је пепељава јака од вунене „јегорове“ кошуље. Око врата свезана у машлију плава вунена марама од које су се дуги крајеви кокетно преко капута лепршали.

– Господине! – поче он достојанствено. – Молим за допуштење. Част ми је приказати вам се Миодраг Н. управитељ путујућег друштва „Јоаким Вујић“, – и опет се поклони.

– Веома ми је драго, господине, – рекох поклонивши се, – али то није нужно...

– Молим. Ви сте нам послали новац за улазницу на вечерашњу представу и тај новац, одбивши оно колико се плаћа за улазницу, може се сматрати као богат добровољни прилог. Зато ћу наредити да се одмах представа отпочне.

– Ади, господине, како ћете наредити да се представа отпочне, кад још никога од публике нема.

– А да шта сте ви, но публика?

– Ваљда нећете самоме мени представљати? – запитих се у чуду.

– Зашто не, господине! Ви сте толкo платили колико ми не добијемо и да је десет гледалаца дошло; дакле ви имате права да вам се представља. Част ми је извести вас да је вечерас на репертоару „Луда Јерина“, историјска трагедија у пет чинова, коју сам ја за позорницу удесио. Улогу „Луде Јерине“ има у рукама гђица Марина Н. а улогу Ђурђа Смедеревца моја маленкост. Остале су улоге мање значајне. Па како смо прилично одоцнели, то ћу наредити да се одмах отпочне.

– Причекајмо бар још мало, можда ће ипак још који доћи.

– Неће, господине. Шиљали смо једног нашег друга да обичне наше посетиоце на вечерашњу представу позове, али они сви одговорише, да не могу доћи по овом времену.

И онда ћете представљати само због мене?

– Паравно, јер сте платили.

Већ сам се почео љутити на оволику савесност овога управитеља.

– Јесте чули, господине управитељу, – рекох му прилично набусито. – Ја не могу никако дозволити да ви само због мене представљате.

– Онда ми не можемо примити ваш прилог. Изволите узети ваш новац натраг – рече он достојанствено и метну преда ме мојих пет динара.

Ја ушепртљио, па сам почео зачуђено посматрати овога човека, који од синоћ није ништа окусио а који ми

враћа мојих пет динара, као да му је пун џеп банака а међутим могао је са својим друштвом за тај новац славно вечерати. Просто почео ми је импоновати.

– Али, молим вас, задржите...

– Ваш новац! – повика он прекидајући ме. – Никад, господине! Ми хоћемо да га зарадимо, али милостињу никад не примамо. То је испод мога достојанства!

Ја завезао, па ни беле! Просто ме уби као из пушке! Шта, зар овај голанфер радије гладује, но да узме пет динара, које му радо дајем и који би му, уверен сам, тако добро дошли?! Најзад он није крив што вечерас нико није дошао на представу, коју, ето, хоће да даје. Нисам могао ни да замислим толико савесности у гладна човека. Домишљао сам се од сваке руке: како да нагнам овога управитеља да прими мојих пет динара а да не увредим његову осетљивост. Сиромах ја! Нисам ни помишљао да то може бити каква ујдурма, која ће ме доцније много скупље стајати!...

Најзад ми дође у памет једна срећна мисао.

– Знате шта, господине? – рекох овоме управитељу путујућег друштва „Јоаким Вујић“. – Кад већ нема ништа од представе, јер, дозволићете ми, да нема баш никаквог смисла, да ви самом мени представљате, и кад нећете да задржите овај новац, који је ваш био, – онда ми бар будите, заједно с вашим друштвом, гост на вечери и чаши вина.

– А! То већ примамо с највећим задовољством, – узвикну управитељ клањајући се – јер се то не коси с нашим родом и с нашом дужношћу. Пријатељски позив примамо у свако доба а новац само онда, кад зарадимо.

Мени дође просто да загрлим овога савесног управитеља путујућег друштва „Јоаким Вујић“, толико ми се беше допао.

– Али пре свега дозволите ми, господине, – рече ми управитељ – да вас упитам за ваше часно име, како бих могао извести моје другове: с киме ће имати част бити вечерас у друштву.

Ја му се казах.

Он се трже, па ме стаде зачуђено посматрати.¹⁶ Затим плјесну рукама, нагло се окрете и повика громким баритоном:

– Брже амо, господо!

На тај глас они у буцаку скочише као опарени, па потрчаше моме асталу. Онај, што је последњи ушао у механу, докопа свој мокри хавелок и шешир, па и он потрча за њима. У тај мах врата се од ходника отворише и у механу улетоше и механџија и мој Милован, па чак и момак механџијски, сви уплахирени, мислећи, јамачно, да се овамо мени каква несрећа догодила.

Одмах сам пришао механџији, да бих га умирио, па сам му наручио да донесе све што има за јело, „јер сам рад почастити г. уметнике“. За то време управитељ је говорио нешто тихо својим колегама, показујући на мене. Кад сам опет пришао моме асталу, они се упарадише, па ми узвикнуше једно громко „живео!“. Поздравио сам се са њима, па сам их позвао да поседају.

Управитељ узе први реч:

– Пре свега дозволите ми, уважени господине – сад сам већ постао и „уважен“ – да позовем у друштво и наше две колегинице, које станују овде у овој гостионици. Знате, ми смо навикнути, да све, и добро и зло, другарски поделимо. Ја мислим да ви нећете имати ништа противу тога?

– Напротив; биће ми веома мило – одговорих. – Молим вас позовите их у друштво.

Управитељ оде а они моји гости стадоше ми се редом „приказивати“:

– Мика В. за „бонвиване“ и „конверзацију“.

Један ужасно мршави дугајлија, очајничког лица и великог носа, у пожутелом масном реденготу¹⁷ и угланцаним, салонским панталонама. Преко леђа имао је некакав вунени шал а на глави шајкачу.

– Добрица К. за старачке улоге и историјске јунаке.

Један прототип историјске бекрије, огромне главе, поднадула лица, широких усана и продерана гласа као у Фагота. На себи је имао отрцано „сако“ одело, које је некада било отворене боје, али сада сво масно и изгужвано. На глави путничка шарена капа.

– Гута – Драгутин П. комичар.

Потпуно округле главе, затубаста, горе повијена нос, испалих јабучица, отромбољених образа и изгубљених очију. Право лице једнога мопса. Носио је некакву блузу до грла закопчану и жућкасте сомотске панталоне – као талијански каменоресци – увучене у чизме. Био је огрнут старијим војничким шињелом. На глави фес.

Погледах овога са хавелоком. Он ми се није ни „приказао“. За њ ми рекоше: да је приправник, статиста; да игра омање улоге „али нагиње више конверзацији“; да разноси позоришне листе; да се стара за реквизите; да намешта позорнице; да пали лампе: да је молер, тишлер, берберин, шнајдер, преписвач, конакчија. Једном речи правни универзални ђеније са дугуљастом главом као диња, и јако уздигнутим обрвама и отвореним устима као да се онога часа од нечега уплашио. На себи је имао – сем онога мокрога хавелока – плавкасту памуклију¹⁸ и панталоне од пругастиг пиротског шајака.

Сви су били прописно обријани.

Ја им се захвалих и упитих: како им иде овде у Лапову.

– Рђаво, господине, – одговри ми овај што игра „бонвиване и конверзацију“ – Наш свет по унутрашњости још није навикао на уметност. Бадава се ми, ето упињемо, као некадањи трубадури, да га просветимо. Ништа не помаже. Али ми ипак зато јуначком издржљивошћу палимо огањ на олтару богиње Талије.

Сирота богиња Талија! помислио сам у себи. Не дају ти мира чак ни у Лапову.

– Имате право! – одговорих. – Наш свет по селима и паланчицама још не уме оценити праву редност позоришта. Он не зна да је позориште школа народна.

– Не зна, господине! – рече жалосно „бонвиван“.

Онај бекрија, представљач историјских јунака, узе се, ни сâм не знам зашто, смејати. Гута баџи на клупу шињел а штатиста примаче столицу своју асталу.

– Па кад вам тако рђаво иде – рекох, погледајући испод ока „бекрију“ – зашто не идете одмах даље, у друго, боље, место но се тако мучите?

– Ми би радо отишли, господине, – одговори „бонвиван“ – али то стаје новаца. Прво, за путовање треба трошка, а друго, чим стигнемо у једно место, ми се одмах задужимо око подизања позорнице, око набавке потребних реквизита и осталог, па онда то све треба одрадити и платити.

– То је истина. Али што год дуже седите у једном месту, где вам рђаво иде, ви се све већма у дуг уваљујете.

– Имате право, господине. Но ми се у том случају, кад све жице попуцају, помажемо једним врло простим средством.

– Каквим средством?

– Рекох, врло простим.

– Ваљда да омркнете а не осванете?

– А, не, господине! – одговори „бонвиван“ увређено.

– Онда, опростите ми, али ја вас ништа не разумем.

То је тешко и разумети.

– Аха! Сад се сетих! Јамачно оставите вашу гардеробу у залогу?

– Нашу гардеробу?! – повика „бонвиван“ подсмешљиво. Наша је гардероба тако скромна, да би је тешко у залогу примили. Осим тога нама је потребна гардероба, где год се мрднемо.

Погледах „бонвивана“ и слегнух раменима.

– Имате право, господине – продужи он. – Ми оставимо нешто у залогу, али то „нешто“ није наша гардероба.

– Но шта?

„Бонвиван“ се осврте око себе, примаче се ближе асталу, па ми шапатом одговори:

– Наше женскиње!

– Ваше женскиње?! – повиках у чуду.

И Мика и Добрица и Гута прсоше у грохотан смех. Чак и штатиста направи од свога мокрог хаелока велику лопту, баци је на клупу, па се узе толико смејати, да му је глава још дугуљаста дошла, налик на оне банаћанске јургете.

Ја сам у чуду погледао час у једнога, час у другога. Најзад се узех и сâм смејати.

– Да, да, господине! – рече ми Мика кроза смех. – Наше женскиње! Наравно у договору са њима.

– Али како то?

– Лепо. Ми имамо вазда готових писама у џепу. Кад нам посао пође рђаво, ми покажемо нашем повериоцу, а тај је обично механџија, једно од тих писама, којим нас тај и тај из тог и тог места позива да му одмах на шест или на десет представа дођемо, обећавајући нам толико и толико прихода од представе. Затим објаснимо механџији: да је такав позив користан и по њега и по нас, он ће доћи до свога новца, који му дугујемо, а и ми ћемо се мало покрпити. Али да не би механџија помишљао на какву превару од наше стране, ми ћемо му, за већу сигурност оставити наше женске чланове у залогу. Чим, после две-три представе, прикупимо нешто новаца, платићемо механџији наш дуг и откупићемо наше чланице. И обично наши повериоци пристану на овакве услове само да би нас се једном курталисали и до свога новца дошли.

– А затим?

– Затим ми покупимо и нашу и женску гардеробу и отпутујемо тамо где смо бајаги позвани.

– А шта буде са заложеним женским члановима?

– Ми их или откупимо, што врло често бива, или ако то не, онда се оне једног лепог дана изгубе из дотичног места, да се са нама нађу где уговоримо. А често се догађа да остану дуго времена онде, где их оставимо.

– Буди Бог с нама! – чудило сам се. – А како ви без женских представљате тамо где одете?

– Ударимо у орфеум. Певамо, играмо, декламујемо, приказујемо поједине сцене из разних комада. Гута држи шаљива предавања а ми кадшто одиграмо и по који кратак комад, у коме мема женских. За то време пишемо нашим пријатељима да нам упуте коју нову чланицу, или их и сами потражимо, па се онда опет латимо нашег старог репертоара, чим нам стигну чланице.

– Да их опет у залогу оставите?

– Наравно, према потреби.

И опет сви ударише у грохотан смех. Ја сам се одиста чудио овом новом „кшефту“ ових представника сироте Богиње Талије, за који још до тада нисам био чуо, али најзад пристадох и сам уз општи смех!

У тај мах отворише се врата и у механу уђе управитељ са двома дамама испод руке.

– Молим сто пута за извињење, уважени господине, – рече он, – што сам се мало подуже задржао, док су даме тоалету градиле. Знате, женска сујета...

– Боже, г. управитељу! – рече једна од дама корсем стидљиво преваливши очима на њ.

– Дозволите да вам их „прикажем“, уважени господине, – продужи управитељ. – Госпођица Марина, наша чувена трагичарка, али која и карактерне улоге приказује. А ово је госпођица Јулка, одлична субрета и наивка. А обе изврсне певачице.

Ја им се поклопих и посматрах их с искреним сажаљењем, јер сам сигурно рачунао да су обе одређене „за залог“.

Марина је била јако развијена. С грубим цртама на лицу с ошишаном косом и маљастим црним брчићима, пре ми је личила на мушкарца, но на трагичарку. Али је при свем том била више лепа, но ружна. Игледала је некако ђаволасто, примамљиво. Имала је на себи нешто севдалијско, што може човеку „даску да помери“, као што ми доцније управитељ рече. И да је пала у боље руке, она би одиста могла и најгорег човекомрца раздрагати и развеселити. Али овако банчећи уз ову гладну

братију, којој је јамачно морала често пута вечеру зарадити, она је огрубела, њен је глас постао рапав као трепница тако, да сам се тргнуо кад је први пут проговорила. Она је пушила, пила пиво, вино, ракију па чак и рум и то у дозама, које су за поштовање... Напротив, Јулка је била мала, ситна, жустро, љута као зоља а жута као лимун. Имала је прчаст нос с хоризонталним ноздрвама, које су изгледале као двоцевка. Непрестано је говорила и рукама око себе млатала. Вртила се као чигра и тамо и амо и цело вече свлачила и облачила некакав „фигаро“ од сивог вуненог штофа. Смејала се без икаква повода, претурала ногу преко ноге и пила као сунђер. Певала је, вриштала, дерала се и најзад је почела тако плакати, да сам мислио да ће се угушити. Али је већ после неколико тренутака, са још влажним образима, ударала чашом о астал и викала да јој се наточи. Каква је она наивка била, Бог ће је свети знати...

Обе су имале црвене блузе са посувраћеном јаком „à la Fregatta“ и широким рукавима. Само је Јулка врх тога имала и онај свој „фигаро“, који је непрестано свлачила и облачила. Око врата беше шалче „идеално“ везано; око руку позлаћене гривне са силеством драгулија „жужу“, које су непрестано звецакле а доље некакав халџетак од шарене материје. Наравно да су на лицу имале толико „рајспулфера“, као да су онога часа у џак брашна дунуле. Међутим тај је невини прашак доцније спао и тек сам тада угледао Маринине грубе црте и Јулкин лимун.

– Г. управитељ саопштио нам је да сте ви били тако љубазни да нас у друштво позовете! – рече ми Марина таквим контраалтом који ме чисто ошамари. – Ми вам много благодаримо.

– Да, да. много вам благодаримо! – запишта Јулка.

– О, молим! – одговорих тек само да се нешто каже. – Ја треба вама да благодарим на друштву, јер би ми иначе самом веома досадно било. Је ли по вољи пива?

Марина и Јулка поклониле се у знак пристанка а мушкарци се мунуше лактовима и намигнуше један на другог. Ја сам то мување и намигивање одмах приметио и знао сам шта то значи, али шта сам могао чинити, кад сам тако јако волео – па и сада волим – друштво... и уметност? То ми је од вајкада слаба страна!

Поручио сам неколку флаша и пива и

„Отпоче љута битка

И сломи се сабља бритка?!...“

Механџија је довлачио на астал све што је има у „ћилеру“¹⁹. Већ код другог транспорта јагњећег печења и прве печене главе – коју је управитељ умео тако лепо опипати да су кости изгледале као од некакве препотопске животиње – он поче наздрављати. Ја сам га молио да се окане здравице, али ко ће уставити у говору једног одушевљеног уметника?! Само је узвикнуо дватриред „молим!“ па је онда својим сонорним баритоном изговорио једну здравицу, коју вам и при најбољој вољи – не бих умео рецитовати. Почео је – не знам зашто од Лопе де Вега, па је дошао до Трифковића. Говорио је о кримском рату и неготинском вину; о кукурузу „чинквантину“ и о болести „пелагри“, која се добија услед једења проје. Затим је покудио нехат нашега народа, коју показује према уметности; похвалио је Вагнера као „музичара будућности“; поклонио се култу немачког народа; цитирао неколико стихова из „Јелисавете кнегиње црногорске“ и најзад се окренуо мени па, знојав, заморен, разбарушен, благодарио ми на „пријатељској чаши вина, коју сам понудио вредним и истрајним чедима Богине Талије.“ Говорио је равних четрдесет минута. За то време Јулка је пет пута свукла и обукла свој „фигаро“ а Марина ме је двапут гурнула ногом испод астала, али ми је увек тихо шанула: „Молим, пардон!“

После здравице – наравно – дошло је „многаја љета“ у „мешовитом хору“. Да је по несрећи, Мокрањац²⁰ чуо овај хор, њему би опет израсле оне његове каменице у жучној бешици. Ја сам – рачуме се ћутао и озбиљним

лицем чекао да се ова здравица, са свима њеним прина-
длежностима а упућена на моју адресу, сврши. Марина
са подераним контра-алтом а Јулка с њеним јектичавим
сопраном просто ме направише нервозним тако, да сам
једва чекао да се песма доврши. Нарочито су биле непо-
стижне кад је дошло оно највише „га-а-а-ја-а-а!“ Ту ми
се смучи, па не могавши издржати, и ја се продерем: „га-
а-а-ја-а-а!“ ..

– Молим госпођице и господу да се служе до миле во-
ље! Изволите и ви. г. управитељу!

– Благодарим, уважени господине! – рече он. – Моје
је срце пуно миља и блаженства, јер видим да има ипак
људи, који на̄с, жртве уметности, цене и уважавају. Ох!
То тако годи нашој паћеничкој души!

– Ја се надам да сте ви свуда, где год сте прошли, сте-
кли извештан круг поштовалаца и пријатеља.

– Како где, уважени господине. Негде јесмо, а негде
смо грђе прошли но „Јанко на Косову“, тако, да смо мо-
рали...

– Знам, знам. јел’те... залогу ... – прекидох га у говору.

– Да, да! – рече управитељ па намигну на Марину и
Јулку а оне, корсем стидећи се оборише очи. – Кад све
жице попуцају, онда се довијамо од сваке руке.

– Оно, тако је, али ипак...

– Ех, то се ретко догађа, – прекиде ме управник у го-
вору; – то чинимо кад већ дође до ноката.

– Као на прилику. овде, је л’ те?

– Па, гогово! – рече он полако, па се осврте око себе.

– Ако се не нађе какав племенити меценат, какав иде-
ални поштовач уметности као онај у Радујевцу²¹, онда...

– Који то?

– Један малени и скроман чиновник уважени госпо-
дине, али један великан, један патриота, један Србин,
кога нећемо скоро заборавити.

– Па шта вам је он учинио?

– Много, уважени господине! Помогао нам је у јед-
ном веома критичном тренутку.

– Причајте ми то, г. управитељу, то јест, ако је ствар за причање.

– Зашто не? Веома радо. Ја то свакоме причам, јер је јединствен случај да се једна путујућа позоришна дружина на такав начин из неприлике извуче.

– Ви ме градите веома радозналим, г. управитељу.

– Зацело је врло, врло интересантно, – рече Марина.

– И романтично – додаде жустро Јулка па свуче свој „фигаро“.

– Ма да у први мах изгледа онако, мало, незгодно, – рече Гута налевајући свима чаше.

– Шта незгодно? Нама је, богме, згодно било, – промумља дубоким басом Добрица и сасу грдну чашу вина у грло.

– Сви се грохотом насмејаше.

Погледао сам све редом, па сам се опет обрнуо управитељу.

– А је ли то одавно било? – Упитах.

– Пре пет-шест недеља – одговори управитељ. – Били смо у Неготину. Дали смо неколико представа, али нам је посао тако рђаво ишао, да смо се тешком муком таворили. Баш у то време добијем из Градишта, од једног гостионичара, веома примамљив позив. Дамо у Неготину опроштајну представу, па се једва докотурамо до Радујевца. Мислио сам: да у Радујевцу дамо једну представу, колико да истерамо путни трошак, па да се одмах кренемо лађом за Градиште. Али какав малер! У Радујевцу нам падне на каси само 14 гроша, дакле ни толико, колико нам је требало да платимо механски трошак. Шта ћемо сад? Радујевац је мало место; у њему је свега пет-шест чиновника, од којих се ни у ком случају не можемо већем приходу надати, а у Градиште нам треба одмах путовати, јер ћемо иначе место изгубити! Скуписмо се, после представе, брижни и утучени око једнога стола, потрошисмо оно мало злехуде вечерице, па се вајкасмо и уздисасмо, да би се и камен расплакао! У томе приступи нашем столу један диван и племенит човек, је-

дан великан, један патриота, један избавитељ наш, један...

– А ко је то био? – пресекох му реч, само да бих пре-
кратио то набрајање његово.

– Полицијски комесар, уважени господине! Један
ве...

– Полицијски комесар?

– Да.

– Јамачно вас је позвао у друштво за свој астал?

– Не!

– Него?

– Протерао нас је, уважени господине!

– Протерао?! – повиках у чуду и скочих са столице.

Сви се око астала узеше грохотом смејати. И ја пр-
сох у смех.

– Да, протерао! – одговори управитељ. – И то је била
једна тако дивна идеја тога племенитог и уваженог го-
сподина комесара, да смо јој се сви до црне земљице по-
клонили.

– Али за име Божје како сте се могли једном таквом
предлогу клањати?!

– Сасвим просто, уважени господине. Дозволите са-
мо да вам испричам.

Слегох раменима а управитељ настави:

– Дакле комесар приступи нашем асталу, поздрави се
са нама и изазва мене на страну. „Чини ми се ви сте
управитељ ове поштоване дружине?“ упита он. „На слу-
жби, господине“, одговорих ја. – „Дозволите ми, г. упра-
витељу, да говорим са вама без икаквог увијања. Ви сте,
с друговима, у неприлици. Пазар вам је вечерас врло
слаб био и сад не знате шта да предузмете. Је ли та-
ко?“ „На жалост, тако је!“ одговорих скруђено. – „Ле-
по“ продужи племенити комесар. „Ја сам вечерас пре-
мишљао од сваке руке како да вам помогнем и прона-
шао сам само један једини начин. Сад треба само још ви
да пристанете, па је ствар свршена.“ „О!“ повиках ја,
„ви већ у напред имате мој пристанак“. – „Али је тај на-

чин прилично суров... не изгледа лепо... међутим..." узе замуцкивати комесар.

– „Ма како да је суров, ипак је лепши, но да овде сасвим пропаднемо“, одговорих комесару. – „Као што видите“, рече он, „овде нема изгледа да ћете моћи што учинити. Овде има неколико чиновника, али је то све сама сиротиња. Кубуре као ђаволи. Да бих вам, дакле, помогао да одавде одете у које друго место, где ви желите и где се надате да ће вам боље ићи.“ „Ми би желели отићи у Градиште“, рекох брзо. – „Добро. Да би дакле могли отићи у Градиште, ја сам се решио: да вас протерам!“ – „Да нас протерате!“ повиках а кавана се стаде окретати око мене. – „Да, да, да вас протерам одавде у Градиште“, рече комесар озбиљно. „То је једини начин да добијете бесплатан подвоз до Градишта!“ – Мени се стаде ведрити пред очима. Одмах сам појмио племениту намеру нашега избавитеља. Додуше тај „начин“ комесаров није био баш тако примамљив, али зар ми је у оној невољи било још до бирања? Морао сам дакле пристати мада се мој урођени понос бунио противу таквога „начина“. – „Дакле?“ упита она. – „Али тоје веома оригинално!“ одговорих корсем устежући се. „Јесте оригинално, али и практично“, одговори комесар. – „А како мислите то извршити?“ упитах. – „Сасвим просто. Узећу вас на протокол; затим ћу вас прогласити за мангупе.“²² – „Господине!“ узвикнух ја увређено. – „Немојте се дерати, но ме слушајте и то нека међу нама остане. иначе дижем руке од свега“, рече он љутито. „Дакле прогласићу вас за мангупе и донећу решење: да се као скитнице без занимања протерујете у Градиште.“ – „Али ми нисмо без занимања, господине. Ми смо уметници. Ми смо чеда Богиње Талије!“ рекох ја гордо. – „Онда нека вам Богиња Талија плати лаћу до Градишта“, одговори љутито комесар, па хтеде отићи од мене. Ја га задржах. „Стојте, господине!“ рекох му. „Многу смо горку чашу у животу испијали само да послужимо на ономе божанском попришту, на коме се поштује

љубав, правда, истина и врлина, па нека и ту најгорчију испијемо. Ми пристјемо. Дакле шта треба да радимо?“ – „Дођите сутра к мени у канцеларију. Ја ћу написати шта треба; известићу општину да вам изда таин²³, па ћу вас у пратњи једнога жандарма протерати у Градиште.“ – „А шта ће нам жандарм?“ – „Да не побегнете! Тако закон прописује. Али да вас не би жандарм кроз Градиште до среске куће пред собом гонио, ја ћу му издати нужне наредбе и даћу му једмо писмо на једног мог пријатеља, среског писара у Градишту, који ће вам даље на руци бити. А сад идите за ваш астал и веселите се. Ви сте вечерас моји гости.“ – Благодарно сам комесару како сам и колико сам умео. Он ми је пријатељски стиснуо руку и вратио се своме друштву. Ја сам мојим колегама саопштио одлуку комесарову, и пошто сам им све потанко објаснио, они радосно дадоше свој пристанак.

Пили смо и певали смо до миле воље. Доцније је и комесар са својим друштвом дошао за наш астал, те смо се прилично дуго веселили и благодарно на комесара погледали. Сутрадан све је било брзо свршено. Он нас је саслушао на протокол, затим нам је саопштио решење, којим нас: као скитнице без занимања протерује у Градиште. При поласку гурнуо ми је у шаку две банке на трошак и око подне ми смо већ пловили лађом за Градиште. И сад, уважени господине, реците ми по души: јесам ли имао право што сам тога комесара, тога нашег избавитеља и добротвора назвао најдивнијим, најплеменитијим и најузорнијим човеком на свету?

– Одиста сте ималн право, господине управитељу, – одговорих. – Само не могу довољно да се начудим: како му је тако сретна и тако оригинална идеја на ум пала!

– Ђеније, уважени господине! узвикну правитељ одушевљено. – А ђенију свашта на ум падне! Нека ми је дозвољено да томе ђенију, томе најдивнијем, најплеменитијем и најузоритијем човеку напијем и овом приликом једну здравицу у име моје и у име мојих благодарних другова.

Сви поскакаше на ноге, па, наравно, и ја. Јулка брзо навуче свој „фигаро“ а онај реквизитор у хавелоку претури у хитњи једну шољу с црном кавом.

И управитељ отпоче здравицу. Говорио је дуго. Поменуо је Папина, „који је пронашао пару“; Шварца „који је пронашао барут“; Франклина, „који је пронашао електрицитет у виду жабе“, па чак и оца Ноја „који је пронашао вино, тај напиток, тај божански нектар, којим је дивни Ганимед служио богиње на олимпу. А шта је вино? Истина! Јер су још стари латини рекли да је ин вино веритас! Да није вина не би било ни ове истините здравице!“ Затим је с Ганимеда прешао на комесара, који је пронашао прогонство „или боље рећи сургун“.

– Да, да, госпођице и господо! – дерао се управитељ. – Сургун! То је права реч! То је силан израз. Замислите: Сургун! Живео наш племенити избавитељ комесар из Радујевца и његов проналазак: сургун!

После здравице дошло је опет оно „многаја лета“ у мешовитом хору. Али сада ми се учини да је много хармоничније, но први пут. Одмах сам приметрио да је онај „божански нектар“ управитељ почео прилично на ме дејствовати.

– Чаше зазвечаше. Марина се куцну са мном и тако ме значајно погледа да ме свега жмарци прођоше. Јулка свуче „фигаро“, куцну се са мном и довикну ми „post!“²⁴

Затим се почеше низати здравице махом упућене на адресу моје малenkоти. Све су здравице биле пропраћене неизбежним „многаја лета“ или оном бекријском песмом: „све бриге на страну, нек носи их враг!“ Између сваке здравице отпевана је или рецитирана по која пијеса²⁵ из богатог репертоара свију позоришних путничких дружина „да би било ипак каквог програма или, као што ми велимо, орфеумске забаве, у овом нашем милом друштву“, рече управитељ.

Док сам могао да се борим с „божанским нектаром“, ја сам уочио овакав програм:

Мика и Гута отпевали су оно препотопско:
 „Скини с плећа пушку шару“ ...
 Здравница и „многаја лета“.
 Гута је одекламовао „Велске Барде“.
 Здравница и „све бриге на страну“ ...
 5. Марина и Јулка певале су песму из комада „Први састанак“:
 „Раздрагано срце,
 Игра ми у груди,
 А у срцу смерна
 Песма ми се буди.
 Па нека је, нек се буди, Та чути је неће,
 Оно моје дивно
 Красно љиљан цвеће!“
 Здравница и „промисли се па пи“ ...
 Управитељ путујућег друштва одекламовао је Змајеву „Песму о песми“.
 Здравница и „многаја лета“.
 9. Марина је отпевала, погледајући на ме:
 „Море ми је љубав твоја“ ...
 10. Здравница и „напуни пехар понуди све!“ ...
 11. Кад се Добрица, као бесомучан, продера – из Петефијевог „Луде“ –
 „Смирите се! Скин’те ми се с врата!
 У послу сам журити се морам!
 Бирам зраке врелог сунца,
 Плетем бич!“ ...

мене као да неко удари буздованом по глави. Нисам ни чуо здравицу под Нр. 12, нити Јулкину „соло-песму“ из „Максима Црнојевића“ „Еј пусто море! Еј пусти вали!“ Загрлио сам једном руком Марину а другом Јулку па сам се дерао као суруџија. „Божански нектар“ докусурио је свој посао. Све се изгуби у граји, у диму, у магли... Марина се диже па наздрави дирљиву здравицу својим „порушеним идеалима“ – не оним Богобоја Атанацковића²⁶ – и узме тако својски плакати, да је Јулка свукла свој „фигаро“, бацила га на клупу, наслонила главу

на моје раме и почела се сва трести од плача. Чак се и мени ражали те обрисах две-три сузе које потекоше испод мога цвикера... Онај штатиста с хавепокком препираше се с управитељем „о својој гџи, коју није примио и не памти кад“; Добрица је набио Гути фес на уши а Мика навукао преко свога реденгота Јулкин „фигаро“ па се заценуо од смеха. Док је управитељ непрестано наливао чаше и наручивао каве, ја сам већ осми пут пио с Марином и Јулком „брудершафт“.²⁷

Шта је даље било верујте ми на поштену реч – не знам...

Кад сам се пробудио ја сам лежао у механској соби у кревету, потпуно свучен. Глава ми је бучала и нешто ми се чисто мућкало у мозгу. Устао сам и отворио прозор. Напољу је сунце дивно сијало а струја чиста, мирисава ваздуха испуни собу. Небо је било бистро као кристал. На оближњој липи шева је весело цвркулата. Све је било пуно свежине и мириса. Брзо се обукох и погледах на сахат. Било је равно 12 сати. Богме сам ја прилично одспавао! Помислио сам у себи и изашао у ходник, да механцију дозовем.

Механција изађе преда ме смешећи се.

– Ви се жестоко успавасте! – рече.

– Ја. А где је Милован? – упитах.

– Ено га у кујни, руча.

– Дајте и мени да ручам, па реците Миловану да преже. Ваља полазити. Збиља, је ли Милован оправрио то-чак? – присетих се упитати.

– Јесте још од јутрос.

– Добро. Дајте ми да ручам али пре свега донесите ми рачун.

– Одмах.

Ушао сам у механу и сео за онај ноћашњи астал. У механи није било ни живе душе. Чак није било ни оних чаршава, ни оних летава, ни дасака, ни буради онде где се још синоћ налажаху оне даске, „што значе свет.“

– Гле! – помислио сам у себи. – Мора бити да су се моји нови побратими и моје посестриме какогод погодиле са механцијом, па ће даље на пут. Доста им је овде било комедије.

Механција не донесе рачун.

– А где је позорница? – упитах га.

– Дигли смо је, господине.

– Дакле неће више бити представа?

– Неће.

– А где су глумци?

– Отишли су.

– Е?! – отегох зачуђен. – Кад?

– Јутрос.

– Куда?

– Бог би их знао!

– А глумице? – упитах са страхом јер сам сигурно очекивао да ће ми механција одговорити: да су оне остале у „залогу“.

– Зар и оне?

– Јес’ и оне.

– А рачун њихов?

– Све су ми платили до паре. Још су најмили двоја кола за себе и ствари, па су отишли певајући.

– А откуд им новаца?

– Па они ми рекоше да сте им ви дали. Хвалили су вас од неба до земље.

Умал’ нисам у несвест пао. Руке ми се охладише, грло ми се стеже и ја једва промуцах:

– Да, да... збиља!... Ја сам и заборавио!... Дајте ми ручак!...

Механција намигну па ме и оде по ручак а ја одмах извукох новчаник из џепа. Ужас. У новчанику је остало само неколико банака а синоћ их је било прилична гомилаца... Оборио сам главу и дође ми чисто да се заплачем. Сирота богиња Талија!...

Рачун мога механције био је прилично папрен. Да нисам имао још нешто новаца у мојој путничкој торби –

што сам увек остављао за сваки непредвиђени случај – ја бих морао остати „у залогу“ код механџије, место Марине и Јулке.

Механџија ми донесе ручак.

– Јесте ли ме ви ноћас до собе отпратили? – упитах га.

– Нисам, господине. Отпратили су вас управитељ и Марина. Они ми рекоше: ми ћемо одвести у собу нашег драгог пријатеља и побратима, па ћемо га и у кревет метнути.

– Добре душе! – уздахнух из све душе.

– И јесу добре, господине. Тако су вас пазили, као да сте им рођени брат.

– Баш им хвала! Ја, знате, онако... мало... као човек...

– Т-хе! Шта знате! Људи смо, свашта се дешава...

– Ја!...

Платио сам рачун, сео сам у кола и отишао из Лапова понављајући у себи често пута: Сирота богиња Талија, сирота богиња Талија!...

¹ *Кајути*

² *Сима Милутиновић Сарајлија (1791-1847), писар, песник и историчар, учитељ Петра II Пшровића Њетоша.*

³ *Псеудоним С.М. Сариџије био је Чубра Чојковић*

⁴ *Одмах, нијречац.*

⁵ *Койопац*

⁶ *Лајано*

⁷ *Слрословенски назив за слово „Г“, дакле, у облику слова Г*

⁸ *Плићке цићеле од мекане коже*

⁹ *Коси, косириати – исхрана, пансион.*

¹⁰ *По грчкој митологији једна од девети муза, заштитница позоришне уметности, нирочићо комедије*

¹¹ *Припремити се, угесити се*

¹² *Оштински писар*

13 *Фотија, Фоча, вероватно псеудоним, или надимак некої од писаца позоришних комада у 19. веку, недешифровано.*

14 *Кобајаи*

15 *Врста ортиача*

16 *Драгомир Брзак је био писац позоришних комада („Бидо“) и члаи књижевно-уметничкої одбора Народної позоришта у Београду, те је то на управика „театра“ оставило утисак.*

17 *Врста ортиача*

18 *Део српскої народної одела, краћак капути*

19 *Остава, миџин*

20 *Стеван Стојановић — Мокрањац (1856-1914), композитор, музички педагог и хоровођа Београдскої певачкої друштва, у коме је Д. Брзак био певач и секретар.*

21 *Варошица на Дунаву, на трници према Бугарској и Румунији.*

22 *У 19. веку се назив „манџи“ односио на скићнице и беспосличаре, те су такви били подложни законским санкцијама.*

23 *Хлеб, храна, овде трошкови исхрине док траје превоз до места прошивања.*

24 *Живео!*

25 *Комад, чин*

26 *Случајна или намерна грешка Д. Брзака. „Порушене идеале написао је Свџолик Ранковић*

27 *Побратимство, пијење двојице људи са испрећлџаним рукама, у којима држе чаше.*

Славица Гароња Рагованац

ЗАБОРАВЉЕНИ ПРИПОВЕДАЧ
ДРАГОМИР БРЗАК
(„Сирота богиња Талија“)

Колико је поделио заједничко време са класицима српског реализма, Јанком Веселиновићем, Стеваном Сремцем и другима, завршивши некако исто и животни век када и ови канонизовани великани историје српске књижевности, толико је Драгомир Брзак (1851–1905), чини се, неоправдано остао у њиховој (дубокој) сенци, и то захваљујући понајвише неким чињеницама, од којих напомињемо ону свакако најбитнију, да га је Јован Скерлић заобишао у својој *Историји српске књижевности* (1914)¹, у том првом канону новије српске књижевности, а да је потом, као много штошта у нашој културној историји, све ишло по тој једној инерцији. Тако за личност и дело Драгомира Брзакa можемо рећи да је стицајем (не)срећних околности остало пре свега ваљано неишчитано, па самим тим заборављено и у нашој култури данас готово непознато. Међутим, када се из данашње перспективе – више од сто година касније – погледа једна једина његова приповетка, случајно стигла до нас, под насловом „Сирота богиња Талија“², срећемо се са правим бисером српског реализма, приповетком која по квалитету носи нешто од прича (такође помало скрајнутог) Милете Јакшића, и која би свакако обогатило антологички пресек српске приповетке.

Драгомир Брзак, по доступним биографским подацима³, рођен је у Београду 21. фебруара 1851. године. Од школске спреме имао је у Бечу завршен поштанско-телеграфски курс и целог живота је био поштански службеник (тек пред крај живота доживео је унапређење –

постао је први секретар Управе фондова). Његов живот мимо чиновничког радног времена био је међутим, много интересантнији. Био је познат као песник, који је сарађујући са ондашњим бројним листовима и часописима, објавио бројне љубавне, родољубиве и пригодне песме, од којих су многе и компоноване за певање. Овде свакако треба тражити његов највећи дар: дар за драматургију, и уопште сцену и тад популарне „комаде с певањем“, по чему је српска позоришна сцена једно време била нарочито препознатљива.⁴ У том смислу, његов највидљивији и незаобилазан рад био је за Народно позориште: уз низ оригиналних драмских текстова (*Три светила дана*, *Кроза зиг*), када је под управом Милорада Шапчанина, изведен *Ђуго* (1892) први комад из народног живота с певањем, направивши прекретницу у домаћем позоришном репертоару („нарочито због лепих песама“), у том дуго времена најпопуларнијем српском комаду⁵ (на основу које је Петар Коњовић компоновао и оперу „*Селаци*“ 1964)⁶. Но, Скерлић⁷ Драгомира Брзакa спомиње у својој *Историји* управо само по тој чињеници – као коаутора у одредници о Јанку Веселиновићу. Драгомир Брзак ускоро (1900) постаје и члан Књижевно-уметничког одбора Народног позоришта (уз Јанка Веселиновића као драматурга, Стевана Сремца, Станислава Биничког, Милована Глишића и Мирослава Спалајковића).⁸ Но, Драгомир Брзак је активан и на другим друштвено-уметничким плановима. Као члан и секретар Београдског певачког друштва путовао је 1895. године у Софију и Цариград, и из тога објавио свој занимљив путопис *Са Авале на Босфор*“ (1897)⁹, што се може сматрати његовим првим објављеним књижевним делом. Да је његов прозни књижевни рад остао у засенку јавног, позоришног, певачког и бoемског ангажмана сведочи и податак да је Драгомир Брзак тек 1902. објавио четири збирке приповедака под заједничким насловом „У комисији“ у издању Мале библиотеке из Мостара, а до којих је данас изузетно тешко доћи.¹⁰ Мислимо

да би се тек са ишчитавањем свих објављених прича Драгомира Брзака уочила пуна мера његовог књижевног талента, усред других разноврсних талената. Најзад, оно што је обележило његову личност и на неки начин закрило његово књижевно дело у озбиљнијој књижевно-историјској пажњи јесте и његов бoемски живот у кафанском књижевном и глумачком кругу ондашње Скадарлије. (Једна од ређих сачуваних фотографија приказује Брзака у друштву Јанка Веселиновића, Бранислава Нушића, Ђуре Јакшића, Стевана Сремца и Милета Павловића Крпе). Драгомир Брзак је умро у Београду, у педесет четвртој години живота, 4. марта 1905. године, а некрологе о њему објавили су „Дело“ и „Бранково коло“.¹¹

2.

Драматуршки рад по коме је данас име Драгомира Брзака једино остало у историји књижевности, где је тешко одредити колика је мера управо његовог талента утицала на успешност и појаву читавог тренда „комада с певањем“ у репертоару Народног позоришта (јер је та слава припала много познатијима Веселиновићу и Сремцу), довела је у једном тренутку (нарочито након појаве „Коштане“ Борисава Станковића) овај Брзаков рад и до својеврсног пежоративног значења, па је и то можда разлог брзог заборава његовог имена и неинтересовања за његов књижевни опус. Но, феномен позоришта, богато искуство у њему и такоређи живот за њега и око њега, важна је чињеница управо за приповетку Драгомира Брзака која је предмет наше анализе.

У приповеци „Сирота богиња Талија!“, дубоко познавање лица и наличја глумачког живота и позоришних трупа, као веома дуго јединих облика постојања ове уметности у Србији 19. века и шире, људска саосећајност, али и смисао за хумор, затим жива сцена и сјајан дијалог, творе од ове приповетке и данас узорито и

повремено антологијско штиво. Започињући *in medias res*, живописном сценом незгоде на путу, усред ноћног невремена („К-р-р-р!...Нешто пуче, као да је испод мене каква петарда потпаљена!...), руком искусног реалистичког писца, Д. Брзак нас уводи – кроз опис ноћи где је киша лила „као из кабла“ и дијалог два јунака, надзорника и кочијаша Милована, у средиште приче и мотивационо чворшите – поломљени точак на путничким колима, који ће их скренути са планиране руте, и упутити пешке, поред кола, до првог места и коначишта у оближњој крчми. Лични исказ главног јунака (и несумњиво Брзаков лични доживљај), сем проживљености и изворног хуморног дискурса, пун је и богатих литерарних реминисценција којим описује своје душевно стање („Киша је непрестано пљуштала, а да би оно Чубрино „чрезмерије“ још потпуније било, поче, отуд с Мораве, да пирка онај хлађани „зефирић“, који ти пискавим гласом звижди око ушију, пакосно урлајући: „го-о-о-љо! го-о-о-љо“). Цела нарација, дата у ефектним контрастима, између споља (киша)-унутра (топло), умор (соба) – позив на вечеру љубазног крчмара (који је био „и у Пешти“) и одбијање, драмски се добро мотивише у главну информацију – да је доле „театор“ тј. путујућа позоришна дружина, више гладна него сита, која уморног путника као вест у почетку нимало не импресионира. Тек са споменом наслова комада који ће се играти („Луда Јерина“), уморни путник се мало више заинтересује, а кроз жив дијалог са газдом, који живописно представља прилике тадашњег (убогог) живота путујућих позоришта, али и стварне прилике ове вечери, путник се одобривољи да сиђе доле на вечеру и „на представу“. Опис механе, главне сале, у коју су сишли, дат је такође у двострукој реалистичкој и симболичко-иронијској слици „позорнице“-сале, у збивањима која следе:

„Механа је била мало чистија од обичних сеоских механа. О тавану су висиле две повеће лампе. Дуж зидова и с једне и с друге стране биле су углављене пошироке

клупе с наслонима од дасака а средом механе неколико астала са сламним столицама. Видех у једноме углу неколико буради и на њима десетак нередисаних дасака: с преда приковане две летвице и између њих разапет један прљав механички чаршав увезан канапом; са стране опет по један чаршав. Шта је тамо унутра, иза чаршава било, то се није видело. Само сам видео с једне стране једну кратку клупу, која је сигурно служила уместо стеница за пењање. То је, дакле, тај „театор“, та позорница, те даске „које значе свет“; то је олтар богиње Талије на коме су јој њена – у овај мах гладна чеда огањ палила! Да ли је дим тога огња мирисао на измирну или амбру, или на бео лук са сланином – то је све једно било! Сирота богиња Талија!“

Живописан језик Драгомира Брзака видан је већ у духовитим и оригиналним компарацијама, попут: „помрчина као у лонцу“, „моја стакла у мојег цвикера о час посташе непробојна, као они прозори на Вишој женској школи у Београду“, или док су улазили у паланку „киша је пљуштала, кола су шкрипала, врљика је шуштала кроз блато и ја сам понајлак гегуцао покрај кола. Још да смо поред себе попа имали, свако би од пролазника помислио да мртваца у колима спроводимо, тако смо тужно изгледали“.

Уз споменути контраст (ноћи, умора, нећкања и – театра), стално на финој опозицији свакодневно / бизарно – узвишено / уметничко, гради се даље живо и занимљиво ткиво ове приповести. Пошто због невремена (крчмар спомиње паланачку „елиту“ која редовно долази на „представе“: учитеља, попа и чиновника са породицом, али због овог блата сигурно вечерас неће доћи, што значи да ни глумци не само да неће зарадити, већ неће ни вечерати), главни јунак одлучује да великодушно помогне дружину, дајући им 5 динара (што је била њихова недељна зарада), док буде вечерао. Тренутак упознавања позоришне трупе и галантног дародавнца прераста у један од најзанимљивијих и најживописнијих дијалога

(уз оне, Глишићеве) у српској књижевности епохе реализма. И даље дат на финој опозицији узвишено-банално, он се понетира у симаптичној епизоди (до тада је највећи добротвор трупе био један полицијски наменник, који их је у договору са њима „протерао“, као „скитнице без занимања“, тј. обезбедио им бесплатан превоз до лађе), у чему се види сав друштвени пресек стања ове гране уметности у Србији тога времена, али у правом драмском конфликту главног јунака и „управника“ трупе. У знак захвалности они хоће само њега да изведу представу „Луда Јерина“ (јер других гледалаца нема), а када овај то из душевности одлучно одбије, глумца му врхунским театралним гестом враћа новац! Овај драмски ефекат, коментарише и сам писац:

„Ја се упешпргљио, па сам почео зачуђено посматрати овога човека, који од синоћ није ништа окусио а који ми враћа мојих пет динара, као да му је пун џеп банака а међутим могао је са својим друштвом за тај новац славно вечерати...“

Иако не сањајући да је све део (уверљиве) тактике, познанство са (мушким) члановима позоришне трупе „Јоаким Вујић“ прераста уместо одигравања представе у његов позив за заједничку вечеру, са пуно духовне галантности и обостраног учтивога уважавања, у чему се подастире још један животни кредо уметника и уметности уопште („Ваш новац! Никад, господине! Ми хоћемо да га зарадимо, али милостињу никад не примамо. То је испод мога достојанства!“). „Ја сам вештак, уметник“, каже се такође на једном месту, што се може и двосмислено и иронијски схватити: „Моја је стаза трновита, али је пуна идеала. Ја му то баш тако много не разумем, само знам да је празан трбух зао друго...“, али у сталној опозицији са бедним стварним стањем у којем сви ови глумци живе.

Још је упечатљивији Брзак у опису и карактеризацији чланова трупе који су сели за његов сто, које портретише убедљивим и ефектним потезима, све засновано

такође на контрасту узвишено / банално и у духу глумачког „фаха“ и физичког описа проистеклог из ужасног сиромаштва и услова живота, који се из тога виде (Мика В. за „бонвиване и конверзацију“: „Један ужасно мршав дугајлија, очајничког лица и великог носа, у пожутелом масном реденготу и угланцаним, салонским панталонама...“ ...Добрица К. „за старачке улоге и историјске јунаке“: „Један прототип историјске бекрије, огромне главе, поднадула лица, широких усана и продерана гласа као у Фагота...“ ...Гута П. Комичар „потпуно округле главе, затубаста, горе повијена носа, испалих јабучица, отромбољених образа и изгубљених очију... На глави фес.“).

На овом месту, покреће се и својеврсна проблематика позоришне трупе и из родне перспективе, јер на спомен постојања и две женске чланице трупе, овај мушки разговор прелази неминовно у контекст не толико мушко-женских односа, колико сликања друштвених норми, са скоро натуралистичким податком: када се задуже и у потпуности остану без новца, да би отишли даље, глумци „заложе“ своје две колегинице газди, што представља у патријархалној норми прихваћено понашање, дакле једне врсти ропства, уз каснији „откуп“ (све то пропраћено громогласним мушким смехом). И сама појава две „глумице“ и њихов опис, писац даје у наглашеној гротескној слици (Марина „трагичарка“...„с грубим цртама на лицу с ошишаном косом и маљастим црним брчићима, пре ми је личила на маушкарца, но на трагичарку...Али, изгледала је некако ђаволасто, примамљиво. Имала је на себи нешто севдалијско, што може човеку „даску да помери“...). Друга, Јулка, „била је мала, ситна, жустра, љута као зоља а жута као лимун...“.

Најзанимљивији део приче, сцена вечере као почетак „глумачке магије“ усмерене на главног јунака настаје када се, сада пуних стомака, ређају здравице глумца добротинитељу, које представљају хуморно низање, заправо бележење „тока свести“ већ добро загреја-

них глумаца (са хумористичким сликањем и женског удварачког наметања глумица добротинитељу), кроз приче и епизоде из њиховог „уметничког“ живота, што представља и реалистичку слику Србију тога времена (са чиновништвом у тек заснованим паланкама, са малом платом, и без великих културних потреба, лоших саобраћајних веза и сл.).

Ритмичко и симболичко-иронијско понављање синтагме (Сирота богиња Талија!), у свим хуморно поентираним тренуцима, не само да је одредила наслов, већ и читава тематско-мотивску окосницу ове приповетке. Мешање фикције и стварности као кључне новине ове прозе, видљива је и у сваком ретку, попут дијалога главног јунака са механцијом (– Сироти! А шта су синоћ представљали? – „Смрт књаза Михаила“. Страшан комад! Баш лепо видесмо како оне убице и вуцибатине изедоше главу онако славном књазу. Проклети да су!“).

Магија глуме, сценски срачунатих ефеката, усмерена на главног јунака, иначе склоног боемији, и његово подлегање тој глумачкој магији (са хуморно описаним мушко-женским односима тј. удварањем оне две глумице), представља читава приповест као вешту „фикцију у фикцији“, што је свакако врхунски тренутак ове прозе, чије се разрешење и поента уобличавају са новим даном и дивним сунчаним јутром (након обилне кише). И овај контраст (ноћ, киша, непланиран конач, најзад и магија сусрета са глумачком трупом) и новим јутром (сунце, у коме је главном јунаку све од синоћ изгледало као сан), поентираним је драмским завршетком приповести: глумци су у току ноћи напустили кафану, с тим што су из добротинитељевог џепа намирили сав свој дуг и путне трошкове, „бина“ је демонтирана, а видно задовољан крчмар буди главног јунака у његовој соби, реконструишући му све догађаје којих се овај није сећао (са деликатно „отвореним крајем“ у смислу што су га у собу отпратиле глумице, а не газда механе). Повратак у реалност (наставак пута) писац и главни јунак финализира како

хуморном опаском (да је добро што је још имао новца, иначе „ја бих морао остати у залогу“), али и све учесталијим понављањем и узвиком као једној врсти рефрена читаве ове прозе: *Сироџа бојиња Талија!*

У необично оригиналном, ефектном, драмски сјајно постављеном плану нарације, са дубоко, али и хуморно постављеним основним проблемом на релацији живот-уметност, стварност-фикција, узвишено-банално, Драгомир Брзак је остварио изузетну прозу, па би, судећи по њој, његово обимно прозно и потпуно непознато дело тим више требало у скорије време ваљано ишчитати и књижевно-историјски га превредновати.

6. марта 2013

¹ Јован Скерлић, *Историја српске књижевности*, Издавачка књижара С.Б.Цвијановића у Београду, 1914. (Издање о педесетогодишњици смрти Јована скерлића 1914-1964), Просвета, Београд, 1967,

² „Наш Траг“: часопис за књижевност и културу, Велика Плана, бр.4/04-1/05 (29-30), год.ХП, стр.95-123.

³ Коста Димитријевић, *Животи боемске Скадарлије* („Брзак, нестала скадарлијска легенда“), Београд, 1990.

⁴ Живојин Петровић, „Домаћи драмски репертоар (1868-1968)“, *Један век народног позоришта у Београду: зборник радова 1868-1968*, Народно позориште-Нолит, Београд, Нолит, 1968.

⁵ У том погледу индикативни су подаци о гледаности драмског репертоара: у сезони 1932-33, најгледанији су, на пример, комад с певањем Ђидо Јанка Веселиновића и Драгомира Брзак са музиком Даворина Јенка, и комедија Некад и сад Бранислава Нушића“. Катарина Томашевић, *На раскршћу Истока и Запада: о дијалогу традиционалне и модерне у српској музици 1918-1941*, Београд-Нови Сад, Музиколошки институт-Матица српска, 2009, стр. 90.

⁶ Катарина Томашевић, исто, 91.

⁷ Скерлић, исто 378.

⁸ Живојин Петровић, *Један век Народној позоришћа у Београду (1868-1968)*, стр. 216.

⁹ Драгомир Брзак, *Са Авале на Босфор: слике са путовања Београдског певачког друштва*, Београд, 1897.

¹⁰ Драгомир Брзак, *У комисији: свакојакe слике и прилике из мојеј бележника*, св. 1-4 (Мала библиотека), у Мостару 1902. Захваљујем се колегиници Вукици Лалић из Универзитетске библиотеке, која ми је омогућила увид у ове ретке брошуре Драгомира Брзака, а које се чувају у овом фонду.

¹¹ „Дело“, 1904 (?), књ. 30, св. 3; „Бранково коло“, 1904.

Стеван СРЕМАЦ

КАЛЧА У ПОЗОРИШТУ

Читава недеља иде зборење по сокаци и по мале: ће се преставља Калча и Живко јорганција у позориште у „Европу“ кафану.

Питују ме комшије, дућанције: што је тој, Калчо, какве су то комендије по Европу сас тебе? Што да ги правим, брате, викам ги ја – с’с џимпири, мож’ ли искочиш на крај!

Распита се да неје и тој Сремац писуваја, па ми рекоше – неје. Малко ми дегмеде (невероватно – чудно) дође тој казување, па се замисле: мајку му, кој’ ће да може па с’г тој да писује за у ђозбојацилк!

Е, шће му правиш: много смо прекарала и тој ће прекарамо?

Отидо дома за вечеру, почемо да вечерујемо. Советка, моја жена, ништо се узмрдала, ништо ме поглеђује, иска да ме пита. Видо гу ја а знам гу њојно срамување – за што друга ми је жена била, па т’г ћу гу ја њу питам: Шта је, Советка, има ли ништо за казување, ја ли за питување?

А, а – за питување је, Калчо, него срамујем се.

Питуј га де – не срамуј се.

Вика ме комшика Перса: у недељу ће се преставља у „Европу“ кафану – како си ти ишеја у лов и ништо за Живка јорганцију, које за Курјака и за још ники људи, па тој искам да те питам – што је тој? Какво је тој?

Тој ништа – ђозбојацилк ако знаш у турско време тој ти је: зебеци (глумци) се изобучу у преврнуте аљине, у туђо, у женске аљине, па т’г ће искочу и ће приказују како је било и шта је било. Ништо – јанлш работа, само да узимају паре на народ!

Калчо, љу те молим дидемо а за плаћање љу продам једне чарапе.

Ич не бери гајле: мен' су ме викали с позивницу. До-
ђоше при мен' у дућан два-три цимпира с'с обријани му-
стаћи, па ће ми рекну:

Чича Калчо, од управу су не послали ти да дођеш на
перставу и за теб и твоју фамилију смо оставили место.

А, бре, шебеци – подвикну ги ја: кам'ви ги мустакаћи,
због мрсољ ли га бричите, ја ли због зиму?

Због зиму, чича Калчо.

Јес' због зиму – знам ве ја и од лето!

Да дођеш ми те молимо, па да ни после кажеш: уба-
во ли смо те приказували.

Добро, добро, ашколсум мајчини синови: уместо да
работите ништо, ви се суртисујете по сокаци, продавате
зјала на свет: ви ће никога да престављате! Засрами ги
малко – отидоше си.

Па к'д ти викаш, Советке, ми дидемо, пошто нема
плаћање ништо, дидемо да видимо и тој сојтарилк.

Поче једно спремање по кућу, све живо испреметну-
ше док изнађоше свадбенски фустан и бајадер. Мој га
бујумбак (марама око врата) па нигде нема. Једва га на-
ђоше на таван: миши га почели гризу.

Дите ми – син ми Ђока – отишаја на 5–6 дана пред
престављање комендију, код Лалу шуштера да му на-
прави нове ципеле. Дете, како дете, видело овеја шиља-
сте европејске путине, па рекнуло на Лалу: Лало, татко
је рекнуја, да ми буду ципеле малко на шиљ'к, и да ги ту-
риш малко федер на шкрип. Ја му несам тој рекнуја,
амо дите видело, па му се чини тој је ништо.

Лала шуштер како га бог даја; подвикнуја на њега –
ћелешу један ти ће ме ме'н старога кондурцију учиш за
јаре потине; ћел бурда бе Шефкет (имаше једно Туре
при њега, дали га на занат) – де узми меру на овога Кал-
чинога сојтарију за јаре потине.

Дите ми Ђока се расплакало у дућан, пружило ногу
на панглу, узели му меру и направили му јаре потине.

К’д му ги донесоше – уби се од плакање; нису ги направили на шиљк, нити му ударили шкрип; направили ги големе како за моју ловцијску ногу. А неје ни могло по убаво: Шефкет се топрв учеше! куд је он за узимање меру, ама Лалина, шуштерова, посла!

Едва дочекамо недељу. Цел д’н се Советка кокори, намешћује уста на огледало, и, не руча тај д’н. Ја си се убавачко и наруча и навечера. Там’н да пођемо, а у четир по руч’к бемо пошли, а у девет ће почну, ама ми боље да смо порано, зашто, кој’ ће се мува после кроз светину – те ти ги отворише авлијска врата два-три од овиха наши си ајдамаци.

Помози бог! Чича Калчо, ми дођомо при теб’ има ништо да зборимо.

Де, казујте, обрецну се ја на њи(х) – зашто имам идење. Советка се жива искида, зашто много гу стезаше штримфлетна на десну ногу. Онај гу ги беше напрајија – Топушче шуштер, зашто он беше искочија т’г бајагим европејски шуштер.

Па ми – ти знаш има се ти престављаш до вечер. Ти тој не треба да даш, за то смо дошли да се упишеш у социјали, па ди ги подвикнемо довечер на туј господу што исмејују сиротињу.

А што је тој социјали?

Па, социјали су, ете, такој ти ми, радници: шуштери, казанције, кујунције, абације, од работу што живу.

Па с’г искате – је л’ си ми сви убавачко живимо од работу – а?

Па јес’, јес’, треба да се смањи работа, треба да тражимо ми салте осам сата на д’н да радимо...

„Осам сати...“ Па ја, откако сам се родија, несам работија осам сата, те с’г ћу се уписујем у социјали за осам сати работење. Кршите си главу, мангупштине – ако ви је ћеф сто сата радите тој ли ме брига. Ако има нигде социјали што работу по два сата на д’н, туј ви да ме викнете – ћу се упишем. Будале једне! Па ја се по пет д’на не враћам из лов – они ће ми приказују осам сата работење.

Кршите си главу – помало пијење и једење, па ви неће треба осам сата работење. А ви по иљаду сата работите, а за јед'н д'н га спљискате у г...у. Нем, синови мајчини, нигде јуфка омесена, па обесена...

Отидоше си.

Ми пођомо у „Европу“. Дођомо – никој жив. Чекамо, чекамо, једва се почеше збирају овеја несреће без муштаћи. Т'г ни приђе јед'н б'ш од онија што долазише у мој дућан:

Изволте, изволте, госпођо, изволте, чича Калчо.

Малко ми дође шуба (мучно) зашто ми Советку викају – госпођо! Погледа гу – учини ми се како неје она, како она је, ама поубава ми искачаше него дом. Сети се од што је – од лампе, пуна кафана с'с лампе, па дори не мож' се гледа.

У најпрве не столице турише. Ја седо, па Советка, па Ђока. Ђаше поведем и керку, ама има си мужа, сам нек си гу води, а и Советка не ктеја.

Почеше да долазу – све се испуни. Сви ме познавају и тике чујеш куд збору: те га туј и чича Калча. Ја си с'лте ћутим и слушам ги. Кој ће па тај свет да да џевап?

Тике искочи јед'н с'с окалке и седну пред јед'н санд'к. Ама, убав санд'к беше: с'в жут, иска да је од оровину. Отвори га с кључ, тури пред њега нике артишке и поче да мрда с руке и с ноге. Тики почеше нигде да свиру. Ја се поче обраћам; Советка се уплаши; Ђока, син ми, уфати се за мајкин skut од фустан, поче се дите тресе и салте га чујеш: леле мајке, туго мајко.

О, мајку му, ја стари ловџија, па и ја се много уплаши. Не виду се Цигани – а свиру, како ће да је овој?

Помисле: сакрили су се из поза перде (завеса), а беше једно голомо перде испред нас сво шарено!

Тика учини – џангр... џангр... и перде се диже, а онај си седи куд онај санд'к, ама нема мрда ни с руке ни с ноге. А, жено швапска, туј ли су ти теб' меками у санд'к. Сети се после што је, имаше један Латинин, ама не беше авақ'в малечак, беше голем па пљоснат, изликујеше на онеја сељачке софре за сабор.

Тике почеше искачају пред нас жене, мужи, деца, куд се сакуташе ја не знам. Почеше збору, почеше се извикују, почеше се тугичкају (голицати), па неје због другог, него због смејање.

Ја ги гледам. Советка се ушчудила, питује ме: ама, кој беше оној Нишлика, познава гу, изликује ми на Мадду „Гаврила дебело месео“ жену? Ја гу викам: оће да је.

Па ша онде, што се укачила ч’к на оклукану, што си не седи овде, куд седу бајагим људи?... А, онај па која беше – убија гу марен, што је искривила онолико колбаш – пијана ли је?

Не знам: пристоји да је на Миту Цапало жена.

Јок, море, гласно викну Советка; овој па несу Нишлике, овој су овеја курветине: какво је оној наместување колбаши, какво је оноја белење и црвенење?

Полеше се смеју испоза нас, ја се с’лте обрну – они се засрамише од мен.

Погледа ја у мушки што беју горе, убаво погледа, о, мајку му: како ја сам, како несам ја! Пипну се за руку, па за главу, уфати се за столицу – туј сам си. Несам се мрднуја!

Погледа Советку и она си седи туј до мен. – Ђока туј ли је – питујем Советку – туј је? Е, па кој ће да је онај тамо што се укачија испред нас на тробозан? Оно ил’ сам ја, ил’ је он! Од једног двојица не мож’ да бидну.

А, бре Калчо, несрећо ловцијска, поче се обреца јед’н такој детињак на тога што изликује на мен!

Онај ме човек погледа па као засрами се малко, па се исправи, па ће почне:

Ја сам стари ловција, а Сике мори, гурбетке, жено кисела, знаш ли ти старога ловцију Калчу. А Сика се обрну на куд њега, па му подвикну: ћути рђо ловцијска, на теб’ ли ћу фрљим мерак?

Ја не могу да трпим, устану, па му реко:

Чујеш, пријатељу, јанл’ш си ти за тој казување, ти г...а да ручаш за тој. Право и, а Сика тој што ти рече. Ашколсум, Сике!

Ама, ћути, Калчо, оној неје Сика, оној кој знаје која је караконцула! Ако неје – гласно си ја викам аферим, Сике, зар не видиш зебека, турија како моји мустаћи с'лте да вара овуј светину, бајагим ја сам.

Не вара се свет такој, серсему један, зар мен' ме еве, туј сам, жив сам, све цел свет ме гледа, ти ће мен живога приказујеш, тој ти дидеш у Ере, у онија катранције, па при њи да приказујеш твоји сојтарилци, а не овде у Ниш – серсему, да би серсему!

Поче једно смејање, једно викање. Браво, чича Калчо, такој ги треба.

Јед'н па седеше до мен' неме је познаваја а изликује на професори зашто беше турија окаљке, па се обрецну на мен':

Што је, човече божи, што не седнеш једанпут, шта ти је?

Како – шта ми је? Познаваш ли ти мен' или јоксем јок?
Шта има да те познавам, видим да си будала!

А, ја будала, а ти што си? Ти си ем серсем, ем ак будала; па ја сам тај Калча што се онај тамо направија како мен', па лж'е свет; тој ли је за ћутање!

Он се тике ућута, па ме поче заглеђује и поче се смишка. Мрдају му мустаћи и стеза уснице – ће прсне од напрезање.

Ја му виким: што се ућута, што не збориш?

Ништа, ништа, ја нисам знао...

Там'н тој зборење, те ти ги искочише испоза једно перде Цигани и чочеци. Почеше свирење, чочеци почеше играње, тике по њи улеже јед'н човек, погледа га – мајку му, овој Живко јорганција – он је!

А, мори Советке, беше ли Живко умреја?

У! А! Ти да си жив и здрав, још камо к'д је умреја – је л' идомо на сарањување ч'к до гробје?

Па што је овој с'г – овој не они осотонише! Живко јорганција аметом, ни узми, ни остави. Уплаши се да се неје повамперија. Советка се поче крсти, дите не гледа, уфатило се, јадниче, у бездер, па с'лте прежмава.

Ћутим, чекам да прозбори. А прозбори, а се сети да је јанл'ш посла. Један се од онија зебеци ујдурисаја на Живка, с'лте да је и у зборење, ни узми, ни остави. Ич га не хтеја гледам, видо ја нашто искача, па право ћу ви кажем неје срамота, поче си гледам у чочеци.

Оно знаш како се наместили – мед да ги лизнеш од табани. Једна што беше исто Ава чучекиња, бела Циганка. К'д поче да крши геридан (савијати леђа) к'д поче да успива с'с уста, мен' ме поче ништо штерца под груди, уфати ме мртвачко знојење, поћоше ми жмарци од потколелке дори до уши, па се с'лте уздиго од столицу и не мога да трпим, рекну гу пред цел свет:

А, бре, кузун Аво, бре ћопек сој, бре арнаутко – далеко си да ти чича Калча тури двајескињу на чело. Знаш ли, памтиш ли наше онодење у Сармакешову кућу, у поп Ванину малу. Памтиш ли к'д ти фрљашемо све бешлци и меџедије? Знаш ли к'д ја фрљашем осампарке, како да падашеју тактабићи (стенице) од таван? А...! Мерак сам на тебе. Аво, такој бива!

Она ме гледа, свет се смеје – ја гу право у очи гледам.

Саветка ме поче вуче за сестра бичин, ћаше ми га исцепи и тол'к ми збори: седи, раседнуја се, мајке дабогда, седи, жив ме срам изеде. Каква те Ава снашла, несрећо цинцарска, ало светска! Кој знаје која је тој жена, а ти гу правиш на Циганку!

Која да је – изликује на Аву Циганку, чочекињу.

Па ја, жена ли с'м ти, што с'м ти ја, те изгуби образ?

Саветке, нема зборење! Ти знаш убаво, ја сам ти казаја: жена има с'лте да си ћути, зашто је од ребро Адамово напрајена, а то је па за тој – да се мож' испребијају како ребра на касапницу. Што бајагим да не зборим: што не ћуту они? Ете, откако су се укачили на онај тробозан, не склопише уста – збору си људи, никој ги ни дира, а што бајагим ја да ћутим! Море ћу да зборим, па има ли још!

С прсти да прозбориш, дабогда, ја шугна што искачам сас зерзеле човека у свет, вика ми Саветка. А ја гу

па реко: море, т'г би га ти, мајке, искочила, да неје цабал'к, него тој да молиш бога – не дава Калча паре за комедије, јок!

Оно, једно ли је било – цел ноћ иде комендија, иде болумента, што ти не праише.

Море рушаче, вечераше, па ручаше, па обедуваше, пише, кркаше, онодише се, исто како г. Стева што је писуваја.

Оно, кажем ти, једно ли је, те човек да га запамти, па да ти га показује? Много!

Мен' ми највише чудно за чочеци: као се онакој обукоше, куд изнађоше онеја шалваре, онија дајрики? С'лте једно ћу ти кажем у сујле (полако, на уво) – много ти тесне шалваре, а ... тој му дође мало на курвал'к. Зашто ти знаш: шалваре су си шалваре, видеја си Циганке, а овеј њине – т'начке, т'начке, све ти се прозира месо, жив ме срам изеде од Советку. Она к'д ги види, одма поче да вика: ајд с' идимо, не седим ја овде. Цел' ноћ је држала руку на очи. Ама – право да зборимо, криво да седимо – срамота!

Ете, такој ти би и тој гледање. Кажем ти све лж'а пред очи, прашиште у очи, л'гање свет, с'лте да си дођу до тазе паре без муку. Ми смо акмак будале људи: ја цел' д'н работим за два-три гроша, а они од јену столицу наплаћују дванаес и пол! Шће му праиш – дошло му време!

У нас тој неје имало, с'лте ако прође кроз Ниш ники мечкар, или ти ники с'с шебека и то онија што имају крпено д..е, ете, тој ти је све било, а с'г што ти неће искочи!

У половини ноћ ако неје било и повише – отидомо си дом. Советка по цел' пут ми п'њка што сум га водија и што сум га срамотија, а не мож' се сети да је сама оћела. Ја си па ћута све до дом, па си у ћутање и лего.

Јутро д'н те ти га при мен' онај што ме је мен' изигруваја, улезе у дућан.

Јутро, чича Калчо, како ти се чини? Што има да ми се чини – ти мож' ли да будеш ја? Ни с'г ни до век, за-

што да те је правија мој татко. Бог да му душу прости, а, а овакој ти си и сам знаш. Не ви је вама тој зборење, зашто, што ви замећете на ерски: душо моја, ти треба да изручаш три кола месен леб нишлијски, па т'г да рекнеш: знам зборење нишлијско. Бајагим људи га несу научили, ти ће га научиш – колко имаш длаке у мустакаћи, толко си стиза и памет. Од ћосу бија ли је човек, те и од тебе?

Па ти се као мало љутиш, чича Калчо? Ја мислим да то није ништа.

Како ти име теб'?

Радиван.

Ђу те испрати ја теб' при Џунцулејку, чуја ли си за њу?

Нисам.

Е, код њу ћу те испратим да ти пробаје и да те просопе с'с угљен, а при келаву Мину – знаш ли гу?

Не знам.

Тамо ћу те испратим да ти подигне дал'к, зашто спаднуја ти је, ела се од серсемлци излечиш. Апови ће узмеш у Миганче екимина, он зато има од Бога големи апови, а после да отиднеш код гочабику да ти тури сапун у д... за сурдисување, и кад све то свршиш, т'г ће ти да биднеш ја, а ја ћу штукнем да ме нема.

Тој му реко, после ич несам га ћаја погледам. Он поседе малко, па си отиде.

Ете, такој ти је било у ђозбојацилк.

1904.

Велиша Јоксимовић

РЕАЛИСТИЧКА ПРИПОВЕТКА ИЗ ПОЗОРИШНОГ ЖИВОТА

Тематски профил српског реализма повезан је са конкретним сферама живота; стога је и тематска класификација приповедачке прозе неодвојива од тематско-мотивских подстицаја. У српском реализму усмереност ка одређеној тематици примила је и извесна жанровска обележја (сеоска приповетка, приповетка из палначког живота, приповетка из ђачког живота, приповетка из учитељског живота). Слабости овакве поделе произилазе из чињенице да број тема није ограничен, па се према томе и начин њиховог груписања не може једноставно уопштавати и нормирати. Тематско разврставање значи и усмеравање према проучавању садржинско-сазнајних елемената, што представља и извесно сужавање и ограничавање на грађу, па и запостављање структуралних елемената. Јуриј Лотман, с друге стране, упозорава на неспоразум који је настао као последица мишљења да структурални приступ књижевном делу занемарује проблеме садржаја и значења: „У крајњем изводу, циљ изучавања било ког знаковног система јесте одређење његовог садржаја. То особито јасно осећа онај ко изучава другостепене моделативне системе: изучавање културе, уметности, књижевности као знаковних система независно од проблема садржаја губи сваки смисао.“¹ Лотман неспоразум превазилази преформулисањем синтагме „имати значење“ у синтагму „имати уметничко значење“.

Тематска класификација заснована је на скуповима значењских супстрата дела, па се зато најчешће и мења од аутора до аутора, а не ретко је резултат индивидуал-

ног приступа и односа истраживача, па и самог аутора према делу. Симо Матавуљ је своје књиге приповедака тематски разврстао према регионалним обележјима (приморски, даламатински, црногорски и београдски живот), а сличан тип класификације могао би се применити и на дела Стевана Сремца (нишки живот, београдски живот, војвођански живот). Даље тематско гранање према проблему који грађа садржи може се приказати као подскуп већих целина, мада поједини подскупови имају и релативну тематску самосталност. На пример, учитељски живот подједнако је присутан и у приповеткама из сеоског и у приповеткама из паланачког живота, али већ у урбаној прози интересовање за положај учитеља уступа место новим тематским преокупацијама, што је истовремено значило и промену естетичких и поетичких система. Ново разврставање према професијама, занимањима и социјалним статусима не би могло да задржи целовитост заокружене класификационе категорије. Антун Густав Матош је скицу Јована Протића *Само један дан* одредио као приповетку из новинарског живота. Ако би се узео у обзир Матошев принцип тематске класификације – усредсређеност на једну појаву, област или професију („биједни новинарски живот“),² онда би се у ову категорију могле уврстити и приповетке из позоришног живота.

Већи број приповедака нису ни тематски ни жанровски јасно артикулисане; приповетке о позоришту и глумцима могу се сврстати у два, па и у више тематских низова, али првенствено припадају прозном циклусу о паланци и паланчанима. За време рустикалне фазе српског реализма паланачки живот није имао равноправни третман са прозом из сеоског живота. Глишић је паланку посматрао као извор и узрок друштвеног пропадања села и сељаштва, Лазаревић је сагледавао породичну и патријархалну страну паланачког живота. Паланка је, по Вученову, тек у делима Нушића, Сремца и Домановића „престала да буде периферно третирана“.³ Сремац

је углавном хумористички, често и са разумевањем и наклоношћу, захватао нарави и навике ситних варошких занатлија и трговаца. Нушић у супротности између могућности и намера представника полицијских власти, бирократије и „виших слојева“ проналази изворе вербално-ситуационе комике. Домановић је хумористички однос заменио алегорично-сатиричним и карикатуралним сликама паланачког менталитета. Овим ауторима треба придодати и Илију Вукићевића, који се, после почетничких и не баш успешних, по много чему и епигонских сеоских приповедака, окреће животу паланачке породице, градећи лазаревићевски мотив преображаја појединца у породичном окружењу.

Помоћу слика дилетантских позоришних дружина, пропалих уметника и путујућих глумаца, српски реалисти уобличавају и колективне портрете паланачког света, синтетишу црте паланачког менталитета, граде типске карактере (Нико / Светислав, глумац-фантаста у *Ивковој слави*) и типске ситуације (бекство у глумце / глумице). Слика о глумцима није прихватљива са становишта варошког и патријархалног морала; отискивање у свет позоришне уметности у приповеци Чеде Поповића *Јад и чемер* доживљава се као породична срамота („док му кћи јединица није побегла у глумице, он је живео – живео“). Аутори подједнако иронишу и позицију путујућих глумаца и паланачке представе о позоришту и уметности.

Приповетке Стевана Сремца, Радоја Домановића и Чеде Поповића из позоришног живота анегдотског су карактера, настају развијањем и проширивањем шаљивог предлошка из живота глумаца, често су подстакнуте и усменим приповедањем у кругу кафанске боџије. Домановићева хумористичка приповетка *Позоришће у ђаланци* (1898) хронолошки претходи Сремчевој приповеци *Путујуће друштво* (1901) и Поповићевом *Позоришћу у ђаланци* (1909). Осим истородне тематике и сличних или истоветних назива, ове приповетке имају и

идентични модел развијања троделне новелистичке композиционе схеме (експозиција, заплет, расплет). Сва тројица приповедача у експозицији дају слику стабилног поретка, али су различити типови склада. Домановић у атмосфери кафане код „Орача“ наговештава духовну устајалост и мртвило, запарложеност која ће у његовим сатирама примити гротескни облик. У Сремчевом *Путијујућем друшћиву* полази се од склада појединца, који је, после неуспеле глумачке авантуре, утонуо у једноличну паланачку свакодневицу.

Чеда Поповић у уводу приповетке *Позоришће у паланци* гради утопијску слику паланачке средине. Једна од карактеристика утопије као жанра јесте тежња да се „прикаже свет максимално комплетан и једнозначан у свом савршенству“.⁴ У трећој глави приповетке *Путијујуће друшћиво*, пародирајући основне позитивистичке категорије, Сремац описује „материјално, морално и интелектуално стање мештана, укратко: све што је у каузалној вези са просперирањем једнога позоришта у једној паланци.“ Поповићева утопијска „социјална минијатура“ садржи слику свеопштег сагласја и равнотеже: „лепа и чиста варошица“, „грађани живе у љубави и слози“, „послови иду доста добро“, интелигенција је „боља него по осталим нашим паланкама“, свештеници се „нису оговарали ни канонично оптуживали“, учитељима „ни на ум није падало да се дописима узјамано грде“, „срески начелник је у љубави живео са целим грађанством, а нарочито са својим писарима и практикантима“... Жанровска карактеристика утопије је и да слику гради и формулише дошљак, путник, човек са стране; у Поповићевој приповеци то је јунак који лађом долази из Београда у паланачку средину (Доњи Милановац).

Заплет приповедака настаје променом поретка, угрожавањем устаљених вредности и нарушавањем свакодневне монотоније, код Домановића и Сремца, или искривљавањем утопијске слике код Поповића. Дола-

зак путујућег друштва доноси немире Сремчевом јунаку („Сав се изменио. Све, све му је опет било глумачко; све копија и подражавање нашим славним глумцима“), а оснивање позоришта узбуркало је страсти у Домановићевој и у Поповићевој паланци. Око позоришта или идеје о оснивању позоришта окупљају се све социјалне и друштвене групе (занатлије, калфе, учитељи, свештеници, домаћице) и представници паланачке власти – срески начелници, пандури, практиканти, писари. Реалистички приповедачи подвлаче двосмерни однос између позоришта и власти; власт је или предмет позоришних алузија или покушава да под маском бриге за уметност стави позориште под свој утицај. У приповеци Ч. Поповића *Зашићо није ишрала* окружни начелник пре доласка познате глумице дисциплинује паланку, хапси политичке противнике, али су његово завођење реда и његова расправа о позоришту утицали да глумци забораве да одрже представу. Срески начелник у Поповићевом *Позоришћу у паланци* драматизује немачке романе, а некад је и сам био „стални статист у народном позоришту“. Покретачи и носиоци позоришног живота у паланци су практиканти, неостварени глумци – Љубивоје у Сремчевој приповеци, Јова Илић и Мојсило у Домановићевом, односно Поповићевом делу. Практикант није највећи, али је вероватно најаутентичнији типски лик у српској хумористичко-сатиричној прози.

Поповић у *Позоришћу у паланци* исмева наивност паланачке глумачке страсти, али је далеко од Домановићеве осуде примитивности паланчке средине. Сатиричне алузије се са духовног и културног стања паланке пребацују на културни живот престонице. Сремац то чини комичним дигресијама о београдским професионалним глумцима, Домановић ироничним коментаром о односу према таленту, а Поповић исказима о нерафинаности београдске позоришне публике („Ово је само тек онако... Разумите, ово је позориште! Ви сте Београђанка!“).⁵ Проширивање комичних ситуација у По-

повићевој приповеци достиже врхунац у комичном обр-ту; представу прекида мајка која не дозвољава кћерки, главној глумици, да одигра љубавну сцену. Истог су ти-па и Домановићеви и Сремчеви преокрети. У Домано-вићевом *Позоришту у ђаланци* тумач лика Милоша Обилића пљачка позоришну благајну за време предста-ве. Глумачка дружина у Сремчевом *Пушунућем дру-штву* побудила је интерес паланчана за позориште тек када је уметност на сцени заменило вашарско-цирку-ским ефектима на улици. Сремац иронише и поимање позоришта у „царском граду Нишу“; уместо драмског позоришта, које је „јавна залудница“, велико интересовање привлачи уметност циркуске трупе, односно „мај-мунског позоришта“.⁶

Проблем који се јавља у тематском груписању при-поведачке прозе произилази из комплекса значења ко-ји конституишу садржински ниво дела. Ако се термин „тематика књижевног дела“ замени термином „пробле-матика“, онда ће се решавање овог проблема усмерити према утврђивању доминантних питања, ставова и зна-чења. У том контексту се може посматрати и иронично-пародични однос према позоришном и глумачком жи-воту. Пародија се у приповедачкој прози остварује у двојаким виду – као присуство појединачних пародиј-ских елемената (хумористичко-сатиричне приповетка са елементима пародије) и као доминирање пародијског поступака у приповедном ткиву (пародична приповет-ка). Пародична приповетка полази од изворног духа епохе, индивидуалне карактеристике аутора, књижевне врсте, појединачног дела или појединачних елемената дела (тема, јунак, мотивација, језик, стил). Подражава-јући формална својства изворника, пародија гради и из-весно одстојање од предмета пародирања. Ако је одсто-јање благо и ближе основи од које се одваја, формира се хумористичка пародија. Већа одстојања, искривљивања и пренаглашавања воде ка сатиричној пародији. И у јед-ном и у другом случају пародијска реч постаје „моћно

средство натурализације“ и упућује на начин пријема и читања.⁷

Пародичне елементе садржи и документарно-фелџонистичка прича Чедо Поповића *Калча у позоришту*. Пародира се књижевни лик (Калча из *Ивкове славе*), анегдота о извођењу позоришне представе и Сремчева истоимена приповетка, која је први пут објављена у новосадском листу „Позориште“ 1904. године. Документарност Поповићевих хумористичко-сатиричних фелџтона наглашава се у поднаслову („Успомена на Сремаца“) и у оквирним текстовима (о Сремцу, његовим прототипским јунацима – „Живку јорганџији“, председнику Влајку „Алдупу“, писару „Неком“⁸ – и о извођењу *Ивкове славе* у нишком позоришту „Синђелић“) унутар којих се развија пародична прича. Однос документарног и фикционалног Поповић усложњава уношењем аутобиографских елемената („Тада се /Калча/ баш десио за столом писца ових редака са којим је иначе био добар знанац“).⁹ И Сремчева приповетка *Калча у Позоришту* (1904), која је у целини написана нишким дијалектом и која, на изванредан начин, представља и аутопародију, и Поповићев истоимени текст настају развијањем анегдотских ситуација, али Поповић анегдоту појачава и пренаглашава реакције јунака. Смех се најпре заснива на забуну, изазвану истовременим појављивањем Калче и глумца (чича Илије Станојевића) који тумачи лик Калче (Сремац: „Оно ил’ сам ја, ил’ је он! Од једног двојица не мож’ да бидну“; Поповић: „на позорници Калча и у публици Калча“), увећава се разликама између Калче и публике у доживљају представе, а кулминира у незадовољству прототипског јунака начином приказивања на сцени: „Ето, такој ти би и тој гледање. Кажем ти све л’жа пред очи, прашиште у очи, л’гање свет, с’лте да си дођу до тазе паре без муку.“¹⁰

Мотивација Сремчеве приповетке разликује се од мотивације Поповићевог текста. Сремац је *Калчу у Позоришту* написао не само да продужи живот свог најпо-

знатијег јунака, који је већ био ушао и у усмену књижевност, него и да се наруга Вељи Миљковићу, глумцу и писцу, који је неовлашћено драматизовао *Ивкову славу*. Иако је Миљковићева прерада доживела велики позоришни успех, Сремац га је оптужио за плагијат: „Распита се, да неје и тој Сремац писуваја, па ми рекоше – неје. Малко ми дегмеде (невероватно – чудно) дође тој казување, па се замисле: мајку му, кој’ ће да може па с’г тој да писује за у ђозбојацлик!“ Сремац у овој приповеци понавља политичку тенденцију из *Лимунације на селу*. Исмевају се социјалисти који желе да Калча постане њихов члан и који се залажу за осмочасовно радно време: „Ако има нигде социјали што работу по два сата на д’н, туј ви да ме викнете – ћу се упишем. Будале једне! Па ја се по пет д’на не враћам из лов – они ће ми приказују осам сата работење.“ Поповићев *Калча у позоришти* обликован је и као успомена и као хумористичка приповетка са елементима пародије, као пародија пародичног текста. Пренаглашавње Сремчевих мотива и особина јунака пажљиво је нијансирано, а блага иронија усмерена је према самом Сремцу: „Калчо бе, роде, приатеље, побратиме бе, нема љутиш ... Тој си је написаја наш Сремац!“; „И Сремац је си је сајтарија, к’ко и ви, жале бричене!“

Смех се у реалистичкој приповеци из позоришног живота јавља као последица судара паланачког схватања позоришта и глумачких представа о уметничкој слободи, а кулминативну тачку достиже у комичном поистовећивању живота и позоришта. Улоге глумаца и улоге публике додирују се и прожимају; глумци се прилагођавају паланачкој представи о функцији позоришта, а паланачка публика постаје тумач сопствене нарави.

Напомене:

1. Јуриј М. Лотман, *Структура уметничкој тексџа*, превод и предговор Новица Петковић, „Нолит“, Београд, 1976, стр. 70.

2. „Бранково коло“, 28. октобар (9. новембар) 1899, бр. 43, стр. 1376.
3. Димитрије Вученов, *Главне фазе у развоју српског реализма*, „Трагом епохе реализма“, „Багдала“, Крушевац, 1981, стр. 27.
4. Богуслав Зјелински, *Писац уједно и антиуједно*, „Књижевно дело Радоја Домановића – ново читање“, Ниш, 1999, стр. 262.
5. Чета Поповић, *Позориште у њаланци*, „Дело“, књ. 50, фебруар 1909, св. 2, стр. 155.
6. Стеван Сремац, *Величанствена шетња Мадам Помпадуре*, *Сабрана дела*, књига друга, „Просвета“, Београд, 1977, стр. 431.
7. „Назовемо ли нешто пародијом, ми тиме посебно одређујемо како то нешто треба читати, ослобађајући се захтева које поставља поетска озбиљност, и чинећи необичне одлике пародије схватљивима“ (Џонатан Калер, *Структуралистичка поезика*, превела Милица Минт, „Српска књижевна задруга“, Београд, 1990, стр. 228).
8. Поповићев запис да је „Неко“ био „формални Јоца Патлићан, некадашњи писар општине нишке“, са којим је и сам Поповић радио, прецизира податак из Матошевог есеја *Стеван Сремац* да је „Непознати у Ивковој слави бивши глумац Рајчевић“.
9. Чета Поповић, *Калча у позоришту*, „Штампа“, 1906, бр. 223, стр. 3.
10. Стеван Сремац, *Калча у позоришту*, *Сабрана дела*, књига друга, „Просвета“, Београд, 1977, стр. 425.

Бранислав Нушић

КЛАСА

То се десило онда кад смо сви ми били млади, у оно срећно доба кад нам железница не беше просекла и њиве и џепове; кад су начелници били оцеви свога народа кад су адвокати мирили завађене да не би дошло до суда, а свештеници имали зато дубок џеп да би могли бедне да подрже и исхране.

Тешко је било онда чиновнику решити се на пут до Београда; то је био големи пут. Два и три дана под арњевима, по дугим и недогледним друмовима; па се човек истроши, оде му двомесечна па и тромесечна плата. Тада, ако си хтео у Београд, а ти се још од почетка године решиш, па кажеш својој жени и пријатељима: „Е, ове ћу године, ако бог да, у Београд.“ И тада одвајаш сваког месеца по пет дуката на ту потребу, а на четири месеца раније тражиш одсуство.

И то онда цела варош зна. Кад прођеш кроз чаршију, а оно те свако запита: „Је ли истина да мислите ове године у Београд?“ – „Кад мислите?“ и тако даље. Па онда, долазе за читав месец дана разне посете оних који имају рода у Београду: једни доносе аманете, други писма, трећи шаљу поздраве. А кад поћеш, онда изиђу познаници и пријатељи далеко ван вароши, на друм, и испраћају те.

Тако је било некад.

*

Тада, када је то тако било, рече једног дана г. Стојан, начелник, својој жени, госпођи Перси:

– Е, ове ћу године, ако бог да, на одсуство у Београд.

Те речи г. Стојанове одмах тога дана пређоше у комшилук, па одатле у другу малу, а сутрадан и у чаршију. И онда, у чаршији, ко год је свратио у овај или онај дућан да крај тезге свога пријатеља попије кафу и поразговара реч-две, почињао је разговор са:

– Чу ли шта се говори?... Г. Стојан мисли ове године у Београд.

Па и у начелству само се тај разговор води. Г. начелник дошао у канцеларију, подсекао нокте, очистио муштиклу, савио цигару, поручио кафу и решава се да ли да почне да ради или да не почне још, а господин помоћник улази полако и назива добро јутро.

– Добро јутро, господин-Лазо.

– Како, господине начелниче, како? Ама, је ли истина? – пита љубазно помоћник.

– Шта, господин-Лазо?

– Па то, да мислите ове године у Београд?

– Па... – отеже г. начелник – мислим г. Лазо. Нисам био, ево, већ седам година. Немам никаква посла, али хоћу да одем мало, да се видим са господином министром; имам и нешто фамилије, па и да купим што за кућу...

– Ако, ако, и треба, г. начелниче.

Оде затим помоћник у своју канцеларију, седне и понови исти посао који је господин начелник већ извршио, то јест, подсече нокте, очисти муштиклу, савије цигару и наручи кафу, и – таман да приступи послу (умочио је већ и перо), а секретар улази полако у канцеларију.

– Добардан, господин-помоћниче.

– О, добар дан, господин-Симо.

– Ама, је ли истина, господин-помоћниче, да господин начелник мисли ове године у Београд? – пита радознало секретар.

– Да, да – одговара важно г. помоћник – да, мораће да иде; говорио ми је о томе, мораће да иде.

– Па и треба, заиста треба! – додаје секретар и враћа се у своју канцеларију те понавља онај исти посао

који су већ извршили и начелник и помоћник, и таман сркне први гутљај кафе, наиђе писар и носи бајаги акта под мишком.

– Шта је, господине Перо, каква су то акта? – пита секретар.

– Та није ништа хитно; – вели г. Пера – може и да остане, могу ја и после доћи.

– Па добро, добро ... онда донесите доцније.

– А, овај ... ако дозволите ... је ли истина да господин начелник мисли ове године у Београд?

– Јесте, господине Перо, малочас ми баш каже господин помоћник, ићи ће, ићи ће.

Писар се повуче заједно са актима у своју канцеларију, седне за сто и замисли се, толико се замисли да му цигара догоре до прстију. А кад се трже од тога, он спази да код врата, у његовој соби, стоји практикант Срета. Није га чак ни чуо кад је отворио врата и ушао.

– Шта је, господине Срето?

– Ништа, молим, дошао сам ако има шта за рад?

– Па ... биће, биће, зваћу вас ја већ.

– Лепо – одговара Срета и полази натраг, отвара врата, опкорачи праг па застаје код отворених врата.

– Шта је? – пита писар. – Имате ли још што да ми кажете?

– Па, ако је слободно?

– Кажите, да чујем.

Срета се враћа, затвара врата и прилази писаревом столу:

– Говори се да господин начелник мисли ове године у Београд.

– Па?

– Па хтео сам да питам, је ли то истина?

– Истина је, господине Срето!

– Хвала вам, велика вам хвала; извините што сам био толико слободан.

Па и Срета се повлачи у своју канцеларију обавештен, а не треба ни причати да је он затим обавестио пандуре.

*

А господин Срета, практикант, то вече, кувајући у џезвици сам себи кафу, овако је размишљао у својој соби:

– Боже мој, ето, господин начелник иде у Београд и тамо ће разговарати са господином министром; извесно ће разговарати ... Како је срећан, има пара и добио одсуство, па онда и познаје се са господином министром ... Благо њему! Кад би, боже, хтео и за мене да проговори реч-две! Е, кад би он хтео...

И ту му преври џезвица те поче да дува и да меша брзо, а затим је скиде с ватре, нали хладном водом и покри је капком да се слегне кафа, а он наслони главу на руке те настави да размишља.

– Тринаест година сам већ практикант. Никад нисам био кажњен; баш би право било да аванзујем. Зар нисам бољи него многи и многи?! Зар нисам толико пута и похваљен; зар ми господин начелник није један пут пред свима рекао да сам највреднији чиновник? ...

И тако господин Срета размишља, размишља, док се не сети кафе која се већ увелико охладила, те је наново пристави уз ватру.

*

А сутрадан господин Срета узео акта која је јуче преписивао и унесе их писару на сравњење. Сравњивало се, читало се. А кад се свршило, поче Срета реченицу коју је још синоћ уз кување кафе спремио.

– Хтео сам да вас питам нешто, тосподине Перо. Писар се устури па га погледа испод очију.

– жШта је?

– Па кажите ми, молим вас, искрено: јесте ли задовољни са мном; служим ли поштено и ревносно?

– Ја сам задовољан, господине Срето.

– Е, па лепо, је ли право да ја овако ceог свог живота останем практикант?!

– Па није право, е, али... знате како је... судбина.
– Није то судбина, него прилика. Кад се нађе само прилика. А мислим да боље прилике но што је садања неће никад бити.
– Каква садања прилика?
– Па, ето, господин начелник путује у Београд; па ће тамо разговарати са господином министром, је л' те?
– Јесте, разговараће.
– Е, видите, кад бисте ви хтели да ми учините ...
– Ја, шта бих ја могао да вам учиним?! – пита писар изненађено.
– Могли бисте, много бисте могли, само кад бисте хтели. Проговорите за мене господину секретару реч-две.
Писар се замисли мало, па онда весело климну главом.
– Хоћу, господине Срето, хоћу да проговорим. Право је да аванзујете, сасвим је право. И проговорићу још колико овог часа; да знате да ћу се својски заузети.
Срета благодарно стиште руку писару, а овај се диже те право секретару.
Срета се задовољно, и пун наде, врати у своју канцеларију, а писар оде секретару.
– Имао бих нешто да вас замолим, господине секретару!
– Молим, шта сте ради?
– Па, једна ствар у којој бисте ми ви могли помоћи, ако хоћете?
– Молим, зашто не, ако је само могуће.
– Видите – наставља писар – господин начелник иде сад у Београд, он ће се тамо састајати и са господином министром, па том приликом, нема сумње, реферисаће му и о своме чиновништву.
– Извесно, извесно – додаје секретар.
– Па... видите, ви бисте могли да проговорите за мене, ја већ шест година нисам аванзовао, а ... ја мислим да заслужујем, нисам ничим показао да не заслужујем.

– О, ничим – додаје брзо секретар – што се тога тиче, одиста сте се дооро сетили, одиста је ово добра прилика, овај пут г. начелников. Видите, ја се не бих ни сетио. Само... ја то не могу, да говорим г. начелнику.

– Не, не морате њему, проговорите ви само г. помоћнику.

– Њему, да, њему бих могао.

– Па, молим вас, учините.

– Да, хоћу – и ту секретар пружи руку писару и снажно му је стиште. – Ево, имам баш нека акта за потпис: овај час идем помоћнику и, верујте, одмах ћу му говорити – и секретар се диже са актима.

– О, ја вам од свег срца благодарим.

И писар, задовољно смешећи се, повуче се у своју канцеларију, а секретар са актима оде помоћнику.

– Има ли што за потпис? – пита помоћник, а, видиш, мрзи га да узме перо.

– Та има једно две-три ствари; могу и остати, нису хитне.

– Па, нек' остане кад и све остало дође са преписа.

– Да тада ћу донети, али... хтео бих нешто да вас замолим. Једна ствар коју ви можете учинити, само ако хоћете.

– А шта би то било? – пита радознано г. помоћник.

– Па, кад бисте хтели да проговорите г. начелнику за мене. он сад иде у Београд па би могао тамо да проговори г. министру. Ви увиђате и сами да бих ја већ требао да аванзујем за помоћника.

– Та ... – поче помоћник.

– Молим, да се разумемо – додаје хитно секретар – не мислим ја да будем помоћник овде, на вашем месту, боже сачувај. Могу ја бити и у сваком другом округу, зашто не, округ је округ.

– Па, право велите – настави помоћник пошто му се разведри чело – одиста требало би да аванзујете, ви сте способан и спреман и вредан чиновник. Хоћу, хоћу, господине, хоћу од свег срца да говорим г. начелнику. А

што и да не учини; иде у Београд те иде, говориће са господином министром те говорити, па зашто не би проговорио и за вас? А ви то заслужујете, заслужујете да се човек заузме за вас.

– О, хвала вам, велика вам хвала за тако добро мишљење. Ја ћу вам бити врло благодаран и управо сматраћу вас за свога добротвора.

– Молим, молим, господине Симо, ви сте то заслужили.

И диже се помоћник те у начелника.

– ’Одите, ’одите. Седите, господине Лазо: седите да проговоримо реч-две – вели начелник.

– Ама, ја баш зато дођох, имао бих баш са вама онако пријатељски да проговорим и, управо, да вас замолим.

– Е? А шта то, господине Лазо?

– Па, велим ... како да кажем, знате сад ми нешто паде на памет; видите, ви идите у Београд и бићете тамо са господином министром, па велим... могли бисте му проговорити за мене. Ја мислим да је право, и богу драго, да и ја једанпут добијем округ. Не могу овако целог века, помоћник; знате и сам, ово је већ једанаеста година, а мислим, нисте ни ви дуже чекали...

– Нисам – одговори равнодушно г. начелник – био сам само седам година помоћник.

– Седам? Ето, видите, а ја једанаест.

– Јест, јест, дуго чекате, право би било да добијете округ.

– Е па, зашто не бисте проговорили кад је, ето, лепа прилика?

– Јесте!

– Лепа је прилика – понови помоћник.

– Хоћу, хоћу, господин-Лазо, хоћу. Одиста треба, треба, па зашто да не проговорим?

*

Па дошло већ време и поласку. Г. начелник већ два дана раније ишао редом по кућама и свраћао у дућане да

се опрости. Многи обећали – да изађу ван вароши да га испрате.

А кад освануло то јутро, пред начелством кола, пандури подастиру сено под арњеве и простиру ћилиме и растресају јастуке; за дирек пред начелством везана два оседлана коња (то ће пандури испратити г. начелника сат-два од вароши), па онда пред вратима сабрали се пријатељи, а многи отишли и пешице до прве механе ван вароши. Многи ће на колима, те кола већ пролазе, јер свако иде напред да код механе дочека г. начелника и да се опрости. Прођоше прва кола протина (на њима ће се са г. протом вратити госпођа начелниковица), па онда помоћник, секретар и писар у једним колима (Срета је отишао пешке), па казначеј и госпођа казначејка, па газда Михајло, трговац, и његов пашеног и многи Други.

СТИГОШЕ тамо пред механу и г. начелникова кола, те он сиђе. Попи се ту по једна кафа, а затим наста праштање.

При поласку г. начелник још једном стиште руку г. помоћнику и шану му на уво:

– Нећу заборавити.

Помоћник одведе поверљиво на страну секретара и шану му на уво:

– Рекао ми је да неће заборавити.

Секретар одведе поверљиво на страну писара и шану му на уво:

– Рекао је г. начелник да вас неће заборавити. Писар одведе поверљиво на страну Срету практиканта и шану му на уво:

– Рекао је г. начелник да вас неће заборавити. Кола г. начелникова кренуше кроз прашину уз друм, а Срета практикант, срећан и задовољан, крену пешке низ друм у варош, пун наде за будућу класу.

*

А кад г. начелник оде, прође дан, два, три, па прође и недеља, и прођоше, богме, и две, а једног лепог дана, након две недеље, стиже госпођи Перси од начелника телеграм из Београда ове садржине:

„Добио сам класу, јави то мојим пријатељима и моме чиновништву.“

И госпођа Перса просу ту новост по вароши и кроз канцеларије.

А не прође још недеља дана и г. начелник са класом јави да се кренуо. Дочекаше га као што су га и испратили. И г. прота на колима, и казначеј са казначејком на колима, и помоћник са секретаром и писаром на колима и пандури на коњима, и Срета практикант пешке.

СТИГОШЕ Г. НАЧЕЛНИКОВА КОЛА, ИЗЉУБИ СЕ Г. НАЧЕЛНИК СА ГОСПОЋОМ ПЕРСОМ И ОСТАЛИМА, ПРИМИ ОД ПРИЈАТЕЉА И ЧИНОВНИШТВА ЧЕСТИТАЊЕ ЗА КЛАСУ, ПА ЗОВНУ ПОМОЋНИКА НА СТРАНУ, СТЕЖЕ МУ ПРИЈАТЕЉСКИ РУКУ И ШАНУ МУ НА УВО:

– Говорио сам за вас, забележио вас је г. министар. Помоћник се захвали, па зовну секретара на страну, стеже му руку и шану на уво:

– Господин начелник је говорио за вас, забележио вас је г. министар.

Секретар се захвали, па зовну писара на страну, стеже му руку и шану на уво:

– Господин начелник је говорио за вас, забележио вас је г. министар.

И писар се захвали, па зовну Срету практиканта на страну, стеже му руку и шану му поверљиво на уво:

– Господин начелник је говорио за вас, забележио вас је г. министар.

Срета се понизно захвали, најћоше му и две сузе на очи и крете се пешице у варош, размишљајући уз пут:

– Баш сам се добро сетио, те нисам пропустио овако лепу прилику.

Бранислав Нушић

ПТИЧИЦЕ БОЖЈЕ

Прве вечери како пређосмо у туђу страну, преноћили смо у Жељуши, селу на догледу нашој граници.

Први плотуни прегрмели су преко тршчаних кровова овога сеоцета, а затим је војска наша одмакла у дубоке кланце и оставила сељане узверене и преплашене.

То је можда било последње, заостало јесење вече. Ваздух је развијао неки студен ветрић, али је небо било чисто и сунчеви се зраци тихо гасили.

Ми каљави и прљави отпртили са себе ранчеве, прислонили пушке, мислим, уз општински плот; па се или стресамо, трљамо очи, поттпасујемо, или неки већ посустао па легао на оно мало травице, што остало уз плот; који захватио у порцију воде, па се прска по лицу, а који остао још наслоњен на пушку, па не уме да се реши шта ће.

Село пусто, нигде живе душе. На прозорима ниских кућица дрвени капци или поњаве, и никог да се отуд помоли. Свега се на једној кућици димњак пуши, али и то танак, магличаст дим, ваљда са већ догореле ватре. Само под клупом у општинској авлији једно незграпно псето, које се лено диже, кад наиђосмо, и залаја два три пут, као по некој општинској дужности, па онда зави негде иза куће. Из потока опет зацангара једанпут двапут звонце на врату једне белуше, а она диже главу, мукну, па пошто остаде још неколико тренутака у томе положају, да види, ваљда, какав је то утисак учинило, продужи опет равнодушно да брсти један малени дуд.

Невини становници посакривали се и прибрани под кров; мисле, наишла сила која ће да пљачка и убија.

Један од наших, који се баш много бринуо о томе, да не преноћи на рудини, удари кундаком у једна врата, и она се, колико шале ради, иставише. Многи му замери-смо што тако уради, ама се из кућице нико живи не по-јави. Ваљда се и раселили људи.

Неки већ подложише и мало ватрице насред села, јер командир беше наредио да не улазимо ни у чију авлију. Многи се искупише тамо, неко да припрљи парче прља-ве сланине, што га је извукао из торбе, неки да просуши пешкир, којим се мало пре брисао, а многи, колико оби-чаја ради, око ватре, јер сунчеви зраци још су нас топло грејали, и ако прохуја неки свежи шум, који носаше жу-то јесење лишће и обрташе га у ковитлац, а танким млазевима друмске прашине посипаше пожутелу траву и покошене ливаде.

Ја прилегох мало крај плота, те раскопчах блузу да ме тај свежи ветрић проголица по грудима, а мој друг, Миљан Ђокић, попрелегао уз мене, наслонио главу на моје раме, па богме и заспао.

Командир се попео на једну клупу пред општинском капијом и гледа негде далеко на дурбин; наши се иску-пили у гомилице, па неки ћаскају, а неки озбиљно раз-говарају. Па већ мало доцније, кад увидеше сељаци, да ми нисмо баш тако крвави гости, почеше и они да се ми-ре. Прво провирили иза оних поњавица на прозорима, па онда се, Бога ми, и ослободише мало.

Кмет који је био сакрио своју кметску тојагу, бојећи се, ваљда, да ће Срби од њега као старешине села поче-ти, изишао однекуд на сред; и механџија, који је поку-пио оно мало прљавог бакра, бојећи се, да ће се и од ње-га као најбогатијег у селу почети, кад виде кмета, опаса поново кецељу. Па тек видиш: један отуд, други одовуд, помаљају се из кућа, најпре плашљиво, узверено, па он-да лепо, слободно. Видиш, приступили и да разговарају с нама, па онда живахнуло цело село. Скидоше се оне поњавице и капци са прозора, па се отворише вратаоца, па измилело и погдекоје женскиње, стало на вратнице и

гледа онако издалека у нас. А кмет већ сад и друге почео да слободи, па по старешинству он се упустио у разговор са нашим капетаном, и ми већ увелико са осталим сељанима. Они нама „браћо“, а ми њима „браћо“; и то се баш развио разговор и нашироко и надугачко и све је већ оживело и све је у селу као што је и било; још само, место веселе песме јутром и вечером, носио је ваздух тупу песму плотуна из дубоких кланаца.

И невина дечица, коју су сакрили по таванима и виноградским колибама, прибрала се опет, окупила се око нас, ослободила се, оптркују нас, запиткују нас, доносе нам воде и тако радосно подскакују, као да су им весели гости дошли... А кад из кланца загуди тупи топовски метак, те проломи ваздух и над Жељушом, одмах притрче једно другом, сабијају се у гомилице, ослушкују онај тутањ, па кад мине грмљава, а они својим танким гласићем понављају: „Бум... бум... бум“...

И мени је приступио један Жељушанин. Прича ми, како су заплашени, али како видеше да смо ми добри људи, како смо ми „браћа“, како он има у својој кући место само за двојицу, али ће примити тројицу, а волео би, кад би могао све, све нас да угости, ех, да му је те среће, вели, па све нас да угости!...

Вече, красно вече, почело да мрачи. Месец, још блед, лагано проходао преко неба. Вечерњача заиграла, а кроз ваздух осећаш како се провлачи сутон као магличаст вео и прожима те нешто, протегнеш руке и загледаш се негде далеко...

Миљан се раздремао, дигао главу с мога рамена, али не слуша, што говоримо ја и Жељушанин, него се загледао у гомилицу деце, која се туда играла, па се ућутао и не мрда жив. Повуче ме једанпут за мундир, као да ми ваљда нешто каже, ама се ја и не окретох, да не пресечем реч. После, кад га случајно погледах, а оно му се лице смежурало, очи видиш да мислено гледају негде, а отворене и не крећу се, и кад загледах мало боље, а оно засјактале и у њима се суза прибира.

Он ме опет повуче за мундир и показа ми прстом на дечицу. Она се прибрјала и играју пратње. Нашла једну мртву тичицу, која је можда испала из гнезда, или је занео топовски тресак, који је мало час заиграо ваздух у овом сеоцету. Напред иде једно детенце и на прутић обесио пешкир, а друга четворица узели прутиће, укрстили их, положили на њих мртву птичицу, те је тако носају и као нешто певају, па се тако упутили ка потоку, да је тамо баце.

И мени се нешто пресече у грлу. Ја не знам, та толико сам пута и ја сахрањивао птичице, правио сам им чак и сандук од дрвених кутија; копао сам и мале раке, облачио сам мог малог брата у поповско одело, и ено, у башти код моје куће, у којој сам пола мога детињства провео, има много, много гробова, где смо посахрањивали птичице. Ама сам ја то увек весело гледао, то ми је била игра... а ово сад што дечица играју као и ја, не даше ми игра, нешто ме стезаше у грлу, нешто ме немило прође... Па онда, зашто у поток да је баце, зашто јој не ископају раку, као што сам ја чинио, кад смо се играли пратње; па онда, зашто су ускрстили прутиће, зашто јој нису направили сандучић, као што сам ја чинио, кад смо се играли пратње?!...

Миљан гледа за њима, ама ни речи да ми прослови. Месец се већ високо дигао, у кланцима престала тутњава и само тамо далеко, ваљда је то Виден, засветлуца нека ватра... Миљал опет наслони главу на моје раме, обрте лице ка плоту и некако немарно, несвесно прошапута:

— Шта ћеш, птичице божје, сви смо ти птичице божје!...

Тим вала баш ништа није рекао, па му ја ништа и не одговорих, него се и сам наслоних назатке на плот, опустих пушку низ ногу, па ме поче да хвата први сан...

* * *

Није нас пробудила зора, нисмо је тог јутра ни сагледали. Засвирала нам је узбуна и ми смо је одмах разумели. — Са Видена се дигао грдан облак дима, а нешто потмуло, једноставно тутњи отуд из кланца.

Кад се кренусмо, никог од Жељушана нисмо видели, тек из погдекојег кућерка провири неко лице, или из каквог плота заарлуче какво псето исказујући своје човекољубиво незадовољство, што му крај ушију свира убојна труба.

Ја нисам био у тој борби. Није их много из нашег одељења ни пало, али кад умукоше пушке, кад се разгали дим, донеше нам, на укрштеним моткама — Миљана Ђокића, бледа и крута. Нисам умео да плачем. Стајао сам тако немо, неспретно и, ни сам не знајући шта сам мислио, гледао сам дуго, дуго у Миљана Ђокића. Чини ми се, да је у његову оку још била она суза, што сам је синоћ спазио...

А кад понеше да га сахране, мени се нешто загрцну у грлу и учини ми се, као да ми је опет казао:

— Шта ћеш, птичице божје, сви смо ми птичице божје!...

Бранислав Нушић

СПРОВОД

Почетком примирја иреместиш мене однекуд у XV пук, где ми беше у почетку тешко међу незнанцима. Али куд се не бих брзо привикао на ту најмању тешкоћу у војсци. Први који легне с тобом под једно ћебе; први који ти позајми пола свога таина и свој чанак, да заједно из њега кусате оно мало чорбе што је ручком зову; или први који ти помогне да упртиш ранац, постане ти нераздвојни друг и пријатељ; он ти се јада и ти њему, он тужи заједно с тобом, и ти брзо осетиш да не можеш без њега.

XV-ом пуку беше тада одређено да кантонује у Јагодини, где и остасмо за све време примирја. Како је кога допало, неко се сместио у високе и простране господске домове, а неко у оне крајње сиротињске избице, али – не дај, боже, горе! – крова свакоме над главом.

Сећам се тих дана: беху мочарни и влажни. Оно утрнуло зимње сунце просијава силом, а преко магличастиг, сигавог неба прелећу ситни, сиви облаци као расуто перје. Са широких и ниских кровова цуре поточићи од устајалог, прљавог снега и пућкају у кривудава олучиће, где се разлиле читаве баре, текући неким пријатним голичавим шумом.

Каљужа већ догрдила, влага нас све редом испила, и мало који дан да пред болничким вратима не чекају читаве гомилице прозеблих и изнурених.

Јуче су двојица умрла, а и данас су двојица умрла. Једног дана промиче баш досадна кишица, а пустио се неки тежак загушљиви ваздух, као онај у позних јесених дана. Груди ти се са теретом надимљу и подилази те нека грозничава језа.

Требало је да идемо на учење, а не можеш ни да понесеш пушку, тако те изломила ова мочар и влага.

Седим тако у својој мрачној собици и припалио нечисту лојаницу, а оборио тешку главу на руке.

Дође мој један војник, чини ми се, није из моје десетине, али је из истог вода. Дао сам му био покислу пушку да ми избрише.

– Капларе – рече – опет умро неко.

– Је л' из нашег батаљона?

– Не знам, кажу Београђанин.

Ко ли је то опет, премишљах у себи, а у том баш допро и туп, танак глас маленог звонцета, који оглашаваше ову смрт. Ја махнух руком, као оно кад хоће човек да растера дим око себе, изведох своју десетину и одосмо на широко и блатњаво Јошко поље, да прокиснемо и да се вежбамо.

Мислите ли да смо говорили са сажаљењем о смрти нашега друга? Не, за време вољног збисмо се, као обично, у гомилице и већ отпоче онакав разговор какав се води међу људима који су већ навикли да смрт, мало гору смрт, и очима виде.

Приђе нам један из четврте чете, мало разрок и плавкаст момчић, и зацени се од смеха. Вели:

– Људи, замислите, од онога што је јутрос умро ја сам обично куповао таин, кад ја данас да му однесем дваест' пара, а он умро.

– Хахаха... платићеш му на оном свету! – додаде други са уфитиљеним брковима и подераним опанцима.

– А замислите – узеће реч каплар Срејић – био је механџија. Тога би требало у бурету са'ранити а не у сандуку!...

Договорисмо се нас неколико, и да се корист смрћу тог непознаника; изађох ја пред командира и молих да нас петорицу пусти са учења, ради смо да идемо на пратњу, јер нам је „друг“ и „добар пријатељ“. Командир нам дозволи и ми упртисмо пушке, весели да одемо где у механу.

Киша баш почела јаче да ромиња и један повећи танак облачак пожуре ниско, близу земље. Допираше као промукли глас звонцета које је огласило спровод.

Па опет се ја реших да одем у болницу.

Пред вратима је већ стајало десет прокислих војника са капларом, који су имали да сачињавају целокупну параду при спроводу. Окренули уста цеви к земљи, натукли шајкаче преко очију и поигравају с ноге на ногу, псујући све што им падне на памет, што су баш они одређени да граде параду.

По дугачком и мрачном болничком ходнику шета зловољно неки млад поп, са прљавом побледелом читом на глави, која је већ добила облик презреле воћке, и са огромним ратним чизмама, са каквим су ваљда Скобелјевљеви војници прелазили Балкан. Бахат његових огромних чизмама се разлеже испод мрачног свода дугачке и ниске просторије. И он псује све што му падне на памет, што су баш њега одредили да сахрани јадника.

Дођоше и нека прљава кола, налик на таљиге, са разликом само што су се звала „општинска“. На њима старчић неки држи дизгине, биће ислужени војник, са блузом старога кроја и чизмама, које нису ни имале кроја. Па и он псује све што му падне на памет, што је баш он одређен да однесе овога незнанца.

Изнеше из собе неки јадан зелени сандук, а преко њега превучене две беле пруге, као да крст означавају, па изгледају као две кривудава реке, које се пресецају у току своје.

Поп промрмља нешто и спровод се крете. Киша се као јаче осу и поче да туче право у очи, а спусти се и тежак, мутан ваздух. Упутисмо се гробљу.

Онај напред војник упртио крстаче, као ашов, под мишке и гегуца преко каљуге; поп задигао мантију и пребацио је преко главе, а свећу турио у џеп; а за њим прљаве „општинске“ таљиге тандрчу и спотичу се сад о један сад о други камен; мршаво и изнурено кљусе оборило своју тешку главу, а клопаве му уши као оборена

крила, оно једва гега застајкујући сваког часа, да га кочијашева псовка и бич поново крену. Старчић се зловољно затурио у кола, огрнуо се преко главе неком старом поњавицом, и кад би му било кљусе послушно, хтео би да се што пре отараси терета, па да сврне у механицу, по овом злом времену.

Киша чисто запљушта, и са недобојеног мрчева сандука разливају се зелени и бели потоци оне танке боје, коју је скоро већ испрала киша. За колима се, као бајаги у реду, упутила она десетина војника. Каплар упртио пушку о раме, а војници заденули шињеле за појас и окренули наопачке шајкаче, а спустили ону ивицу преко очију, да их брани од кише.

Ја сам завршавао спровод. Можда под небом није било тужнијег спровода.

Ишли смо сви тако ћутећи, нико ни речи, тек покоји пут поп промрља што, или старчић узвикне и оспе псовку на своје лено кљусе.

И још једанпут јекну онај промукли глас маленог звонцета, које нас дочека на гробљу својом тужном добродошлицом, а нека повелика залутала птичурина гракну и прелете преко наших глава, залупивши крилима, да стресе ваљда кишу, која је поквасила.

Застасмо код једне неправилне и дубоке раке, а из ње се појави коштуњав гробар, мргодећи се, што смо се тако дуго задржали.

*

Нисмо ниједан знали, а не верујемо да је и поп знао ко је то био што га сахранисмо.

Валентина Вељић

ДРУГАЧИЈИ НУШИЋ

(Бранислав Нушић, *Приповећке једнога катлара*, Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1932)

Бесмртни Нушић! Скоро да нема човека у Србији који није чуо за њега, за Нушића је чуо чак и онај ко није хтео да за њега чује. Ако изузмемо прочуваоце књижевности, за њега су чули и са њим се сусрели ђаци у школама, они ученици који воле да читају, па, и они који од књиге беже, којих је сада, нажалост, много. Успео је Бен Акиба да засмеје и њих. Чуле су и домаћице које су сигурно погледале бар једну екранизацију неке његове комедије на телевизији, чули су и они који су ових недеља макар прошли поред киоска са новинама и сазнали да уз једне дневне новине викендом добијају једну Нушићеву књигу. Бен Акиба никада не престаје да интригира. Зашто? Прво, зато што су и наше нарави данас невероватно сличне онима које је он описивао у својим драмама, романима, причама. Заправо, мане наших нарави сада су још израженије, димензије наших недостатака се из дана у дан повећавају. Друго, због неоспорне естетске вредности која је успела да преживи и суд историје укуса који који на сметлиште односи оно што није вредно, а истиче оно што је успело да издржи њен ригорозан суд. Нушић, познат више као геније смеха, мада су га неки критичари његовог времена окарактерисали и као творца не нарочито литерарно вредне, лаке комике, јер га нису најбоље схватили, мање је познат по причама којима нас није засмејавао, већ је успео да нас дирне и пробуди кад нас супротне емоције, тугу, саосећање, дивљење. У ту скупину спадају његове ратне приче које су у исто време и антиратне.

„Прво издање ових сличица, написаних у логору за време примирја, по свршеном Српско-бугарском рату, изишло је у Београду одмах по закључењу мира 1885. године. У томе издању било је свега девет сличица. Доцније је писац прибрао и остале расуте у тадањим књижевним листовима (*Отаџбина, Коло, Спиражилово, Преодница, Дело, Босанска вила, Бранково коло*) те их је двадесет на броју, поново издао 1895 године у Сремским Карловцима. Из тог другог издања прештампавају се те сличице под именом приповедака, које име, и ако не у свему тачно, носе од прве своје појаве.“¹ Појављивање прве збирке приповедака Бранислава Нушића, како истиче Горан Максимовић,² тадашња критика није пропратила у оној мери у којој то ова књига заслужује. Поводом првог издања из 1886. појавиле су се само две рецензије, једну је написао Сима Ј. Аврамовић (часопис *Јавор*) и сам учесник поменутог рата, а другу, Андра Филиповић (часопис *Омладина*). Аврамовићева критика била је афирмативна. Он истиче да је, пошто је Нушић и сам био сведок описаних догађаја, критеријум истинитости задовољен, а да је уз то Нушићева књига уметнички лепа. Филиповићева критика била је негативна, али пошто је више вођена неестетским разлозима, него естетским, не завређује пажњу. Допуњено издање ове књиге изазвало је мало већу пажњу критике. Критичари тога времена Јован Протић и Радивоје Врховац о Нушићевој књизи пишу афирмативно и истичу пишчев посматрачки дар. Од релативно новијих озбиљнијих проучавања ове Нушићеве збирке треба навести горенаведену студију *Умјетности приповиједања Бранислава Нушића* која се у једном свом делу бави на аналитичан начин *Приповијеткама једнога каплара* и текст *Нушић који се не смеје* Светлане Велмар-Јанковић који се налази у њеној књизи *Уклејници*, објављеној 1994. године. И један и други критичар поред одличне анализе начина приповедања писца, износе позитивне вредносне судове о овој књизи.

Првобитна намера писца била је да напише роман као сведочанство једног историјског догађаја. 'Приповетке једног каплара нису ни у ком случају 'приповетке'. То су покидани, расути листићи из нечег много шире замишљеног. То се и на њима опажа. Ја сам мислио да израдим можда роман. Изгледао ми је материјал врло благородан. Два братска народа, упућена да заједнички раде и негују братске осећаје, стоје један према другоме у крвавом рату.³ *Приповетке једног каплара* и јесу у идејном смислу оно што је писац желео, оне су ратне, али у исто време и антиратне. Ова књига није роман, али су приче у њој веома тесно повезане.

Да се осврнемо најпре на историјски контекст ових Нушићевих сличица или прича. Рат о коме је Нушић писао у овој збирци је Српско-бугарски рат, вођен у јесен 1885. године, у српској историји забележен као војнички пораз са тешким последицама. Овај рат трајао је тринаест дана, у њега је ретко ко ишао са одушевљењем и мало ко је у Србији у њему видео неки смисао.

А сада да размотримо начин приповедања у овим приповеткама. Наратор ових прича је сам писац, Бранислав Нушић-каплар који је учествовао у рату и у догађајима о којима нама приповеда. У питању је ауторски приповедач, пишчево „друго ја“ који из субјективне перспективе прича о сопственом доживљају рата. „Међутим, стварна позиција приповедача није тако једноставна и једнозначна. У *Приповеткама једног каплара* присутно је смјењивање и контрастирање различитих замјеничких облика иза којих се заклања приповедач. Поред доминантне форме првог лица једнине, смјењују се и граматичке категорије првог лица множине, другог и трећег лица једнине и множине.⁴ Писац највише користи прво лице једнине у приповедању јер му је примарни циљ да нам прикаже своје виђење рата, дакле субјективну, а не толико његову објективну слику. Нушић није желео да нам фактографски предочи рат, већ да пренесе своје емоције поводом ратних сукоба, оно што

је лично доживео. Нушић користи прво лице множине када жели да говори у име колектива, у име војске којој припада, односно у име свог народа. Друго лице једнине и множине писац обично употребљава када жели да се обрати читаоцима. Када користи треће лице једнине, писац је објективнији, али је такво приповедање увек дато у комбинацији са првим и другим лицем што се може видети у причи *Позив*. Нушић често прибегава и дијалогу као приповедном облику који доприноси да приповедње буде динамичније.

Збирку отвара прича *Позив* којом писац врло вешто слика атмосферу која настаје након позива на мобилизацију. Колико људи, толико и мишљења о рату, од одушевљења и ратних поклича до негодовања и жеље да се нађе ма какав изговор да се у рат не крене.

Структуру „приче у причи“ Нушић користи у великом броју приповедака у овој збирци. Поред приче *Под шатиром* која у себи садржи романтичну љубавну причу у којој су протагонисти Ката и војник из Миријева, по сличном моделу направљене су и *Кайетан Милић*, где је уметнута прича у ствари враћање у прошлост и евоцирање успомена на необичне догађаје везане за овог капетана; у причи *Трубач*, уметнута прича је у ствари писмо из родног села које добија војник Миладин. У *Шињелу* писмо је нађено у шињелу војника који је погинуо. Приповетка *На разбојишту* у себи садржи причу о погинулом бугарском војнику Манету Зотову. Улогу приповедача има преживели бугарски војник, његов друг из села. Прича говори о забрањеној и неоствареној љубави између Заке, кћерке богаташа и Манета, сиромашног младића без игде икога. Ова љубавна сторија подсећа на причу Зоне и Манета из познатог дела Стевана Сремца, али јој је крај веома потресан.

Нушић често користи дескрипцију, она је обично на почетку приповетке, али има примера где се она јавља и на крају приче. Најчешће је у питању опис природе, предела кроз које се крећу војници, мада има и описа

ентеријера, и описа личности. Ти описи нису предуги, али су врло ефектни, избор детаља који ће бити описани је успешно обављен и има своју функцију. Тако, на пример, у причи *Под шатџором* опис кише доприноси појачавању суморне атмосфере и осећања страха код војника. Њихова судбина је неизвесна, сакривени од кише под шатором као да би се најрадије сакрили и од ратног ужаса. Тама се спустила кад јој време није, већ у два. Тама усред дана је у функцији осликавања душевног стања војника који страхују за своје животе и наговештаја трагичног епилога у овој причи:

Необична киша пљуштала је цело после подне, па се тама спустила још за дана... Ми се забили сви, као мишеви под ниске шаторе, па провирујемо само кроз рупицу на платну.⁵

Да су описи природе повезани са догађајима и осећањима јунака Нушић је експлицитно показао у причи *Свети Арханђел Михаило*:

Нешто свеже, нешто свечано, нешто празнички у природи – као да је овај дан наменило покоју.

У даљини се, кроз чист и светао ваздух, брда јасно цртају, пољане покривене малим слојем магле што се дигао над загрејаним снегом, а из те се магле, хеј, тамо где једва око допире, уздиже једна мала звонара. Село је под маглом, а сељани се извесно иселили, јер ће преко њихових кровова заиграти кроз који час смртоносно коло.⁶

Већина приповедака у збирци има епилог на крају, врло ефектан, у којима нас писац обавештава о томе „шта је било после“. Овај крај има обично пар реченица којима писац заокружује смисаону целину приче. У Нушићевим епилозима сазнајемо обично да је јунак о коме нам је пре тога приповедао погинуо, а у једном случају и да је дезертирао (*Трубач*).

Ликови у збирци су већином српски војници, али се јавља и покоји бугарски војник, ту су и они којих код куће чекају ове војнике на обе стране. Војници су приказани у различитим ситуацијама, када им је стигао позив за мобилизацију, затим у паузама између битака, у болници и након примирја. Приповедач у већини приповедака више говори о својим саборцима и људима које је упознао, него о себи. Тако се у скоро свакој причи појављује један лик који добија највише приповедног простора у конкретној причи. Тако се, на пример, Благоје појављује у првој причи у збирци, док у причи која затвара збирку *На одсуство* помиње његова погибница. Из приче у причу, пред читаоцима се ређају књижевни јунаци који неким својим поступком, махом позитивним или трагичном судбином, завређују да буду у центру пишевог интересовања. Тако је Петар Дабић у истоименој причи оличење људскости која не познаје границе националног, то је човек који показује саосећање и милосрђе према непријатељском војнику кога је српска војска заробила. Кулминативна тачка његове људскости је тренутак када га чак назива братом, затим „Левокрилни“ као наратор сопствене љубавне приче чији се живот завршава погибницом у рату, потом вечити младожења Капетан Милић. Ту је затим Срећко несрећни српски војник који је погинуо, а да се многи саборци нису чак могли сетити његовог имена, потом једно мило девојче Дуња чији се весели темперамент потпуно изгубио под налетом ратног вихора и бриге о судбини вереника који је у борби, један незнани јунак који је умро у болници, а да нико није знао његово име, означен као „Београђанин“. Тог незнаног јунака нико није ожалио нити заплакао на његовој сахрани (*Сировог*). Ту је и бугарски војник Мане Зотов из приче *На разбојишту*, частан младић који у борби гине и чија је смрт погодила не само бугарске већ и српске војнике, разборити дечак Пејча, ђак наратора-каплара. Српски војници у овој збирци не ликују када заробе неког бугарског војника

(*Петар Дабих*) или када дођу на бугарску територију као што је то у причи *На пустином оњишћу* у којој је описан долазак српског војника у кућу у којој су живели Бугари, а сада су је напустили и побегли од српске војске. Приповедач емотивним тоном описује напуштено огњиште жалећи због њихове судбине.

У три приче у збирци наратор више проговара о себи када у причи *Ојрошћај* осликава атмосферу растанка са најближима и у причи *Број 23* у којој износи поражавајућу идеју да се сам као и његови саборци свео на број, на један статистички податак и у последњој причи *На одсуство* када се наратор-каплар враћа се у завичај.

Писац не користи црно-белу технику при описивању ликова, он не прави разлику између српских и бугарских (непријатељских) војника. Више пута ће бугарски војник у збирци бити назван братом, а Нушић ће показати саосећајност и тугу због њиховог страдања (*На разбојишћу*). Нушић у сликању својих књижевних јунака није опширан, он је концизан, али успева да са не много речи, сликајући неки њихов поступак, емоцију или особину, каже много о њима. Нушић нам дочарава каткад и њихов физички изглед, али опет у кратким цртама, без сувишних речи, тек онолико колико је потребно у одређеној ситуацији. Тиме одржава динамику приповедања и постиже да свака од ових двадесет прича буде занимљива и да држи пажњу читалаца.

У овој збирци читалац се неће „сусрести“ са оним Нушићем на кога смо сви навикли, неће га заболети стомак од смеха, она ће му пре измамити сузе. Али, и то је Нушић. Као што је одлика доброг глумца да може одиграти више различитих типова улога, тако је и једна од одлика доброг писца да уме и да насмеје и да расплаче, наравно, уз естетску вредност која се подразумева, и да подстакне читаоца да се запита о дубљем смислу догађаја и појава које га окружују. Ипак, Нушић, познати мајстор хумора, и овде и себи и читаоцу дао одушка и на неколико места га насмејао, уносећи тако и светле ни-

јансе у прилино мрачну ратну тематику. Таква једна оаза у којој има хумора је прича *Капетан Милић*, у којој је Нушић на шалив начин описао једног писара и самог капетана који је патио од синдрома „вечитог младожење“. Хумора има и у причи *Сировод*, додуше то је већ црни хумор јер се војници шале на рачун погинулог саборца.

Писац овом својом збирком заузима антиратни став, он у њему не види смисла, поготову у овом Српско-бугарском рату кога ће и потоњи историчари оценити као беспотребан и братоубилачки. Такво је и ауторово виђење ствари. Рат у Нушићевим јунацима може пробудити и најбоље и најгоре особине. У неким тренуцима они ће саосећати са патњама својих сабораца, жалити због њихове смрти, па чак и туговати због погибије непријатељског војника, док ће у другим стално присуство смрти, смрт која се догађа свакога дана, на сваком кораку, отупети њихову саосећајност и дехуманизовати их да ће се чак и шалити поводом нечије смрти и окористити се њоме, као што је случај у већ поменутој сјајној приповеци *Сировод*. Иако у овој причи има и хумора, ово је најтужнији спровод, најтрагичнија смрт у збирци. Парадокс је у томе што је најтужнија смрт управо ова због које нико не жали, ни саборци, ни поп који мрзовољно пева опело, ни носачи сандука. Нико! Парадокс као литерарно средство Нушић ће користити и у стварању комедија и хумористичких и сатирчних прича. *Приповетке једнога каплара* опомињу да се у рату људи своде на број, на позицију коју заузимају у борбеним редовима, на незнане јунаке које оплаче каткад само најближа родбина. (Број 23):

4. децембра

Јутрос ми рече болничар, да је умро и број 47.
Ко ли је то опет?

Боже мој, и ја да сам нешто умро, то ни за доктора ни за управника болнице, ни за болничара не

бих умро ја, но просто број 23. Али мени је, хвала Богу, данас сасвим добро и доктор ми је казао, да ће ме сутра пустити из болнице.⁷

И овом својом књигом, иако ју је написао као врло млад, Нушић је показао да је заиста сјајан писац. Свих двадест прича које нису дуге, али много казују, језгровите и концизне, емотивне, али не сладуњавао сентименталне, са сјајном и функционалном дескрипцијом, вештим приповедањем које је динамично и занимљиво, сјајним дочаравањем атмосфере која влада међу војницима и становништвом у паузама битака имају подједнак квалитет и чине једну мисаону целину уз хронолошки след догађаја који ретко бива нарушен. По својој међусобној повезаности ових двадесет прича блиске су роману. Иако је најпознатији по својим сјајним комедијама, *Госпођи министарки*, *Народном посланику*, *Сумњивом лицу* и другим, затим ро свом роману за децу *Хајдуци*, *Аутобиографији*, Нушић је показао да је подједнако врхунски писац и када пише о рату, и о било којој другој теми. Нушић је одличан кога се год жанра лати. **Бесмртни Нушић!**

¹Предговор у: Бранислав Нушић, *Приповетке једнога кайлара*, Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1932, стр.7.

²Горан Максимовић, *Умјетности приповиједања Бранислава Нушића*, Београд, Велвет, 1995, стр. 9.

³Јосип Лешћ, *Бранислав Нушић-животи и дјело*, „Стеријино позорје“ и „Матица Српска“, Нови Сад, 1989, стр. 38.

⁴Горан Максимовић, наведено дело, стр. 20.

⁵Бранислав Нушић, наведено дело, стр.22.

⁶Исто, стр. 86.

⁷Бранислав Нушић, наведено дело, стр 113.

Никола Јанковић

ЦЕПИДЛАКА

Никад Манојло после ручка није спавао. Данас се први пут преварио, а ни сам не зна како. Чим се пробудио, скочио је из постеље нагло, као да га је неко ошинуо. Био је збуњен и узнемирен, готово преплашен. Тек кад је устао, отпочео је да се опомиње свега. Као кроз неку маглу долажаху мисли. Постепено му свиташе. Он не мора да хита, јер нико нема права да га опомене, он може да задоцни, затим не хтеде даље да мисли, отпоче да га савлађује неко спокојство и равнодушност; он трљаше очи, остврташе се око себе и затим се развика:

– Мицо! –

Нико се не одазва. Он дође некако озбиљнији, строжији, затим, хтеде да изађе, да види, где је то она, па се предомисли и понова, само строжије и јаче, викну:

– Мицо!

Врата се нагло отворише. У собу уђе његова жена. Беше зајапурена. Он седе на постељу па је гледа. Поглед му сваки час има други израз; час израз претећи, час сумње; час и једно и друго помешано. Гледа и она њега.

– Шта ћеш? – упита га, кад виде да он не почиње.

– Кафу – одговори и гледа је, а не зна шта ће да продужи. Она оде, он сумњиво ману главом, па леже на постељу, загледа се у таван и отпоче да размишља о свом новом положају. Њему се чини да је порастао с авансманом. Чуди се себи откуд тај страх, који је мало час владао њиме. То је навика, тешио се он, само неколико дана да прође, то ће се већ заборавити, изгледа му као да никад није био млађи, као да је увек био на овом положају, самосталан, без татора, без непрекидне одговорности. Па му се мисли ређају, као да су се нарочито окоми-

ле на њега, те му никако не дају мира. Из њих га трже шкрипа врата. Мица уђе, донесе кафу, мету на сто и онда му пребацујући рече:

– Други пут, кад ти се пије кафа, зови слушкињу, – и хтеде да изађе, али јој он не даде већ јетко поче:

– Молим те, је ли ово мува? Види! Је ли ово мува?!

Она се наднесе, погледа у шољу и хладно одговори:

– Мува!

Он избечи очи, па се развика:

– Мува!?... И ти мени овако мува! Ко велиш, ако је мува, није слон! Могу је и прогутати! Је ли?... – говори он, а све дрхти од једа.

– Баци ту муву, попи кафу, па иди у канцеларију – говорила је она мирно.

Он скочи као бесан. Њена мирноћа, па онда онај јетак тон, који мирноћом још више изазива, раздражи га. Дрхћући настави:

– Ко ме ти то говориш! Мени?!... – па јој се приближи и тад му се поглед случајно оте на орман, који стајаше иза њ'; он се умири, поглед му доби израз радозналости, приђе орману и узне један пакетић који је лежао на њему; развијајући га, поче, прво тихо, као с чуђењем:

– Шта је ово? – Кад си ово купила?

– Моја хаљина – одговори она, а не гледа га.

– Каква хаљина? Шта хаљина?! Нећу то да чујем! Како смеш да купујеш док мене не питаш! Откуд ти паре! – упита је нагло.

– Купила сам на вересију. Ти ћеш платити – говори она.

– Ко ти каже да ћу ја платити?... Ко?... Сто пута сам ти казао, да то не радиш. И ти опет! Море жено, упамти једном, док ја говорим, говорим, а кад ми се досади, ја ћу... – па онда заузне претећи положај према њој, но она га је равнодушно посматрала и, чекајући, упита:

– Шта ћеш ти?

– Да бијем!... Разумеш ли?! – викну он строго.

– Кога ћеш ти да бијеш? – упита га она још равнодушније.

– Тебе – развика се он.

– Мали си још! – одговори она дрско, а одсечно. А он је погледа попреко, реч му запе за грло и тренутно осети неку немоћ, па ућута, али зато гледаше пакосно на све стране, поглед му се заустави на пећи и он поче огорчено:

– Зашто је не изнесеш? Ти знаш да прашина сваки дан пада, да се од те прашине прља, и сваки дан мора да се чисти, а то кошта. Зашто је не изнесеш? –

– Хм, – промрмља он, ману главом, крочи још неколико пута по себи, осврчући се при сваком кораку, па онда нагло докопа капут и шешир и без „збогом“ оде у канцеларију.

Она не погледа за њим.

Оборио главу, иде, не гледа никог. Кад стиже у канцеларију, уђе на споредна врата и седе за сто. Одмах до његове канцеларије, канцеларија је осталих чиновника. У њој сви прозори отворени, врата такођер. Ваздух као згуснут, те чиновници с напором дишу. Неки побацали крагне, неки откопчали прслуке, а са свију тече зној и сви уздишу од досаде.

У шефовој канцеларији, полуотворени прозори, наслонени с пола тешким, дебелим завесама пропуштаху слабу светлост у собу. Кроз отворена врата он посматра чиновнике. На лицу му се види израз незадовољства и љутње. Његови суви, бледи образи још више бледе, тело му дрхти и он се премишља да ли да устане и да их опомене на ред. Једва се реши. Устаде нагло, тако да га сви чуше, а он је то хтео, мислећи, да ће они тиме разумети његову намеру, поплашити се. Али се нико не помери с места. То га још више увреди и он поче оштрије корачати по канцеларији. Застане код сваког стола, подбочи се, гледа право у очи чиновника, који се и сам чуди шта му је, па онда иде код другог, и тако зареди од стола до стола, од канцеларије до канцеларије, али нико ништа не поправља, само што се по неки помери с места махне зачуђено главом и отаре зној с чела – и то је све.

Манојло да побесни. Да може, да сме, све би их истукао, па истерао. Нема речи да изрази оно што хоће. Најзад се реши. Прво се закашља, па онда са изразом неког горког чуђења, тихо, поче:

– Па молим вас, јесмо ли ми у кафани?!

Чиновници дигоше главе. Сви ћуте.

Он настави мало јаче и оштрије, а глас му пишти, дрхти:

– Је ли ово кафана – или канцеларија? – па се загледа у једног чиновника и овај у њега, гледају се тако, као да чекају нешто.

Овај најзад слеже раменима.

– Ја чекам кад ћете хаљине да скинете, кад сте већ отпочели да се откопчавате – настави љутит, али све тише, глас све више дрхти као да пишти.

– Врућина – одговори овај и немарно се окрете.

– Па и мени је врућина, али се зато нисам откопчао! – одговори он, некако зачуђено.

– Па код вас је хладовина! – одговори му овај.

– Ко вас пита?! – викну он, па онда продужи тише, као сам за себе, шетајући по соби и не гледајући никог. – Не желим, одмах с вама да отпочнем онако – па нагласи последњу реч. – Сад вас опомињем, да то нећу да трпим. Не знам како сте се до сада навикли, какав је према вама био мој претходник; не знам, нити оћу да знам, нити ми се тиче! Али ово оћу, упамтите, док сам ја код вас, па и кад нисам, канцеларија, рад, ред у служби, мора да вам буде светиња!... Врућина!... Знојио сам се и ја, те још како! Све овако капи – па показа прстом – текле су ми с чела!... – па ох погледа редом и ућута.

Сунце све јаче бљешти. Прашина се игра по зрацима сунчаним, који се пробијају кроз дим и кроз њих. Муве облећу са свију страна и они их нервозно терају, час с чела, час с носа. Он шета, гледа чиновнике, па мисли, шта ће још да каже, јер зна да има много, врло много, да би познали добро какав је он! То је врло потребно, иначе од службе нема ништа. Заустави се пред столом једног

чиновника. Пред њим лежаху на столу три табака покварена концепта, а он се налактио, зева и држаљом чачка уво. Заустави да каже што, па се предомисли, махну главом претећи, погледа га још једном па онда опет зареди од стола до стола, заустављајући се при сваком кораку. Загледа их све. Жели да упозна те ликове и из њихових погледа да докучи, разуму ли га они. А осећа се некако куражан и за читаву главу већи од њих, зато што је отпочео тоном, за који се не осећаше никад способан, а који му се сад тако допада. На један мах стаде као укопан. У самом ћошку, сакривен иза врата раздрљио се један чиновник, па му се виде гола прса, а он оборио главу и пише.

Шеф стаде пред њим. Дође му да побесни. Овај диже главу и погледа га. Погледи им се сусретоше.

– Друкчије ћу ја од сада! – викну он, па оде у своју канцеларију, треснувши врата за собом, тако; да се цела кућа затресе, чиновници се погледаше међу собом, као с неким чуђењем, а овај промрмља:

– Какав је ово цепидлака?! – па продужи да пише, бришући чешће левом руком зној с чела.

II

Манојло је волео да посматра, на махове све што се око њега налази. Кроз ту љубав струјала је непрекидно нека сумња и страх, од чега он није могао никако да се отресе. Такав је он од увек. Кад је био у гимназији, мислио је да га сви мрзе, да га професори нарочито гањају, да га другови избегавају, и зато се свију клонио. Увек са неким страхом, али увек са неким пакосом и пркосом он је посматрао све што се око њега догађа, чекајући нешто, не знајући ни сам шта. Затим га је вечито морила сумња, прво у самога себе, па онда на све остале. Волео је самоћу, не зато да у њој ужива, већ зато да мислима прети целом свету, кога је из дубине душе мрзео, не знајући ни сам зашто.

Служећи као ђак у жандарској касарни, жандаре, он је примао у себи сваког дана један део њихових навика, њихове злобе и неповерења. Најзад, нагнан оскудицом, да прекине школовање, баш онда кад је осећао највише жеље за школом, ударио је ослонац за мржњу и презирање према свема које он никада погледао не би, да је био у истим приликама у којим и они. Та га мржња удаљи, одвоји од свију. А он осећаше толико жеље да га неко воли и разуме, да неко поима његов бол, схваћа њихову тугу. Да је схвата, да је дели, да је ублажава. Као практикант седео је на Дорћолу, код неке удовице. Он се заљубио у њену кћер, или бар тако мишљаше. То је судио по љутњи која га обузимаше кад је види на прозору, или да шета, или ма с ким да проговори. То га је доводило до беснила, и он јој је тад с болом причао о својој љубави, која не да се распарчава, кида, дели; која тражи целину, потпуну целину у свему. Она га с чуђењем гледа и ћути. Кад се венчао, неповерење изби силније но игде. Види да се она пролепшава па му је и мило и није! Њена лепота улива му страх. Тај га страх терао, да је обилази, чува и кад би је приметио на прозору, са чуђењем, у коме беше и претња, питао би је: – Шта ће ту? –

Кроз кућу му продираше нека мирноћа, неко несносно ћутање, неко избегавање свега од свачега. Једино се кроз њу распростираше рапави хук електричне фабрике, који га опомињаше на подмуклост света, јер се и тај хук исто тако подмукло провлачи кроз прозор, дуваре, збија и одјекује потмуло по соби, као да жели и оно мало свести о животу да му украде. Огорчен тад стане крај прозора, гледа Дунав како се пенуши и ломи, чује како се шум његових таласа тихо развлачи у околу и допире до њега, па му изазива још већу мржњу, још већи гнев.

По собама чистоћа, као да се никад ништа не помера, не дира; чак и ваздух онако устајао по неки пут изгледа, као да прети ономе ко га удише. Све је ту тихо, лагано, омотано неповерљивошћу и неким несносним трпљењем. Чак по неки пут изгледа, да се не зна, ко од кога па-

ти, ко то трпи! Изгледа му по неки пут да га све то вређа, тишти, као да му та мирноћа, та одбојност од свега у кући, прети.

У канцеларији је увек ћутао. Са неповерењем је гледао другове, мислећи увек, кад се они смеју, да се то њему смеју, и онда је напрезао вид, слух, нарочито, ако би се то дешавало у тишини, да ма што докучи. Вређала га је његова немарност према служби. Колико је пута само помислио: „Да сам шеф, све би то друкчије ишло!“ – Не би било задоцњавања и ранијег излажења из канцеларије, не би било дремања и спавања за столом, после лумповања; не би било оног задуживања, које доводи до тога, да чиновник не може од бриге да ради, већ само тражи да пије, те да заборави бригу, као што су му то многи говорили. Ничега не би било, канцеларија би постала тачна као сат, а он би био кључ, који би навијао тај механизам.

И та му се жеља најзад испунила. Он је постао шеф једног надлештва. Само је неколико дана прошло од како је постављен и он је са радошћу посматрао успех свога рада и напора. Није више ходник био испуњен и прекриљен поцепаним картицама, није више послужитељ стајао немарно, зевајући наслоњен на канцелариска врата; нису се више чиновници откопчавали при највећој жези или лењо заваљивали за столовима: за све време, док је он међу њима, до њега је допирао само шум пера и хартије, тихо кашљуцање и ништа више.

Као грозничав, чим сване јутро, на врат на нос се облачи и спрема, хитајући у канцеларију. Жели да буде тамо први, да их чека, да лови и да за сваки минут задоцнења, откида по који динар од плате, увек са пакосним осмехом.

Тако се једном ужурбао, неко предосећање казује му да ће неко задоцнити и он хита не гледајући у жену, која се непрестано окреће око њега, док му не поче да сме-та, те је осорно упита:

– Што се вртиш толико? –

– Остави ми новаца – рече она.

– Новаца – викну гневно. – А шта ће ти новац?... Ко је чистио ципеле... Зар се овако чисте ципеле?... Шта је то?... – праскаше он гледајући у ципеле.

Она погледа у ципеле, слеже раменима и одговори:

– Не могу ја да трчим једнако за слугама! –

– Не можеш!... А можеш да иштеш новаца?!... – па се покаја што је то поменуо и настави нагло показујући на капут: – А ово? Чекаш да се сасвим подере! Зашто ниси закрпила, док сам спавао?! Па хаљине, не дирните!... Никад се не чисте!... – тад случајно погледа на таван, па спази да је стакло на висећој лампи сломијено! – Шта је ово? – развика се толико, не дајући јој времена уста да отвори, а хиташе да што пре буде готов и оде из куће. И тако вичући, тражећи закачке у свему што је у соби видео, он се спреми, обуче и пође вратима, мислећи да је њу толико збунио и уплашио, да је она заборавила оно што је хтела. Отвори врата и хтеде да изађе, али му она приђе, ухвати га за рукав и заустави:

– Остави ти мени новаца – рече му озбиљно и мирно, као да ништа није било.

Он се трже и викну:

– Не вуци то, подераћеш! – Зашто је ходник не почишћен?... Шта то значи? – па је гледа претећи, изазивачки, не би ли она што рекла; али она мирна, па га ова мирноћа све више дражи, буну и он је зачуђено, претећи гледа.

– Зашто си звао госте, после подне, кад недаш новаца? – упита га она.

Тад се сети, да је позвао све чиновнике на част. Мишљаше, кад већ мора да му дођу, онда је боље да дођу сви одједном, но да за сваког посебице припрема. Зато се стиша и упита је, колико јој треба. Једва се погодише, после велике свађе и препирке.

– Какво пиво!... слатка ракија!... Мезе!... Није него још нешто?!... Кафу ти њима, па нек иду од куд су дошли! Сад ћу ја бели свет да раним и појим!... – викаше он бројећи новац.

Кад јој даде новац, пође љутит из куће, не рекав јој ни збогом. Она гледаше за њим, машући главом, а он, оборене главе, са стиснутим песницама намрштен, љут, хиташе канцеларији. Целим путем мишљаше на жену, не разумевајући њено држање и упорно ћутање, пред којим је он морао увек да попусти. Никако није могао да разуме такво опхођење, да ли оно потиче из страха, или из нечега другог, њему непознатог? Чини му се, да што он више виче, она све дебља; што се он више љути, она све спокојнија, и он постаје огорчен на њу што и на њеном телу, као и по његовом, нема израза овог кићења. Изгледа му да је за све то он крив. Његово вечито праштање, затим, непрекидна претња, која се никад није остварила, изазвала је код ње све ово. А волео би, да је све то другачије да све то има израза у свему, израз који он жели да створи, који ће да види у њеном дрхтању, покорности и потиштености; израз везан и сапет у мрежама његовог цепидлачења. Помишља, да увек, кад је био бесан као тигар, кад је викао и замањивао на њу, да га је тад увек нешто уздржавало од извршења. Забрањивао јој је да се носи, да својим хаљинама изазива пажњу на себе, а никад није умео и није смео да се супростави њеним жељама, које се оличаваху у мирноћи и чудном, некако меком, благом упорству, које га је бунило, савлађивало, чему се он подавао и преко воље.

Не осети кад стиже у начелство. Оно пусто. Неколико жандарма и сељака у дворишту, и нико више. Пред његовом канцеларијом седи послужитељ, издужио се на столици, пуши, пије кафу и нешто се смеје, онако сам. Он полако дође до њега, па онда заману, шамар пуче и послужитељ се претури са столице, лупивши главом о зид, а кад Манојло уђе у канцеларију, он се почеша на ударено место плуну љутито на под, псујући у себи шефу све што му на ум пало.

По канцеларијама никог. Он седе. Мету сат на сто, гледаше у врата и чекаше. Зенице му се шире. Обузело га нестрпљење. Некако жели да се сви задоцне, да се на

све извиче, и он гледа у сат, па чисто жели да погледима помери сказаљке, те да прође време, до ког морају сви доћи.

Један по један долазе. Седају на своја места, гледају га и ћуте. Али он све нестрпљивији, страх га је, сви ће доћи на време. Скочи од радости са столице, кад сказаљке дођоше на 8.

Уђе у њихову канцеларију и шеташе. Само се крадилице гледају. У ћутању прође време. Уђе један. Он погледа и погледом заустави. Љутито махаше главом, чини му се да ће пренути од љутине, али се некако уздржа и окрећући се од њега, рече му:

– Пишите изјашњење – па продужи да шета а све загледа, све му се чини, да ће видети што не треба да види или чути што не треба да чује. Чиновници га гледају и чини им се да би могли да раде, кад он неби био ту, јер их он спречава својим присуством. Дође други, за њим одмах и трећи чиновник. Манојло стаде. Гледа у сат, па у њих. Они одоше на своја места, а он и даље стоји па их гледа. Чини му се да га они нарочито вређају, понижавају а он нема моћи да то спречи, ма да појима како му се мозак ломи од мисли, а груди од осећаја и бола.

– Пишите изјашњење, господо! Не може се тако да се долази у канцеларију кад је коме воља! – па онда узе шешир и штап, оде из канцеларије на једна врата, па се онда полако прикраде и уђе у своју канцеларију на друга, прислони ухо на кључаоницу и чекаше.

– У-а! – викну један кад се за Манојлом затворише врата.

– Каква је ово животиња – рече други, али ућути као завезан. Манојло отвори нагло врата и стаде пред њим.

Дуго га гледаше. Све га у том тренутку савлађује, лопти. И понижење, и жеља за осветом и мржњом и кад би могао, он би све исказао, али нема начина, не уме, само стоји пред њим, дрхти, гледа га и не зна како да почне.

– Па баш животиња?! – једва одану. – Добро!... Добро!... – и онда га још једном погледа, а тад је био блед,

очи мутне, сав омотан нечим нејасним, а прозачним, што се не да опазити; нечим што избијаше из њега као какве бодљике, којима се не може приступити; па се онда нагло осврте, погледа све редом тако, као да жели тим погледом да подигне моћ свог угледа, па оде.

Чиновници се само погледаше, никоме није пало на ум речи да проговори.

III

Кад су се гости разишли, он је стајао код прозора и узнемирено гледао час на сокак час на њу. Тресући се целим телом, он викаше:

– Гледала си га!... Гледала!... Не мислиш ти да сам ја луд или ћорав!... Гледала си га!...

Она га гледа и ћути.

– Гледала си га једнако!... Њега си највише служила, нудила; око њега си облетала!... – па онда заврши огорчено: – Само што га ниси загрлила!

Она га само гледа, стоји и ћути.

– Је ли, ти си га гледала? – рикну он бесно, позеленео од једа на оволико упорство.

– Кад ти кажеш – јесам – одговори мирно.

– Јеси!... И то човека, који ме мрзи, који ме назива: животињом! И ти си њега гледала!... Ње-га! – викаше он зелен од једа.

Она га само гледа и ћути. Он отпоче да шета по соби. Грицкајући браду шеташе по соби мислећи чега има овде јасног у њеном неверству. Па се онда појави јед, помешан са љубомором, па онда њено упорно ћутање, њено дрско гледање право у очи разгневи га, затим, некако потајно, дође мржња, и гледајући је, он осећаше како је све више мрзи, мрзи, толико мрзи, да би је могао ударити, па се чућаше дотадањем осећају према њој, који он називаше љубављу. Али и та мржња беше чудновата, без отурања и одбацивања; она беше проткана нечим ужасним и осветничким, што не даваше ником од ње ништа. Он је све више гледа зачуђено и осећа, како се у пр-

сима шири нешто налик на љубав, а преко ње, као нека копрена, навлачи се мржња, неповерење, страх, па у том тренутку осећа како би могао у исти мах и да је загрли и удави; осећаји и мисли збили се и ускомешали, он није умео њима да влада, да их опредељује и изражава, он само схваћаше у себи нешто згужвано и набацано, како се нагло шири и буја, као да ће прснути.

Па огорчен, са виком, настави:

– Јесте гледала си га!... Хтела си да ми пркосиш! Мислиш, да ја не могу ништа! Али, ја ћу то да прекинем. Нема ништа од тога. Он ће бити истеран!... Истеран!... Јеси ли разумела?!... Биће истеран!...

– Јели то све? – упита га она.

Он плану и заману руком. Али она скочи као тигрица, докопа штап који стајаше у ћошку и заману:

– Само се примакни! – викну она. – Не могу! Нећу више да трпим! Не могу више да сносим твоје цепидлачење! Гледала сам га? Допада ми се?... Јесам! Па шта ћеш сад?!... – заврши она пакосно.

Он ћуташе. Седе на кревет, наслони се руком на сто и мишљаше. Па онда устаде и поче блажије као с неким болом:

– Али ја нећу да га гледаш! Не њега, нећу никога! Ти си само моја, и ничија више... Па онда... ја не умем да ти кажем шта оћу а ти не умеш из мог понашања да разумеш шта мислим и желим. – Заврши тихо и уздахнувши, седе на кревет.

– Од куда ја могу да погодим шта ти хоћеш кад то ти ни сама не знаш. Ја видим да код тебе нечега има. Али је све то тако испрекидано и мало, да се не види од твога цепидлачења. Хвала ти на твојој љубави! –

Али је он не слушао. Добоваше прстима по столу, не знајући шта да ради. Погледа је неколико пута испод очију, она чекаше тај поглед и дочека га мирно, дрско и како се њему чињаше, чак и безобразно, па га то још више узбуди. Са заманутим штапом крај врата, стајаше спремна на све.

Па онако сув, кржљав и слаб, дође сад још мањи, но што је. Лице му је помодрело, зенице му се раширише, диже се и пође. Она му даде штап, који он прихвати немарно и оде.

Не осети кад стиже у Начелство. Пролазећи кроз ходник, учини му се да је прљавији, но иначе, да је послужитељ лабавији и немарнији, но што је, и он застајкиваше код сваког корака, гунђаше; док не дође до послужитеља, па рикну:

– Јели море, ти овде кметујеш? – па заману.

Овај стаде мирно, руке опружио низа се, рамена спустио, зинуо и ћути. Он га удари – и уђе у канцеларију.

Ушавши, прво спази оног, у ког мишљаше да се његова жена заљубила. За тренут стаде, погледа га и овај њега, хтеде нешто да му каже па не умеде зато продужи пут, уђе у своју канцеларију, седе за сто и кроз ошкринута врата, посматраше свога такмаца.

Па гледајући га, мишљаше, да треба с њиме да се објасни, да му каже да је то његова жена, на коју само он има права, да се он ништа не нада за то што га је она гледала и да га је она гледала из љубопитства, јер јој је он причао о њему и намери његовој о њему; да она само њега воли, да је она то толикогодишњим заједничким животом посведочила; али се на мах, баш онда, кад је хтео да га позове, предомисли, застиди; па онда мишљаше, како треба да га зове и да му каже, и ако га је звао у кућу, да он не мисли, поред све љубазности његове и његове жене, да је заборавио ону увреду „животиња“, да се он ње врло добро сећа, да своју тужбу неће тргнути натраг, – па се опет предомисли, чињаше му се да ово није никакав разлог и трудио се да измисли ма шта друго, с чиме ће имати право да га позове, изгрди, зато што је био дрзак према њему у канцеларији и у његовој кући.

Једва се стиша. „Бар је старешни лако, ма шта може измислити и изгрдити млађег“ – па не мислећи, како ће почети, позва га.

– Шта ви сад радите? – упита га.

– Ништа – одговори му он.

– Ништа!... А зар се код мене сме ништа не радити?!... – па му се онда учини да му је оваким одговором, хтео да пркоси, да га изазива, на основу права, које му је дала љубазност његове жене. Чињаше му се, да је овај управо тако понаша зато, што поима то право. Осећа да треба ту помисао да обори, уништи али не зна како ће, већ само разрогачених очију, пуним израза мржње и претње, гледа га, и мислима преноси на своју жену, час њему, час себи, и чини му се да она увек ближе њему стоји.

– Не морам ништа да радим, и иначе ћете бити скоро истерани – рече му и погледа га тако, као да хоће нарочито тим изразом да покаже своју моћ.

– Зашто? – упита га овај.

Ово га избежуми. Чини му се да га он нарочито све више вређа, изазива. Грло му се стегло па неможе реч да проговори. Једва му шапатом, гушећи се рече:

– Идите!

Овај оде, а он гледаше за њим, па му се чини да га све што је на њему вређа, и онај спокојан ход, одмерен корак, и оно дрско млатарање руку, па зажели тад да је јак и силан као гром, да га може сурвати тако, да му се ни траг не познаје.

А кад је дошао кући и стао пред женом, он заusti нешто да јој каже, па му се реч веза у грлу а једва из уста испаде:

– Добар дан?

Али му она ништа не одговори.

IV

Није могао више да трпи. Није знао чему да верује, шта да мисли. Није знао на кога да се једи и коме да пребаце за све ово. Жена му увек све иста, а такмац да му пркоси. Ова двојност доводила га до беснила. И иначе жуто лице, сад му постаде још жуће, погледи изгубише сваку живост, постадоше водени, прса се све више упијаху, губљаху, а сав његов израз беше као неко вечито тра-

жење нечега, са увек истим изразом ничега нема, ма да све постоји, што само осећа, али не види.

Али га једне недеље изненађење доведе до беснила, кад после куцања уђе у собу његов такмац. Он се просто укочи, позелени, избечи очи и тако стајаше неко време, немогавши никако доћи к себи од чуда. „Откуд сад овај овде“ – мишљаше. Мислио је да нисам код куће! – и онда му се мисли ужурбаше, па све беху cadre, да донесу околности које ће теретити његову жену.

Стоје тако један пред другим, гледају се зачуђено, с пуно изненађења. Чиновник се збунио, па не уме да почне једва превали преко језика: „Добар дан!“

Манојло промрмља нешто, па га затим убрзано упита:

– Шта тражите? – а једнако се осврће, да види или не види из ког ћошка његова жена.

– Дошао сам код вас... – поче овај.

– Је ли службено или приватно? – упита га овај још брже, а упиљио му у очи, па се труди да му погоди мисли и намеру, а сумња се повлачи његовим освртањем на све стране, мислећи, да то он погледима тражи његову жену.

– Како узмете! И службено и приватно – одговори овај, спремајући се да почне.

Манојло га прекиде, па поче убрзано не гледајући га:

– Ако је службено зато је канцеларија, а ако је приватно, сад није време за посету, а службено приватно мени је непознато! –

– Слушајте господине, може бити да је у каквој нужди – рече његова жена, коју он са запрепашћењем примети кад уђе.

– Шта се то тебе тиче? Гледај ти свој посао. Ја знам шта радим!... – говораше узбуђен.

– Седите господине! – рече она и понуди му столицу, не гледајући Манојла, коме дође да побесни, да их обоје избаци напоље, али се уздржа, чинила му се стидна толика претераност, која једино може да га задовољи. Немогавши да се пред њим одупире жени, он је само гледаше,

намигујући, дајући јој крадимице стотину знакова да се удаљи. Једва поче, кад виде, да она неће никако да иде.

– Но, говорите шта имате!... Али кратко!... Кратко!... Онако војнички!... – па онда прво седе на кревет пребаца десну ногу преко леве; па се онда помери на другу страну кревета и пребаца леву ногу преко десне; затим устаде, шеташе по соби, па се заустави пред женом, па онда пред њим; затим седе на столицу, наслони се и издиже две предње ноге толико да хтеде да се претури, па зато скочи и готово леже на кревет а све гледа у обоје, бледи, модри, не трепће, чине му се обоје сумњиви, као прави кривци.

– Предложили сте да ме отпусте из службе па сам дошао да вас молим... – поче овај.

– Јесам!... Јесам!... – викну као манит и скочи, с постеле.

– И вас, и друге, па ако треба све редом! Ја, животиња?!... Јелте, ја сам животиња?!... – па му упиљи у очи. – И ви смете да ме молите?!... – и стаде пред њим па га гледаше гневно, кивно.

– Па може бити, да то није теби рекао – рече жена благо.

– Нисам – потврди чиновник и хтеде да продужи, али га Манојлов поглед заустави.

Шта је сад ово? – мишљаше, гледајући га. Без сумње, да су се њих двоје састајали, договорили, он је убеђивао њу, да она после брани њега пред њим и ко зна шта је после још било!?... Ко то зна!

– Нећу да вам опростим! – викну раздражен тако, као да је хтео овим речима да излије ону бујицу једа, који се гомилаше. – Нећу!... – па се окрете и стаде код прозора.

Чиновник с диже и оде.

Остадоше њих двоје сами. Погледаше се немо, укочено, затим му поглед постаде пакостан, горак. Он се мучи да нађе реч, грозну, најгрознију што постоји, да може њом тако да је увреди, удари у срце, да изнемогне од бола и падне пред њим.

– Дакле ти си? – поче, а никако да му се превали та реч, коју хоће.

– Шта сам ја! – упита га она.

Он ћуташе, мучећи се шта да јој каже.

– Но реци – говораше дрско.

Само ћути и гледа је зачуђено. Њен претећи поглед као да му сагорева све што се у мислима и срцу појављује.

– Оћеш ли да ти кажем, шта сам?!... – викну она с болом. – Роб! Роб твоје непредомишљености, твога цепидлачења и твога безумља!... И ти ми пребацујеш да се гојим, а све си у мени убио, утуцао! Види ово!... – па му показа голе руке – све је ово труло. Ти си ми испио крв, ти си ми младост упропастио, ти си ми живот одузео! – Шта оћеш још! Видиш ли шта сам ја?... Сумњаш што молим за овог младића. Па у шта ти не сумњаш? И зар мислиш да он није у праву, кад ти је то рекао? О, није он погодио праву истину, ти си још нешто горе!... Горе!... – па му се приближи и још јачим гласом настави. – Зар ти мислиш да бих се ја бојала ако оћу да га волим? Или мислиш да имаш начина да спречиш, ако оћу да сам ти неверна?...

Он ћуташе. Не зна шта да јој одговори. Свака се реч зарила по сред срца, па је од тих убода утрнула, те ништа не осећа. Погледа је неколико пута и увек је морао да обори очи пред њом. Она чудновата, до сад нечувена искреност га је поразила. Ово мирно упорство га запрести. Погледа је неколико пута па онда оде из куће.

Кад дође у канцеларију, његовог такмаца нема. Он се зачуди и замисли, шта то значи. Да није он вребао прилику, кад овај оде из куће, да се невиђен увече на његово место и, онда!... онда... па не смеде даље да мисли, већ као луд одјури из канцеларије

Чим дође кући, он зареди по свим собама. Нигде ничега. Жена га гледа зачуђено, пита шта тражи, а он само ћути. Затим оде у авлију. Па тамо ништа. Наљути се што се није обистинило његово мишљење, што се није потврдила његова сумња.

Уморан уђе и седе на кревет.

– Шта си тражио по кући? – упита га она.

Он је погледа и неко време задржа свој поглед на њу, али ништа не могаде да закључи. С напором јој одговори:

– Ништа. – Па онда продужи с болом, меко тако, да и њој дође жао, па му се приближи. – Како ме не разумеш! Као да је мени тешко угодити! Нисам ја толико рђав и ако оволико вичем. Треба се само навићи на моју вику, то је све! А то бар није тешко! Али, само ми не пркосите, то ме дражи, кида, чини ми се, да тад немам ни срца, ни крви, ни мисли, ни ничега што управља мојим бићем, већ да се све слило у неком лудом слепилу на очима, као да сам се избеумио, те ништа друго на не видим, до пакост, пакост и ништа више! Оћеш да сам равнодушан, немаран, да ћутке прелазим преко свега што се догађа? Да ли је то могуће? Не знам за другог – али за мене знам. Мени се чини, ко краде у канцеларији, краде мене, отима оно што је моје; а ја не дам да се лажем и крадем. Па још дрзнути се и красти ми домаћи мир и спокојство!... Е то не могу, не дам!... Побеснећу!...

– Ко ти краде домаћи мир и спокојство – упита га она.

– Не говори!... Молим те, не говори!... Видим ја све!... Све!... – заврши он с несносним болом.

Жена слеже раменим и оде из собе, а он се баца на кревет, уздахнувши дубоко.

V

Њу, њену душу, срце и мисли обузео је неки чудни и нејасни плам, који се тако пријатно распростираше по телу, голицајући је. Са лица јој нестајаше пресићености живота и очи јасније одаваху вољу за њим. Изгледаше, као да се прекршила, да се она борба, која јој је ломила и душу и тело, свршила и она из ње изашла чиста тек сад јака за живот. Све очајање до ког је он њу доводио својим поступцима, нестало је. Нестало је оних мисли, које је неки пут натериваху на самоубиство, затим да бесни,

или ма шта да уради, да се спасе тог човека и његове чудновате љубави, која јој кидаше живот. Такве јој се мисли појављиваху онда, кад он није ту, кад га она замишља и тад јој изгледаше страшан, још страшнији, но што је у ствари, и пред том уображеном сликом, њу обузимаше гроза од његове истинске појаве, страх, да ће се свршити канцеларија и он доћи кући. Али се временом навикну, ове слике јој постајаху све блеђе и блеђе, док сасвим не ишчезоше и не остаде он само, он, голи, бездушни, свирепи, али немоћни и сићушни Манојло, кога отпоче да презире и да га се гади. Помишљаше, да га остави. Али куда ће? Сад се и девојке тешко удају, а како ће она? Па најзад и да се уда, оће ли бити тај нови бољи од овог? Зар цео живот да се састоји у мењању беда и невоља? Најзад, он је и тако кржљав, слаб, остаће јој пензија, од које ће моћи да живи, да живи онако како оће она, слободно безбрижно, и онда за љубав тог будућег бољег живота, треба трпети овај, та будућност заслужује и веће беде! И ова је мисао спасе од свију намера, она се предале судбини и чисто се осећаше, да већ до ње допире свежина новог живота.

Пре је ћутала од страха, довољно је било да чује његов глас, те сва да уздрхти; сад ћути што тако оће. Није смела да седи у соби са улице, сад седи крај прозора, или стоји наслоњена на исти, не бежећи ни онда, кад се он појави. Њега то чуди, изненађује, размишља како и кад оде из ње страх, ко је то ослободи. Све му се чини као нека неверица, обмана, као нешто немогуће. Постепеност у његовој промени он није примећивао, она му се нагло, изненада појавила и то тако силно и моћно, да се боји те појаве и са колебањем, прима је. И њему ништа друго не остаде, но да је вреба, пази, лови. Као дах, он се крадом шуња око куће, излазећи из канцеларије сваког сата, покуњен, оборене главе, замишљен, са двама супротним жељама он корача. Да је некако, да је ухвати ма ским, да се докаже како је његова сумња основана, како је био у праву што је све време овако с њом поступао; али ипак,

кад је се сети, он опет пожели да нема ничега, да ништа не затече, да је она заиста његова, само његова! И ове га мисли киње и море, желео би да се обе испуне, мада зна, да је то немогуће. Па се онда сети њеног вечитог упорства, хладног ћутања, презривог гледања и онда га ово доведе до беснила, које се стишава под болом и тугом. Похватају ја те тичице, што ми се шуњају око куће! Заврнућу им шију.

– Шију и теби и њима!... – виче он једног дана кад је затекао на прозору.

Она га гледа, смеши се, као да се то ње ништа не тиче.

– Чујеш ли ти, шта ти ја говорим?!...– виче он раздражен. – Зашто стојиш на прозору.

– Гледам на улицу – одговори мирно.

– Зашто не гледаш кућу? – упита је и одмах поче да завирује по свима собама, ходницима, не би ли нашао ма шта, да је закачи и отпочне. Али га она остави и оде у кујну. Он се још више наљути и отрча за њом.

– Ово је загорело – је ли? Дабогме да ће да загори, кад се по цео дан гледа кроз прозор!... И ти ћеш то мени да даш да једем? Сигурно, једва чекаш да што пре свршим, и онда госпођа да остане млада удовица, па онда...

Она га погледа презриво, насмеја се и оде.

Он осети како је побеђен. Дође му да докопа машице, дрво, ма шта; да потрчи за њом, али несме, јер она тако гордо, с поносом корачаше, удаљујући се од њега. Он потрча за њом, али се она осврте да га види. Кад су сели да ручају, он је сваком јелу нашао мане и то тако гневно и пакосно, надајући се, да је изведе из стрпљења; али она ћуташе, не гледајући га.

– Зар ти немаш за мене речи? – упита је он, зачуђено. – Говори ма шта! Ако оћеш лепо! Ако ти је воља, да се свађамо, пркоси ми, изазивај ме!... ма шта! – говораше он испрекидано.

Она му ни тад ништа не одговори.

Дође му да побесни. Као манит скочи са столице, заману песницом и цикну:

– Проговори, мајку ти твоју! –

Она одскочи од стола, стаде крај кревета и погледавши га пакосно, одговори:

– Нећу! –

Он клону и готово се сроза на столицу.

– Не могу више!... – поче благо. – Не могу!... Не разумеш ме!... Ти мислиш да сам ја звер, али моје срце није такво. Кажи ми шта сам ти учинио за све време од како си самном. Јесам ли те који пут истукао? Јесам ли ти што забранио? Јесам ли те оставио гладну, голу?... вичем?... вичем?... таква ми је крв, али ја ти не желим зло, ни теби, ни никоме!... Чак ни ономе!... Ономе!... – па не могаде даље.

– Ко ме? – упита га она!

– Шта ме питаш, кад знаш?... Ономе твојом!... – па онда устаде, приближи јој се, а гледа јој у очи меко, с болом и благо је упита:

– Кога више волиш: њега или мене? –

– Кога њега? – упита га.

– Ама: њега!... Њега!... Ти знаш врло добро, само се правиш. Њега, јер да није њега, ти би говорила, али ти је он и памет и срце одузео. Он!... Он!... а не ја!... – па онда на један мах викну: - казуј, је ли истина!...

Она ћуташе, гледаше га неко време, па онда оде из собе. Он хтеде да пође за њом, али се предомисли и седе на кревет.

Све мисли, да му је како да ишчупа тајну из њених уста. Да се тад објасни са собом, с њом, па и са светом. Све му се чини, да је у праву што сумња, јер га онај у канцеларији гледа, непрекидно гледа и то тако, као да му пркоси погледом и отворено казује оно, што он мисли. Кад уђе, кад изађе из канцеларије, кад шета по њој он само на њега мотри, увек исто, увек дрско, с осмехом, с прочитим ругањем. Ово га и вређа, изазива и он онда виче, праска и кадгод погледа њега, он увек исто, увек га гледа. Па почиње да мотри за њим, прати га улицом, али ништа не налази; па му је криво, а колико би тек био задо-

вољан, да га ухвати на делу, да му подвикне како то само он уме и може!

– Кога ти то вечито чекаш на прозору? – пита жену, кад је затекне, а она мирно чека да он уђе у собу и не помера се с места.

– Зашто си се тако заруменила? – пита је други пут кад дође и затече је румену, крај шпорета. – Доста си била на прозору, па си утекла, да те не видим! –

И у оба случаја је гледа, чека, неће ли она ма шта да каже. Али она ћути.

Преко слушкиње покушава да што год дозна, али му она ништа не казује. „Потплаћена је!“ - мисли он.

Једног дана манит од радости уђе у његову канцеларију, показа акт из министарства осталим чиновницима. Траже сведоштво противу овог, пошто он одриче, да се „животиња“ односило на шефа, и на основу ње, да се донесе одлука. Нареди им да одмах напишу, и он оде пун радости. Нека топлина разливала му се по осећајима. Она му се учини пријатна јер је никад осећао није. Он пусти да га она обухвата и греје са свију страна, изгледаше као да му се и срце и мозак у њу стапа. Шеташе прво улицом, затим парком. Ту га свежина разгали, загледа се у дрвеће, у лишће, које се трескаше на гранама, па му се учини да их то сунчани зраци померају; затим седе на клупу, завали се и трудећи се да ништа не мисли. Подне закуца на торњу Саборне Цркве, и он скочи с клупе нагло, манито, као да га је неко гурнуо, а са тим покретом, кретоше се и мисли, са њима и сав бол, сва сумња, сав терет живота,

Кад дође близу куће, погледа на прозор, жене нема. „Чуди то!“ – мишљаше он. Уђе у кућу, па у ходнику спази шешир на чивилуку и штап крај зида. Он застаде. „Коли је то?“ – помисли. Па се онда прикраде вратима и слушаше. Никако да позна глас, чини му се некако мекан, пријатан, чисто болећив, што буди љубав и сажаљење. Затим наслања ухо на кључаоницу, напреже слух, а кроз мисли и кроз срце струји нешто, нешто силно и моћно,

па му се чини да се дубоко зарива. Чини му се да чује неку шкрипу у соби, затим неко шуштање, па онда тихо смешешење, па онда ћуте; па опет говоре, и на мах, чини му се као да се столице приближују, а он се непрекидно колеба да уђе, да их изненади, баш онда кад треба.

Једва се реши. Нагло отвори врата – и уђе, па стаде као укопан. За тим прсну у неки луди смех и викну:

– Ту ли смо!

– Дошао је да те моли – поче жена.

– Знам ја ту молбу!... Знам!... Чешће пута он тако моли! Па све кад ја нисам код куће!... А?...

– Али... – заусти овај.

– Шта али?... Знате ли ви, колико је то подло и гадно, за обичног човека, а камо ли за млађег чиновника, кад се увлачи у кућу свога старијег, да му одузме мир... – викаше он као помаман.

– Ко... – отпоче овај бојажљиво, али га Манојло оштро прекиде.

– Идите!... Идите!... – па се онда развика, показујући му врата. – Идите!... – одвајајући слог по слог.

Овај се осврте неколико пута по соби, збуњено и преплашено; погледа њега, његову жену, која стајаше бледа, непомична, наслоњена на кревет – па оде. Кад овај оде, Манојло приђе жени и поче разнежено:

– Дакле, ја сам викао!? Ја сам био рђав!? Неваљао... несносан!... Цепидлака?... јелте госпођо?!... А шта је ово? На кривога беда!... И ти имаш смелости у очи да ми погледаш?!... Хоћеш и сад да ме утераш у лаж, мене старог полицајца?!...

Па онда поче озбиљно:

– Међу нама је свршено! Ништа нас више не везује!... Ниси ти више моја жена, мој друг!... Можеш слободно ићи и ради што ти је воља!... – па јој показа врата.

Она га гледаше. Хтеде прво да говори, па се предомисли, оде у своју собу, обуче се, па се врати к њему и пакосно рече:

– Збогом!... Бар ћу одсад јести мирније твој хлеб!... Ти си полицајац, знаш да ме мораш издржавати! – па онда тресну вратима и оде из куће.

Он остаде сам. Осети нешто лако у прсима. Скинута је из мисли та вечита сумња, која га је мучила, као проклетство. Шеташе по соби и наљути се на себе што је није истукао. Дозва слушкињу и поче јој говорити, показујући по соби:

– И то сам све морао да трпим! Зато сам овакав!... Кажем јој уради овако, неће!... Увек: неће! – Кажу сама! Па отпоче да доводи љубавнике. Отворено ми с њима пркосише. Види какав сам због тога!... Види!... – па јој се онда приближи, запиљи у очи и развика: – Видиш!... – А она се поплаши и трже те он поче благо: – И ти ме се бојиш!... Добар сам ја! Само са мношћом треба умети!... Па ће све добро бити!... – па се онда предомисли и викну: – Иди!... – а ова се трже и утече. Он крочи неколико пута по соби, па му се учини да га ваздух гуши; отвори прозор да се надише свежега ваздуха, а оно опет исто, загушљиво; да му се онда учини, да му је крв немирна и тражи већег простора за кретање од његових жила; учинише му се прса тескобна за срце, чије ударе осећаше, а мозак мали да прими мисли које га као бесомучна растрзаху, те га заболе глава. Седа на кревет откопча прслук, па осети још већу немоћ и леже; па наједан мах, изненада, силно, зајеца и стиште главу рукама, па с болом шапуташе: „Шта уради самном, цепидлака једна?!...“

Никола Јанковић

КРОЗ СТРАХ

Има нечег непојмљивог и несхватљивог у комитској тајни. Као да вас се тренутно нека чудна и изненадна тајанственост дотакне, па одмах ишчезне. И само сте осетили кад вас се дотакла и појмили кад је ишчезла, и ништа више. Ниједан дотадањи осећај није сличан томе што се тад појави. Он је чудан, силан и необуздан. Пун неостварљивих идеала који изгледају као да су већ ту. И осећаји и мисли чудно су омотани и проткани неком несхватљивошћу, која се не може протумачити. Па изгледа, као да има нечега лепог у себи и то лепо изгледа као да је врло далеко, зато идете и тражите га; па изгледа као да има нечег тешког у себи, које је и ту и далеко од вас, а ви се журите да утекнете и од једног и од другог; а изгледа као да има нечег страшног у себи, и ви желите да победите то страшно! И све је то тако чудно и загонетно. И то лепо, и то тешко, и то страшно! А све је то некако у чудноватој вези међу собом; те изгледа, као да у исти мах тражите све троје, и као да желите све то да избегнете. Јесте, то тако изгледа, тако вам се чини, или бар изгледа да вам се тако чини.

И чим се уђе у комитску тајну, прво се тражи то лепо. Па изгледа, као да се крије у нама самим, па онда, наједанпут одлети негде далеко, сакрије се у природи, иза планина које штрче пред нама, кријући у себи нешто лепо и нешто тешко и страшно, што нас привлачи к њој. Час изгледа као да је то лепо у ваздуху, јер је сваки нови уздисај јачи, силнији; или се од једном скрије у сунчаним зрацима, који немилосрдно шибају целу природу и нас! А понекипут изгледа као да се то лепо увукло у ово тешко, па обливени знојем, малаксали од на-

пора, који често пута прелази у очајање, пробијамо се кроз то тешко, само да би дошли до лепог, па зато и то тешко изгледа лепо. Па кад мислимо да смо га нашли ; а оно онда дође нешто друго, и оно се појави онда кад ми нисмо хтели; ми га чујемо у оном једноликом шуму, који се појављује више нас, око нас, испод нас; све са истим претећим тоном, који треба да изгледа страشان. Па се онда кроз све ово, опет некако несвесно уплете нешто друго. Као да је ту мајка, сестра, жена, деца; све то трчи за нама, према нама, око нас; па су час сви насмејани, весели, и тад је све лепо, необично лепо! А на једанпут, као да су сви тужни, мрачни, снуждени, и тад све постаје туробно, натмурено, тешко; па се све то изненада измени и постаје расплинато, иструлело! Без крви и даха, и тад је све страшно, грозно; па се то сваки час мења, корача с нама; седа кад ми седнемо, леже кад ми легнемо, а ако нас ухвати сан, оно нас грли и стеже тако јако и тако страсно, да нас из сна пробуди и ми разрогаченим очима тражимо да видимо то што се уплело у наше мисли и осећаје! И тад би тако радо хтели, да нема ни тога лепог, ни тога тешког, ни тога страшног; да ничега нема, па чак ни појимања о самом себи.

Све је то било највише оличено у Илији. Оно га је гонило па све и одбијало од свега. И зато се нехотице подавао свему; на милост и немилост. Поглед му је чезнуо и блудио за нечим далеким и он је у тој даљини назирао и видео све. И све се то у његовој машти приближује к њему, па изгледа као да га је све од једном напало и он се тад збуњено и немирно осврће, устаје слуша сваки шум, сваки нејасни звук. Чини му се да све то корача, да му се све то приближује иза брда, које скрива те тајне; или као да се уплело у зраке месечеве и бледих звезда, па се лагано и кришом спушта, заклањајући се иза сваког грма, камена, да после све од једном изненада тресне пред њим. Све га је то гонило напред, и ако није знао ни где је почетак ни где је крај тога напред.

А другови га гледају па се смеју.

– Илијо, бре! Шта сакаш ти у чета? Идеш да јадиш!... да не работаш! а неси фрлио уште ни један фишек! Што си се препал' море? - пита га четник Михајло.

А Илија се збунио, па не уме ништа да одговори. Пригрлио пушку, а мисли га гоне негде далеко, па му и поглед бесмислено лута у неку чудну и далеку неизвесност.

– Аде бре дома! Неси ти за комиту!... – говорио му Мијајло и смеје се.

Илију све више стид. Уклања се, а све му се чини као долази нешто ново, што га тишти и понижава. Прилази војводи, па кришом, да га нико не види и не чује, пита га:

– Војводи, да ме пустиш, ће идем дома! – Па жели да га војвода пусти, јер му се чини да га нешто вуче далеко, његовој кући; али опет долази нешто друго, што се противи овом; а он не воли што то долази, па осећа да не може да му се противи, те му се несвесно подаје. То друго, што се тако противи, час се појави као стид, па се онда као неки страх; појављује се тако чудно и испрекрштано, да ни он сам не зна шта је то!

Све му је у кући разорено и упропашћено. Па зато воли да мисли на кућу и не сме да мисли на кућу. Ликови свију његових уплели су се и чудно испрекрштали, па се нејасно показују у његовој машти. Они сваки час мењају свој израз. Час се сви смеју, час сви плачу. Али он то не сме никоме да каже, смејаће му се. А тај смех у шуми слободног планинског даха има нечега страшног, па онда нечег пакосног у себи.

И тако је то сваки дан. Као да је отргнут од нечега и бачен ту, или као да је из њега нешто истргнуто па бачено негде. И зато увек бежи. Бежи из страшног у страшније, а све из неког несвесног и непојмљивог страха, који се стално провлачи кроз сваку његову мисао. И тај је страх потицао из погледа његових другова и он је бежао од тих погледа; тај је страх потицао из даљине која му излази на сусрет и он је трчао напред, као да жели да види тај страх, те да зна где ће утећи од њега, да га овај не би изненадио. Тај је страх био скривен у мислима на

кућу и онда је бежао од осталих, да би могао да сакрије своје страховање.

Није знао који је страх, страшнији. Па мислећи на кућу, изгледа му, као они, седе у чађавој соби, а дим се слегао у њу, па кроз њега једва назире ликове своје жене и деце. Па као они гладни, седе једно до другог, стрепећи говоре о њему, а страх их ломи, као да ће и оно мало свести да им одузме. Па му тај њихов страх увеличава његов и он се сиромаш грчи, јежи; па би од њега да утекне, да не мисли на њега; а оно се сусреће са Мијајловим погледом, који му некако презирући говори:

– Аде бре дома, Илија! неси ти за комиту! – и он одлази, да се више не сретне с тим погледом, да се више не бори с тим мислима.

А преко брда повијају се од ветра горостасни грмови, а више њих и кроз њих звижди нешто страшно и грозно; месец се ломи кроз грање, па изгледа као да његови зраци обарају лишће на дрвећу, те онај шум озаравају некако страшно; и Илија грчевито стеже пушку, и на све стране гледа како извире и смело корача то страшно и чини му се да право к њему иде, да га гони.

И као да је све појмило његов страх, све се претворило у страх, кроз који је он јурио. И као да се сав слио у њему, он је непрекидно бежао од њега.

Спустила се једном тешка, масивна ноћ. Она је била тако густа, да је нису могли да пробију ни месечеве ни звездани зраци, као да су се ломили о њу, па сломљени враћали натраг те грлили месец и звезде трепћући око њих. И као да је све било одвојено, распознаваше се докле допире ноћ, одакле почиње небо!

Илија се згрчио крај једног грма, огрнуо се „сакмом“ и ћути. Дирали су га много.

Мијајло га запита:

– Што те је страф?...

А други:

– Уште неси отепе човека од страф, а одиш у комите!

И он се одвојио од осталих и плакао. А кад су поспали, он је јецао; а то јецање било је јако и страшно, толико јако, да је пробијало ноћ, коју нису могли месечеви зраци да пробију, па је изгледало још страшније.

Па се на један мах, кад су сви поспали, диже и пође. И чим крочи, а у њему, иза њега, испречио се тешки, масивни страх, који као да га притискиваше, па гоњаше. И зато потрча. И јурио је брже од страха, који је непрекидно за њим трчао, али га није могао стићи, трчао је ономе страху што је пред њим изгледао још страшнији. И кад је одмакао далеко, хтеде да се врати, али му се учини да ће улетети у нешто много страшније од свега, зато убрза напред, опкољен са свију страна и око себе и у себи неизмерним страхом.

Свиће, а страх га још дотиче кроз немирне, слабе и бледе сунчане зраке. Он звера око себе на ћувику више пута и чини му се да се пробио кроз нешто и да сад има да се пробије кроз нешто теже и страшније. Напунио пушку и чека. И непомично и хладно све. И оно стење на коме он лежи; и пушка, коју грчевито стиска.

И одједном, ни сам не зна како, запе ороз, и пушка плану. Разлеже се пуцањ и он одјекиваше преко брда некако чудно и страшно, и тај му страх изгледаше непојмљив; и разли се свуда по околини, који заклони све, само се испречи пред његовим очима нешто страшно, што му беше чудно, тајанствено, и чу се јаук који писком допираше до његових ушију, неким чудноватим писком који га гађаше у срце. Све то би тренутно, одједном. Опали и други пут. Па онда убрза. Пуцањ за пуцњем. И њему се чини да сваки фијук метка нешто носи и нешто доноси. Те му се учини као лепо и он све брже пуцаше. Затим, као да се сваким пуцњем из њега нешто откида, као да из њега нешто нестаје. Нешто што је било до тад тако тешко, тако гадно.

Више његове главе пиштали су куршуми, па му изгледаше као да и они нешто на њега избацују, извлаче. Па кад је окино последњи метак, он скочи и потрча назад.

Све му се чини да је нешто стресао са себе и из себе, кад је тако лак. Два дана је лутао кроз планине, избегавајући сусрет са сељацима, јер му се чини, да ће они видети на њему нешто, што до тад није имао, а шта ни он сам не зна, како је.

Па кад се вратио у чету, он стаде пред Мијајлом гордо и рече му:

– Двојицу сам отепал'!...

А Мијајло га опет погледа презриво и насмејавши се рече:

– Страф те натерал'! – не си ти за комиту!... Комита не тепа од страф!...

Станиша Војиновић

БЕОГРАДСКЕ И КОМИТСКЕ ПРИЧЕ НИКОЛЕ ЈАНКОВИЋА

Као чиновник, сукобио се са предпостављенима, околином и породицом, напустио Београд и прикључио се комитском покрету у Македонији и Старој Србији. Писао је песме, „слике“, приче и приповетке. У прозним радовима обрађивао је само две теме: београдски чиновнички живот и комитски покрет. Када је умро савременици су забележили да је „дуже времена четовао и хајдуковао у Македонији, и ту је показао да уме владати не само пером него и мачем...“

У наше време помињао га је само Драгиша Витошевић као приповедача који је исте године као и Вељко Милићевић објавио збирку приповедака „о бедном животу провинцијских ситних чиновника *пракџиканати*а и сличних, под насловом *Живи мртџваци*. А десетак година доцније Ускоковићев Чедомир Илић *ишао је као мртџвац, не знајући камо*“.

Скроман и повучен допринео је да се и његови најосновнији биографски подаци нису знали. Према највећем броју објављених радова он је рођен у Београду 1876. године, од мајке Василије и оца Тодора. Ово међутим није тачно. Он је рођен у Рачи крагујевачкој 1873. године, али је као „мало дете“ доведен у Београд где је завршио основну школу и четири разреда гимназије. Због сиромашног стања ступио је у подофицирску школу, одакле је прешао у војну академију. По свршетку академије две године је радио као подпоручник. Због сукоба са претпостављенима напустио је Србију, отишао у Црну Гору и ступио у црногорску војску, где је на Цетињу провео шест година. Тамо се и оженио Видосавом, ћерком војводе Даковића. У Београд се вратио

1901. године, где је до почетка чиновничке каријере, радио као новинар и професионални књижевник. Писао је фељтоне у листу *Политика* и објавио збирку прича „Живи мртваци“ издржавајући жену, дете и самохрану мајку. Како је у то време почео комитски покрет у Македонији и Старој Србији, он је из Београда добио службу у српском конзулату у Приштини. Комитском покрету се прикључио 1904. године и учествовао у борбама, у Западном Повардарју, Поречу, Кичевској кази и Демир-Хисару, где је постављен за шефа Горског штаба. Био је познат под надимком „Косовски“ као четовођа, али је убрзо постављен и за војводу. Због сукоба са Скопским одбором и неслагања са Врховним одбором он је напустио комитску акцију средином јуна исте године. Повукао се у Приштину, где је једно време поново радио у српском конзулату, али је напустио и ово место, због приче у којој описао свог тадашњег шефа. После повратка у Београд радио је као службеник Министарства војног, Министарства иностраних дела, али је убрзо отпуштен. Неко време је провео без службе, али је и поред слабога здравља, изнурености и болести, постављен од Министарства иностраних дела за дијурнисту при конзулату у Солуну. Мучен носталгијом за мајком напустио је Солун и вратио се у Београд, где је после дуге и тешке болести умро 16. децембра 1908. године. Сахрањен је 17. децембра, а пред црквом се од покојника опростио „лепим говором“ песник Јован Дучић описујући његов живот и рад.

За време боравка у Београду објављивао је приче и приповетке најчешће у часопису *Дело* чији је сарадник био до краја живота. Последња му је дужа приповетка „Чекање“, коју није ни завршио. Од савременика је упоређиван са Бором Станковићем због брижљивог рада и сличних мотива, али је због кратког живота и ране болести, тек у последњој приповетци под насловом „Мати“ (објављена у *Српском књижевном гласнику*) показао даровитост, која је прераном смрћу изгубљена.

Приповетке из београдског живота налазе се у првој Јанковићевој збирци „Живи мртац“ (1904), у којој се поред истоимене приповетке, описао бесмислени ход по мукама чиновничког слоја. Такве су и остале приповетке у овој збирци: „Смрзотина“, „Беда“ и „Није потребан“. Ситни београдски трговци описани су у приповетци „Мука је то“, а социјални елементи и живот пролетера описао је у приповетци „Просјаци“. Критичари тога времена, пре свега у часопису *Бранково коло*, истичу да, српска приповетка напредује и да је на замашној висини, модерна, и да не заостаје много за европском прозом. Превазиђена је приповетка са села, и главне личности наших приповедака су обртници, занатлије, војници, трговци, чиновници. Овај нови однос према стварности прати и Никола Јанковић. Основни тон прозе у збирци „Живи мртац“ је трагичан, а описане личности доживљавају личну драму због неједнакости у друштву, личних недостатака и погрешно вођеног живота. Они су осуђени на смрт својом првом појавом, али и даље живе, отимају се или уклањају. Зато су личности његових приповедака скрхане борбом, и ако продужавају свој углавном безлични живот, оне су и даље „живи мртваци“. Дочаравао је сликовито унутрашње пејсаже својих личности, помоћу слике природе: „загледа се у дрвеће, у лишће, које се трескаше на гранама“.

У приповеткама из београдског живота које се налазе у збирци *Приповетке*, дао је суморне и тамне слике из несрећног породичног живота пуне немилих сцена, свађе и ружних речи, како то већ у животу бива. У тако загушљивој, скоро одвратној, атмосфери, Јанковић не даје ни један оптимистичан пример. Због тога његове приповетке изгледају као фотографије, црно беле („Нада“, „Живот“ и „Тајна“). Друге две из ове збирке, пре свега прича „Сви знају“, садрже много од приповедачеве личности, делове биографије и садрже лични тон. У приповетци „Његов поглед“ описан је поглед као сугестија и моћ, али је она остала на нивоу скице, уоп-

штена је, сувопарна и застарела. Ову збирку је приказао Јован Скерлић, и закључио да је писац почео од стварности, чиновничке, али завршио „невештом литературом“, а у изразу остао конвенционалан, недовршен и расплут. На крају је ипак додао: „Јанковић, који као да има нечега у себи, могао би и давати што добро и трајно“.

Од почетка комитског покрета песници и приповедачи су почели писати поезију, прозу и драме о њему. Никола Јанковић је најзначајнији писац комитских прича, и ако је до Другог светског рата било је више писаца, који су обрађивали исту тему.

Међу њима се истичу Раде Орловски сликом из „маћедонског живота“ „Крвава свадба“; Ст. Оливер (псеудоним) са слика из четничких судова у јужној Старој Србији и Маћедонији „Распуштеница“; „Из устаничког живота“ од непознатог потписаног шифром Д.; „Стојан“ (прича из комитског живота) од Лејлека (Јевта Николић); комитска прича „Издајица“ Милорада Ј. Илића; „Серафим Смиљанац“ Стојана В. Живадиновића (према причању Јована Довезенског).

Јанковић је, под псеудонимом „Големијот“, објавио из комитског живота је шест прича: „Кроз страх“, „Тануш“, „Божих“, „Напријед“, „Мати“ и „За слободу“.

Приче је зановао на психолошким портретима главних ликова, организатора покрета, а међу ликовима су комитске војводе, честници и сељаци. Иако је личности покушавао да индивидуализује, у главној улози је ипак био, један покрет, временски ограничен, који је у психологији личности оставио дубоке трагове. Све личности прожима страх, како и носи наслов једне приче. Кроз тај страх личности се препознају међу собом, он их мотивише и пружа могућност да опстану у тешким временима сталних сукоба. Други покретач, који је ограничавао личности је тајна, она комитска, која са временом прераста у начин живљења и размишљања. Неке личности, на пример Тануша, индивидуализовао је односу

према кући и породици. Та индивидуализација личности преноси се и на предмете и објекте: „Улаз у пећину имао је изглед полуотворених усана“, у причи „Божић“. Кретање кроз борбу, увек, и непрестано описано је у причи „Напријед“, где су ликови у сенци, скоро да и не постоје, само су оцртани њихови покрети и њихове мисли. На крају овог циклоса, прекинутог краткотрајним животом, налази се прича „За слободу“. У њој је приказана група четника у борби, сама борба, казна због издајства, кретање напред. Иако је избегавао општа места, Никола Јанковић је сводио ликове на: хероје, издајце, преплашене и кукавице.

Григорије Божовић

СУЉ-КАПЕТАН

Броду, главном месту потурчене Горе, чија су села нежно обгрлила гротласти Коритник, већ одјекују гочеви и зурне, и то не циганске но праве горанске, направљене по неком из далекога Анадола донетом препочетку. Средина је дивнога планинскога лета, а сутра је *Пантелејица*.

Чудан је Шар са својим гредама и огранцима. Крепак је његов не само дивљи чар, но и снага која још држи истрзане остатке старине наше. Сточарска насеља с обе стране његова шарена хрбата имају своје обичаје, нарочите нагоне за одржане. Лутају са својим стадима од благих приморја до посурелих снежаника Бистре и Короба. Скићу по печалби од мора до мора и далеко преко Дунава, носећи у мекој тугованки носталгију за родним кршем као нико из нашега племена. Али свако њихово село има један дан у години, кад се по могућству сви скупљају, који је већи и од Ускрса и Бајрама, и кад планинци готово неосетно осете да су једно, и ако их ова два празника деле у непомирљиве таборе. Најизразитији у овом погледу, Галичник, има свој Петровдан. То је светковина и стародавнога почетка лета, и заветина сеоска, празник пуне ведрице и срећнога доласка са печалбе. То исто је за Брод Пантелијевдан, садашња Пантелејица, остатак њихове хришћанске заветине код цркве Св. Пантелије у Броду.

Одјекују гочеви, а ужурбало се село. Дошли су печалбари из туђине да просветкују по старом обичају. На прекор свих хоџа и улема, Брођани су га одржали. Освањуће сутра Пантелејица, па као у прошлим временима, у селу ће се обавити све свадбе, сва весела, сви сунети.

Поређаће се око извора насред села гледаници – момци за женидбу. Доћи ће да захите студене воде накићене гледанице и бациће киту тек ишчупана босиљка на своје срећне изабранике. Јер тако потурчени Горани чувају старе обичаје, каогод и стару ношњу и говор. Али су ревносни у вери као ретко ко од проверених скоројевића. Сунет, право муслиманско крштење, обављају само у овај дан, да би тој ствари дали што већи значај. Зато се већ по Броду пеку халве, месе баклаве и разни колачи, какве је само Цариград могао изумети а Горанин научити, било као кувар код каквога јешнога паше, било као посластичар с оне стране Златнога Рога.

Но највећу новост учини долазак у село Суљ-капетана, старога ратника и горанскога витеза луталице. Од Сереза до Васјата, и од Дебра до Ђустендила спомињано је његово име и проношена хајдучка слава. Синовац чувенога Лазара Ђаје, свога оца је сахранио у православног гробљу, а муслиманство пригрљавао утолико уколико му је расла мржња на оне, нешто раније истурчене, који му кућу разорише, и тисућна стричева стада прегнаше преко Коритника. Одметнуо се био у шуму као и сваки немиран дух. Да је султан чешће, као раније, пролазио кроз ове крајеве, јамачно би и њега уочио као и његова земљака Синан-пашу, као Соколовићеве – Херцеговачкога и Матскога, као Рустема Босанца и многе Ђуприлиће. Кад се већ потурчио, хтео је да буде слободан и без стеге: није ваљда могао гледати да му Љумљани и даље отимљу стоку и пресецају глобу. Напротив, постао је хајдук да сам шале рабоше за глобе и да покаже како се отимље. Нека му се смеју колико год хоће што му је стрина Божана још Божана, и то баш у Броду покрај преклада, и што су му братанци у Призрену у српској школи. Лековац је он. А од Лековаца неки су већ муфтије и мудеризи, па и они што се крсте – дај, Боже, да постану владике, а он ће да хајдукује!... Сточарство је у Гори уништено и настала дотле незнана печалба. Не може он ићи у Смирну и Сарајево да гради

халву и продаје бозу. У друкчију је печалбу пошао. Ставио је Дружину по старом крџалијском закону: од зла оца и од горе мајке, у којој се о вери не пита. Настао је да собом продужи мутно помешане завете и Старине Новака и разних балканских кесеџија. Качаник, Демир-Капија и велики путови ка Серезу и Битољу бејаху његово поприште. Његове пустиловине власт је гледала кроз прсте, јер се одликовао у свима ратовима и угушивању побуна, да му је надимак капетан пристајао и као пустиловном атаману и као ратном стотинашу.

Већ је почео да залази у године. Његов је једини син готово момак, а још несунећен. Као и многи по селу. Сваке године уочи Пантелејице сићу старији Горани до Призрена и тајно упитају кога од српских првака: да ли се треба надати скором пзбављењу, да не би своју децу *кварили* – да после, као хришћани, носе срамни жиг на мирсаном телу... То је чинио и Суљ-капетан, те му је дете већ одрасло као каурин. И он се нечему надао. Али ево већ неколико година како су Призренски одговори тужни. Свет почео да се мири са судбином. Тако исто и хајдучки капетан. Из дана у дан види он како од нада нема ништа. Већ је почео да се љути на своје братанце Јанчета и Косту што се не турче, но још своју деду шаљу у Београд на школе. Хе, а како је диван, на пример, Петар Костин! Кад би се тај потурчио, вера и бог, брзо би постао или велики везир, или шеих-уљ-ислам... Сломљен је већ Суљ-Капетан. И сам осећа да свакога тренутка постаје све већи муслиманин и Турчин. Не вала се више заносити и премишљати. Зато је и дошао у Брод да се мало одмори и Сунети свога сина. Би!... И сам је Турчин већ...

Гочеви бију. Суљ-капетан је објавио своју одлуку за Сина, те му навалише Горани на весеље. И они су као остали свет. Ишчекују чуда од расипања и показивања. Па то и не крију. Мисле да су и његови ћемери пуни дуката, као што је громка његова слава хајдучка. Међутим, капетан је танак домаћин. Није штедио ни код ку-

ће, ни при пустоловинама. Хтео је да задиви свет једним Горанином, да покаже Турцима какав може бити један потур. Расипао новце лакше но што их је задобијао. Давао је сиротињи, гостио пријатеље и дивљу дружину. Бацао је у текије и цркве баш као онај Ђаковички бекташ што је на самрти поделио својих последњих триста гроша текији, џамији и Дечанима: „пред Богом једна је вера права – ваљда ће која од ове три помоћи мени грешном пијаницу!...“ Нико не зна да је он једва у ћемеру набиљушио педесет дуката да обави сунетско веселје, но све зинуло да види чуда од злата и госпоштине...

Види то капетан, па га нешто штрецну. Заголица га безобзирна таштина. Први је он човек сад у Гори, у Броду, мора и његово дете у последњој свечаној поворци кроз село бити као кнез. У злату и на хату као валијин син. Иначе зашто се потурчио и зашто да дете сад чини правим Турчином? Зашто да његови земљаци помисле да је више сојтарија но хајдучки капетан? Али – пусто немање!...

Баш тих дана бејаше дошао у Брод богати призренски трговац Спаса Чемерикић са пуним бисагама злата и сребра да по Гори откупи овогодишњу вуну за извоз. Дошао је на својем хату, са везеним кубурлуцима на седлу, јер се овде није бојао. Он је главни поверилац горански, добродушан чорбација, који оскудних година сву Гору издржава храном до овога доба. Њега се најзад сети Суљ-капетан. Па позва старога слугу Ћерима:

– Али знаш, мој Ћериме, да ми је сега срце ћумур? Још једна жишка – пепел ће се учини!...

Затим му пружи фишек и прстен с руке, па се страховито намршти:

– Турчин сам, шућур!... Што да мислим горе-долу?... Иди во село. Ће го нађеш чорбација Спасо од град. Дадди му то.

„Ти се поздравио – да му речеш – ага ми Сулејман Лековац со здраво – живо: хата да му испратиш и све ћемере со лири, со алтани, со дукати. Резил да го не учи-

ниш, зашто – сунет прави детету. Гајле ич да немаш. Само нема такец-вакец: ја тој, ја глава немаш“... Оди, бре стари пес!...

Крајем лета након две године после овога спушташе се низ Вардар кроз Демир-Капију караван са призренским трговцима. Каравани са вуном и сахтијаном стигли су још раније у Солун, где се утоварују у лађе за Трст и Марсел. Трговци су на обичним јалицама, са сексанама које им носе јело и ствари за преноћишта. На понекој сексани су и бисаге пуне новаца. Врве они без оружане пратње, на срећу, овом опасном долином. Неће да изазивљу горске хајдуке нескромношћу. Само је сваки од њих прихватио по двадесетак дуката, а у бисагама поред чутуре са жеженицом по оку најлепша скопљанска дувана – да обдаре случајне сусретнике који жудно траже украј пута оваке намернике. Али је сваки од њих прикрио дубоко у појасу и по самокрес. То је очајничка пушка. Јер је чудноват Призренац. Потули се путем, постане веома скроман, много подноси, хоће новцем да се откупи, дубоко се Турчину пресавије, но уме и хоће често да умре! Кад кроз њега Проговори класична крв, а лице поцрвени као турчинак...

У Друштву беше и Спаса Чемерикић. Спремио се да са Димишем Мишетевићем види Лондон. Био је у Цариграду, Александрији, Трсту и Бечу. Хоће под старе дане да опроба Трговачку срећу и са далеком престоницом. У Солуну му се већ товаре огромне количине вуне и почињене призренске коже. То му је ваљда последњи узмах, јер је остарио. Пред полазак је оставио завештање, да његова мука не би отишла у ветар. Деце нема, па је све оставио народу. Зато и треба овај подухват да му донесе највише зараде...

Кад поворка наиђе у саму сутеску, она погна уморне коње брже да што пре мине ово опасно место. Но чим изби на другу страну, читава чета разно обучених и разно наоружаних пустилова опколи их и заустави с наредбом на турском језику да сјашу и пођу за њима. Тр-

говци утрнуше, па послушаше. Али Чемерикић се сети да су његове бисаге најпуније, да је то већ народна навака. Сјаха и он, па уздахну тешко и болно. Гле несреће! Уз његову главу, која више никому не треба, отиде и оно што је народу наменио као да је проклето. Остаће и даље црква непокривена, а школе у подрумима. Вај!... Њему удари пламен уз образ, па брзо трже пиштољ и опали на најближега. Али не погоди. Хајдуку не даде дружина да га погуби, пошто је њихов поглавица изрично наредио да се сви живи доведу.

Иза деснога врха Демир-Капије, на једном брдашцу, сеђаше на овнујској кожи стравичан атаман. Дуже косе, у бради, са огромном дервишком капом, испод које сјајаху два крупна зелена ока. Пуши на дугом чибуку, а белокори јатаган извукао из ножница и метнуо поред десна колена. Иза њега држи му момак његова коња и две-три самарице које им носе комору. Трговцима клецнуше колена, кад хајдук показа на Спасу Чемерикића и рече да је пуцао. Он нареди да му се овај примакне, па се маши за јатаган и о тле му опроба виткост. Али га Спаса достојанствено погледа и поздрави руком. Харамбаша га пресече очима и поче потмуло турски:

– Шта си хтео, бре?

– Да се браним, ага.

– Чиме?... Пушком?... Каурска главо неразбрана!... Зар не знаш да је ваша пушка умрла одавно?

– Заиста је тако, ага!... Али деси се по нека...

– Која не упали – –

– Понекоја и упали! – дрско одговори трговац, као човек који види да је све свршено. Смрт га неће мимоићи, па барем да проговори као онај с коца, или испод целатове сабље...

– Дакле и каурин да се маша за пушку?

– Сладак му је живот као и Турчину, ага... Образ тако исто...

– Таке је! – узвикну дервишина на горанском наречју, те се Трговци још више уплашише. То је сигурно ка-

ква потурица из Кичева или Тетова, која се неће зауставити само на пљачкању.

Међутим намрштени харамбаша упре поглед изнад њих негде у даљину, па се дубоко замисли, а руком се играше са голим јатаганом, по изгледу само да нареди да му повију Спасу Чемериџића, те да му одруби самовољну главу.

– Али ме познаваш, бре каурине? – настави у неко доба чисто – горански. Не.

– Не се плаши, казуј истину!

– Потесно ли ће ме нађеш – испрси се Спаса очајнички: – те да те лажем?

– А си познавао некад потура Суљ-капетана?

– Јесам.

– Беше ли тој неки пут на нечаре?

– Не знам, ага...

– Не, не – збори право. Ако си ти Спаса Чемериџић од Призрен?... Тешко беше један пут и Суљ-капетан во Гора. Резил ће се направеше. Ама ти му го донесе образ на место. Со јунаштина. Даде му хата за дете и многи ђемери со злато... Таке ли је?

– Па, ага...

– Убаво!... Врати ли ти тој стари потурски пес?

– Вратио ми је све. И паре и коња. Сам је дошао код мене да броји паре, а његов слуга је донео пуну тепсију баклаве.

– А што ти рече најзад? Мисли убаво, па да ми кажеш!

– Рече ми: „Бог турска душа“...

– Не, не!... Ваке: „Бог потурска душа“...

– „Да не ми је земе, море Чемерико, док не ти направим добро“!

– А, таке!... Ете, таке је рекол тој стари пес!... Тој погани потур и торбеш!... Такец!...

Настаде тајац и пометња. Призренци почеше да мере што би ваљало: бранити свога земљака или удворично одобравати овом страшном човеку. Но, он брзо зба-

ци дервишки клобук с главе, заповеди дружини да вољно седне, па се окрену поново збуњеном Спаси:

– Тој потур се направи божем дервиш: ја сам Суљкапетан – руку овамо, здраво-живо, земљак!... Ти ми некад сачува образ, право је сега и ја да ти вратим... Сви сте слободни Земљаци сме. Вије в туђина да печалите, и ја такец... Ракије да се напијеме, ама турски, а не каурски... Седите!...

Као наново рођени, Чемериџић му на растанку понуди мало трошка, али се капетан љутну:

– Ба!... Сиромав човек сам, па опет во мој ђемер ће се нађе некој алтан... Само земи мој прстен. До Сењаник има још лоши људи: нека ти бидне он дерудеџија – зашто па један је Суљ-капетан од Гора, иако је потур, иако јоште међу зубе, може бити, ће му се нађе домузовина... Такец!...

Кад трговци сиђоше на пут и окренуше поново низ Вардар, иначе ћутљиви Демиш окрену се Спаси шаљиво:

– Ама на овуј муку није баш рђаво кад се неко наш потурчи, а што велиш?

– Скрши врат, протестанту ни један! – полуљутито одговори побожни Чемериџић, па натуче на прст десне руке велики капетанов прстен – за сваки случај...

Григорије Божовић

ТЕРОРИСТ

Уочи првога ослобођења, кад бејаше најживља народна борба у Маћедонији, сви ми у Битољу имадијасмо своје клубове и своје каване. Турци своје на Драгору, Арнаути у Арнаут-Махали, Грци у Чар-Еугараши на Хат-Мејдану и Белој Чешми, Власи око своје гимназије, а ми у Широком Сокаку. По тим каванама није могло бити мешавине као за време какве борбе верске, или као да нас раздвајаху семитска правила о чувању верника од дотицаја с поганицима.

Али кад настадоше дрски атентати, који сви беспштедно почесмо једни другима приређивати, готово неопажено ниче један изузетак. Сви ми који бејасмо у врховима народних организација, некако прећутно, на један тешко схватљив левантински начин, више нагонски него свесно, почесмо да штедимо један другога, чак и пред Турцима. Грци штећаху Влашке прваке, Бугараши наше, а ми њихове. Сви се у главу знадијасмо и нико не смеђаше први да почне. Не беше то само лични страх, но неко чудно и срамежљиво снебивање. Као да не смедијасмо сами од себе. Као да не имадијасмо снаге да постанемо грубљи, него што у ствари бејасмо. Почесмо сами себе као сажалевати за једну луду игру, коју смо свесно вршили, али која нам је приликама натурана као мора. И ту мору, ту несносну грозницу као да хоћасмо да умеримо. Духовити доктор Монако, старешина грчкога извршнога одбора, сушта доброта и јунак чаше и седељке, слатко се потсмеваше доктору Николову, својему бугарашком сабрату, да је већи пријатељ својим грчким и српским друговима, него генерални консули Грчке и Србије. А Николов, ведар Охриђанин, Маћедо-

нац дубље душе и врло човечан у обичном животу, пола у шали, пола у збиљи, мало цинички, а више беспомоћно, као човек који јасно види да је захуктано зло јаче од свих нас скупа — мољаше да му за своја путовања јављамо, да нас не би њихова, бугарашка, пушка изненадила:

— Нека се тепат они што су в планина, а ми — како цивилизовани да пијеме заједно бира!...

Људи су дивљи, али су опет људи. Од зорина осветка па до мркла мрака, као какви берзански бездушници, сновасмо ми сви по Битољу, да један другом што више пакости и недаћа нанесемо. И по школи, и по цркви, и по клубу, и на улици, и по турском хуџумату. Избријани и намирисани доктор Монако, као да је па каквој шумној ривијери а не у паланачком Битољу, мирно вађаше из свога белог прслука дозе цијанкалија грчким и српским повереницима да их на згодном месту употребе. Увек насмејани Николов, као какав мучки Татарин издаваше наредбе некој својој десетини да читаве породице побије и онакази за пример онима који тврдоглаво хоће да остану Срби. А наш Ђирко-паша, са свим слатко, поткупљиваше заповеднике турских јуришних чета да се чине невешти, кад Бабунски више Никодима пресретне бугарску чету...

Па опет кад се спуштаху тихе битољске вечери, пуне звезда и носталгије коју даје ова чудна покрајина, кад кроз махале сетно одисаше кроз песму македонска *жалба*, ми постајасмо људи. Пођеш низ махалу, а оно ти се учини да иза ограда на чесми каква невеста уверава своју другу да јој нису тешке стомне ни ђердани, него огњени *мерак* за оним који је недавно отишао, срамећи се да је честито поздрави, на печалбу у Румунију. Или ти се прикојаси како друга већ спрема белу терфију и богорада свога милога да се дуго не задржи кад отиде у *славни Белиград*. Са Букова и са Бајира, где су велика наша гробља, као да им сетна месечина тихо ромори да нашу крв ваља чувати за друге тренутке, а негде на углу си-

рак Сребрен Кривогаштанац својом мађијском свиралом окупио око себе и гркоманску и бугарашку и нашу децу, која као једно слушају његов дирљив маћедонски потпури...

Сасвим ненамештено, некако само по себи, таквих вечери сретасмо се у Широком Сокаку ми, који преко целог дана рађасмо сваки за своју народну странку. Ваљда уморни од дневнога бунила, сплетака и крвавих заснова, ми стидљиво, али опет питомо, погледасмо један другог и поздрављасмо се као добри, безазлени, познаници. Кријући наврелу намеру и од самих себе, али сви без изузетка, као да тајанственим путем међусобно пренашасмо те жеље, ми се мало но мало, свакога вечера више, одлучивасмо да не идемо у своје каване, него у неку другу, где неће бити странчара, где неће бити Арнаута и Грка, Срба и Бугара, него само људи...

Ето, овако неопажено постаде наше заједничко збориште и потпуно неутрално, подједнако за све топло и пријатељско, кавана „Солун“ Ташка Палигорића, мало-виштанскога Крагујевчанина. Ту почесмо долазити и често седати за заједничке столове. Јер само ту бејасмо слободни од сваке распре и личасмо на уљуђене јединке. Обична ствар постаде да доктор Николов остави своју породицу за нашим столом, па да отиде кудбило послом. То смо и ми радили, па и Грци и Власи. Почесмо се на том месту осећати као једно друштво. Домаћин каване бејаше погодан човек и згодна веза између нас:

— Варам грчки, наплаћујем цинцарски, псујем српски, чувам чистоћу бугарски! — довикнуо би Ташко с времена на време, опомињући нас тиме да смо на неутралном земљићшту.

Осим тога ту се и одмарасмо. Ташко беше душеван човек. Битољски богаљи и чудновати сираци из целе Маћедоније као да бејаху код њега на општежићу. Ти су нас људи разгаљивали сваки на свој начин.

Но мени беше најмилији кавански момак Атанас Цолакис, ваљда погрчени Словенин Чолак, из Кожане на

грчкој граници. Ванредио услужан, питом и доброћудан, уљудан и до крајности, некако рођачки одан, он бешаше свима мио, те је било људи који би читав час чекали за чашу Пшора, само да би је Цолакис донео, а не ко други. Код њега запазисмо још једну ствар. Он је радио неуморно и дању и ноћу, без ропота, без знака умора, али би на крају свакога месеца по два дана лумповоа у истој каванн. Био је у тим приликама миран, хришћански расположен и нежан, али страховито тужних очију и није допуштао себи никакву примедбу. Ташко би га том приликом, с неким поштовањем, и сам дворио.

Тога вечара ја дођох раније. Беше рамазан и Широки Сокак несносно пун Турака, отромбољених, зловољних, само што не шргућу зубима. Шетају и снују тамо амо као брљиви, као пијани, неко од глади, а неко који не пости, што не сме јавно да пуши и пије. Све то чека на пуцањ топа, па запрудило улицу и закрвавило очи на нас хришћане, као да смо им ми криви. Стога побегох у кавану и узех засебан сто. Позвах Атанаса да ми донесе пива.

Он се из прикраја поклони и махну руком да чекам, али некако тајанствено, као да је хтео сакрити од других.

Чекам ја, знајући да Атанаса не треба опомињати. Учини ми се да прође прилично. Опет зовнух, али Атанаса нема. Помислих да није време његовом лумповању. Кад на Широком Сокаку одлегоше три узастопна пуцања. Настаде испред каване трчање и гужва. Сетих се да је опет атентат, па се не померих иза стола, него само повукох напред кубуру са револвером. Знаам да ми је овде најбоље.

У башти где сеђах, беше још неколико људи. Ташко приђе мени и каза. Православни свештеник Христо Вајани, арнаутски парох из неке жупе код Корче, који је наслањајући се на руски консулат, а помогнут арнаутском пропагандом из Америке и Египта, хтео национално да одвоји православне Арнауте Јужне Албаније од Грка, погинуо је сад у сред огромне гомиле света на

мосту Вучјега Потока који просеца Широки Сокак, главну битолску улицу.

И што је најчудније, причаше Ташко, атентатора нико није видео ни кад је пуцао, ни кад је бегао. Нестало га је као авети, а револвер му је ту на мосту нађен.

— Чудо, господине! Или се тај поп сам убио, или су ови Турци обрљивили од рамазана, па не знаду и не виде ништа!...

У том ми приђе Атанас Цолакис. Он спусти на сто две кригле Пшора па седе, рекавши Ташку да више неће вечерас да служи, јер је уморан. Ја га погледах. Очи још тужније, него обично, дуга коса разбарушена, а лице блеђе и по мало орошено ситним капљама уморнога зноја. Видео сам га кад је ушао споља. Помислих да га је глас о убијству узбудио, највише што је погинуо један православни поп. То је исто помислио и Ташко, јер при поласку одобри Атанасову изјаву, само га врло пријатељски замоли да вечерас не пије док су гости ту, па ће га после сам повести у „Шарк“ да слушају певачице и да се веселе.

Атанас се наслони на руку, па ме тужно-тужно погледа. Његове очи говораху као да хоће нежности, пријатељства, ласке, као да је сасвим несретан. Другом руком маши се за криглу и куцну је о моју:

Заповедај за верата!

За веру, Атанасе! — рекох ја примајући криглу и разумевајући његову здравицу маћедонску. Свет напија за здравље, за напредак, а у то доба у Маћедонији се пило *за веру*. То је било код свих нас. Значило је напијати за успех нације, Бугари су били бугарска, Грци грчка, као и Турци турска *вера*. А пошто смо ми са Грцима били не само под једном верском влашћу патријаршијском, него и у многим везани и у борбеној заједници, Атанасова здравица значила је жељу за напредак српске и грчке народне ствари у Маћедонији, на супрот турској, бугарској, влашкој и арнаутској. Мени беше пријатна ова нежна здравица, јер сам знао да нас Атанас воли и да сил-

но мрзи Бугаре и Влахе, ове последње што у цркви служе на „циганском, карабогданском“ језику, а не на славном јелинском...

— Напиј се! — рече он тихо, па пошто искаписмо кригле, куцну те дође други момак: — више да не викам. Убаво да пазиш. Празно — донеси друге! — оштро заповеди, па се окрену мени.

Поче јаче да га пробија зној, који он дрхтавом руком брисаше неком шареном шамијом. Мени га некако дође жао и почех да смишљама како да почнем да му учиним какву пријатност. Али он уграби:

— Сакаш да ми учиниш једно добро?

— Само заповедај, Атанасе! — рекох ја и пружих му цигарету.

— Да пијеме, ноћас...

— До зоре, драги мој.

— Убаво... Исполајеме, тако и чинит... за верата... за верата... А једно сме није... Ми Грците, и ви Србите. За твоје здравје, Србино!...

У том кроз башту пронеше у хотелске собе жртву атентата. Полиција, лекари и неки старији чорбације. Атанас отрча у гомилу, па се врати још блећи. Хукну, поручи за пиво опет, па некако чудновато поче да муца:

— А бре, господине, тој попот неје умрен... Куче арнаутско, уште неје психојисало! Мајката, три пати удрен и уште жив!...

Ја почех о догађају. Дуго и много. Објашњавах му како је ово ужасно што се овако истребљујемо, па се питах у чуду, ко још може да дигне руку у сред бела дана на једнога попа са села, и то у Битољу. Атанас се навалио на руку, опружио ноге у песак баштенски, па више блене, но што ме посматра. Видим неку чудну игру на његовом лицу. Оно му се час до бола искриви, час сатански осмехне, час добије презрив изглед, а час сажалив, само што ми не рекне што булазним. Најзад се исправи, па ми сасвим приђе:

— Сакаш и јас да ти отепам некога?

– Не мрзим ја нарочито никога, Атанасе!

– И јас. Ама за верата, сакаш? Салте за верата... Ете, жив ми крст!... Делми за верата?... Речи! Бугарски консул, митрополит, директор, враг, сотона бугарски... Ко го сакаш, сега ћа отепам!... Јас многу волим Србите, жи'ми верата!...

– А, не треба Атанасе, — почех ја смешкајући се, будући уверен, да је пијан, па тек онако говори да се похвали и да ми рекне нешто пријатно. Мислим ја да он зна како смо ми у Битољу бројно слаби, па тек онако бандара из пијане грчке мегаломаније.

– Не верваш?

– Верујем, али није потребно.

– Е, неје потребно! Нема „неје потребно“, кога јет за верата, туку ти не верваш... Думаш, Атанас пијан, Атанас Грк, па...

– А не, не...

– Можам и хоћу, ако сакаш ... Сега, ете крсто! — изусту он, па се прекрсти, дајући ми тиме најтврђе јемство да истину говори. — Што мислиш?... Јас за верата дојдов в Битоља, а не пари да печалим. За верата... За моја грчка и ваша... Ех, господине! Јевтино го сакаш да купиш Атанас Цолакис!... Пуљи вамо: ете, јас го отепам овој арнаутски попот...

Ја се запањих.

– Да, исполајеме... Тој, куче једно, учило грчка сколија, со грчки пари, једело наш хлебо, па сега стана од Грци да прави Арнаутите... Е, нећеш, попе!... Знајеш, кога сакаше пиво да ти донесам, тој пројде на доле. Полако по него, дори до Вучји Поток. На мосто така, луђе како мрави. Еднош, два, три и готово. И резолверо го фрлих тука, да не ми се најде, ако полиција потрчи... Господине, Господ помага кога је за верата. Толкомина тука беа, и нико не ме виде. Море и јас станав да викам да го фатат убивец. И после, како видиш, мирно дојдов тука да ти донесам пиво... Хајде, за верата... сакаш?... ћа ти отепам, сега!...

Атанас опази моје чуђење, па ми приђе још ближе у намери да задовољи моју љубопитљивост.

...Он је терорист и у Битољ га је послала нарочита тајна терористичка организација, кријући од ове овде. Он је само препоручен као добар Грк, који тобож бежи из Кожане, јер тамо не може да опстане. Има дужност да пази над овима у Битољу и да извршује наредбе. Једну такву је синоћ добио по нарочитом поверенику. И извршио је, мада за то знам само ја, а доктор Монако ће дознати кад се истрага престане водити. Да се Грци не уплаше и не одаду га...

Кад се башта испразни устадох и ја. Атанас пође да ме до куће отпрати. Уз пут поче да плаче. Рече ми да има једну страховиту дужност. Он није звер, али заклетва га веже. Кад се у хотелу све смири, он ће понудити своје услуге да чува тешко рањена попа. Биће човечан као нудиља. Кад све буде затихло, он ће лагано — лагано, као добра мајка, скинути с попових рана завоје. Сагнуће се к изрешетаним грудима, па ће нежно пиркати у крваве белеге, да страдалнику буде лакше. Додаће му и чашицу миришљава коњака. Он ће трудно отворити очи и благодарно га погледати. Али кад ваздух и кроз ране почне пунити попова плућа, поп ће без муке умрети на његовој руци. Мислећи да је братска. Тако више неће од Грка градити Арнауте. Набавиће и воштаницу, те да умре као хришћанин. Све је ово, до душе, тешка дужност, али *верата*...

Не смедох да легнем, но приђох и седох поред отворена прозора. Преда мном цео Перистер, обасјан тужном месечином. У бунилу, као да ми се причини како се сетно осмехује на мене и нешто ми тајанствено шапуће о Маћедонији, девичанској и жалној, али крепкој, крвавој и трагичној. И дивну битољску ноћ као да резаше језиви рефрен ситног Цолакисовог говора:

— Сакаш ли да ти отепам некој... *за верата*?

Гласник.

Иван Радосављевић

НЕЈЕ ЧОВЕК ВОЛК
ПРЕКОРАЧЕЊА МОРАЛНИХ ОКВИРА
У ПРИПОВЕТКАМА (1924)
ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Збирка *Приповетке* Григорија Божовића, објављена 1924. године, није прва његова објављена књига, али се може сматрати темељцем његове приповедне уметности. Уистину прва књига Божовићевих прича, шеснаест година старија збирка *Из Старе Србије*, осим што насловом ставља печат на свеукупно његово касније стваралаштво, не може се сматрати репрезентативном, не само зато што представља младалачко, у уметничком смислу инфериорно дело, већ и зато што је објављено мимо воље самога писца: двојица уредника објавили су је без његовог знања и одобрења. *Приповетке* из 1924, пак, не само што доносе тематско-мотивске склопове који ће до краја остати типични за овог аутора (приповести из Старе Србије, Македоније и са Косова, крајем XIX и почетком XX века, док су ти крајеви још увек под суровом турском влашћу, за разлику од матице), већ и у погледу књижевног поступка зацртавају стазу којом ће Божовић ићи до краја свог књижевног рада, без већих скретања. Поред тога, лично писац сматрао је ово своје остварење важним, успешним и путоказним, што потврђује и чињеница да шеснаест година касније, 1940, само осам од укупно деветнаест прича из ове књиге није уврстио у избор из свог стваралаштва који је, такође под насловом *Приповетке*, објавила Српска књижевна задруга.

Још једна особина *Приповедака* из 1924. остаће карактеристична за целокупни Божовићев опус, а то је упадљива квалитативна неуједначеност његове прозе. Његово

писање као да увек лавира између високих књижевних домета и национално освешћене журналистике (којом се Григорије Божовић, иначе, увелико бавио, пре свега као дугогодишњи и плодни сарадник *Политике*). Осим политичких разлога, који су га за веома дуги период искључили из канона српске двадесетовековне прозе (пошто су га почетком јануара 1945. комунистичке власти осудиле на смрт и погубиле, због наводне сарадње са окупатором, Божовић је судском одлуком политички рехабилитован тек 2008. године), управо неједнаки књижевни домети његових прича нанели су штету његовом литерарном реномеу и омели оптималну перцепцију његовог дела. За такву оптималну перцепцију свакако би нам било потребно једно ауторитативно издање његових изабраних најбољих приповедака, какво још увек нисмо добили (што истиче Александар Јовановић у поговору поновном издању првих *Приповедака* из 1990).¹ Но, док чекамо такво издање, можемо покушати да маркирамо нека својства његовог ауторског рукописа која би нам могла помоћи да лакше распознамо врхове и вртаче његовог књижевног терена, и да можда завиримо у конструктивна начела која условљавају њихову природу и положај на тој висинској лествици књижевне вредности.

У том циљу, бацићемо поглед на неке од најмање успешних прича из збирке *Приповећке* (1924), као и на неке најуспелије, које уједно спадају и међу најбоље приче које је овај приповедач икада написао. Обратићемо пажњу на ауторов третман књижевних ликова у односу према владајућем систему моралних начела унутар приказаног приповедног света. Као пресудно важну дистинкцију узећемо присуство или одсуство *прекорачења* таквог моралног система, статичку или динамичку природу деловања ликова у контексту владајуће етичке матрице. За примере уметнички најмање успешних остварења у овој књизи узећемо приче „На конаку“, „Код јунака приче“ и „Мучних дана...“. Као уметнички највредније пак, размотрићемо приповетке „Суљ-капетан“, „Терорист“ и „Стрико Долгач“.

Прича „На конаку“, као што примећује Александар Јовановић у поменутом тексту, једва да представља ишта више од „неке врсте етнографског записа о доласку гостију у село, њиховом примању на конак и домаћиновом певању уз гусле“ (поговор, VII). Потанким описом кућних обичаја, као и родољубивим уздасима о чистоти и племенитости тог сиротог, гостољубивог народа, који је такав свој идентитет с муком очувао током векова проведених под турском чизмом, ова прича се исцрпљује.

Следећа поменута приповетка, „Код јунака прича“, још је сведенија: у њој приповедач одлази на састанак код новоизабраног српског митрополита. Прича се највећим делом састоји од преношења митрополитовог монолога, односно од његовог представљања читаоцу као родољубивог и моралног човека. Ова приповетка је директно документарна, будући да описује смену на положају митрополита која се истински одиграла и говори о историјским личностима помињући их по имену. Тај догађај имао је политичке важности у часу када се одиграо, и приповетка се у највећој мери ослања на ту врсту важности као основ релевантности за оновременог читаоца.

Прича „Мучних дана“ извештава о посети једног поштеног, неисквареног, отаџбини искрено оданог златарског сељака српском конзулату у Приштини. Сељак се нашао у неприлици, и потребна му је новчана позајмица да би се вратио кући. Свој карактер сељак испољава одбијајући да узме више него што му је нужно, вајкајући се што уопште узима, будући да у то посланство српске државне куће новац треба давати, јер оно обавља велик и важан посао заштите српског народа у јужним, још увек турским крајевима. На крају, захваљујући сретном случају, сељак враћа позајмицу само сат времена након што је узео, и још из џепа додаје прилог преко тога, као конкретну потврду уверења која је у разговору износио.

Очигледно, ове три приповетке имају идентичну и савим једноставну структуру: у приповедном свету сваке од њих наратор долази у контакт са новом, дотад непозна-

том средином и / или ликовима, и читаоцу даје њихов опис. Из тог описа помала се морално устројство нове средине и људи. То устројство је статично, јасно дефинисано, унутар приповести није изложено промени нити му се упућује икакав изазов. У патриотском смислу, то устројство је утешно и охрабрујуће, те јасно указује на сврху коју је Григорије Божовић уткао у ове текстове. У књижевном смислу, оно ове приче ограничава на форму цртица, забелешки, анегдота чији приповедни светови немају ни простора ни смера куда би се развијали. Они представљају фиксирана *еџемџла моралиа* која сврху испуњавају сопственим представљањем, немајући потребу ни за каквим додатним фабулирањем, нити уопште остављајући простора за такво шта.

Ако се сада окренемо оној другој скупини прича, коју сачињавају у уметничком смислу изузетно успела остварења, затећи ћемо сасвим другачију констелацију. Насловни лик приповетке „Суљ-капетан“ од самог почетка описан је као особа која у моралном смислу флукутира између два света: он је потурчењак који се одметнуо у шумске разбојнике, али истовремено и турски војник:

Одметнуо се био у шуму као и сваки немиран дух. [...] Настао је да собом продужи мутно помешане завете и Старине Новака и разних балканских кесеџија. [...] Његове пустиловине власт је гледала кроз прсте, јер се одликовао у свима ратовима у угушивању побуна, да му је надимак Капетан пристајао и као пустиловном атаману и као ратном стотинашу. (112, 113)

Такође, иако се нимало не двоуми о сопственој верској и идеолошкој припадности („И сам осећа да свакога тренутка постаје све већи муслиманин и Турчин“, стр. 114), он оклева да на исту страну до краја преведе и свог јединог сина, јер јасно му је да се броје задње године турске власти, и не би му било криво да српско национално ослобођење, када буде наступило, његовог јединца затекне на српској страни:

Његов је једини син готово момак, а још несунућен. Као и многи по селу. Сваке године уочи Пантелејице сићу старији Горани до Призрена и тајно упитају кога од српских првака: да ли се треба надати скором избављењу, да не би своју децу *кварили* – да после, као хришћани, носе срамни жиг на мирсаном телу... То је чинио и Суљ-капетан, те му је дете већ одрасло као каурин. И он се нечему надао. (113-114)

Не само што је главни лик у причи морално амбивалентан, већ и заплет почиње на дан Светог Пантелејмона, који у себи носи понешто од карневалске трансформације стварности, када владајући морални поредак (Турци тлаче, раја трпи) бива привремено стављен ван снаге:

У Броду, главном месту потурчене Горе [...] већ одјекују гочеви и зурле [...] направљене по неком из далекога Анадола донетом прапочетку.

[...] Сточарска насеља [...] имају своје обичаје, нарочите нагоне за одржање. [...] Али свако њихово село има један дан у години, кад се по могућству сви скупљају, који је већи и од Ускрса и од Бајрама, и кад планинци готово неосетно осете да су једно, и ако их ова два празника деле у непомирљиве таборе. [...] То је светковина и стародавнога почетка лета, и заветина сеоска, празник пуне ведрице и сретног доласка са печалбе. (111)

То је, дакле, дан када су суспендоване разлике између Турака и Срба, дан када се сви изједначују у слављу, дан мира и весеља. Тај дан свакако представља изузетак из свакодневице, али тај изузетак је освештан и уписан у владајући морални кодекс. Но, Суљ-капетан одлучује да погази светост тога дана и управо тада опљачка Спасу Чемеркића, трговца, виђеног и богатог Србина, јер жели богато да прослави синовљев сунет. Додуше, обећава да ће му новац касније надокнадити, али у овом часу срп-

ском трговцу прети извесном смрћу ако одбије да дâ новац („Резил да го не учиниш, зашто – сунет прави детету. Гајле ич да немаш. Само нема такец – вакец; ја тој, ја глава немаш!“; 115-116).

Тиме се и окончава први чин ове приповести. Други чин одиграва се две године касније, када исти онај српски трговац, у каравану, путује у Солун, а на путу их нападну разбојници. Несрећни трговац пуца на једнога од њих и промашује, те га разбојници приводе своме вођи, како изгледа, да му животом плати своју дрскост. Тамо га дочекује злокобна прилика („[...] стравичан атаман. Дуже ко се, у бради, са огромном дервишком капом [...] белокорни јатаган извукао из ножница и метнуо поред десна колена“, 117), у којој не успева да препозна Суљ-капетана, док му се овај не открије. Тек из његових уста читалац сада дознаје да је две године раније опљачкани новац заиста био уредно враћен, и још пропраћен тепсијом баклаве, што учвршћује читалачко очекивање да ће худом Чемеркићу сада одлетети глава са рамена: наиме, не само што је Суљ-капетан у међувремену, очигледно, постао чак страшнији и суровији но што је био, него још пред њим стоји незахвални кривац према коме је, на неки начин, својевремено поступио поштено и људски. Но, Суљ-капетан овде још једном искорачује из оквира подразумеваног морала, те трговцу Спаси поштеди живот, и још му даје свој прстен, као гаранцију ако га на даљем путу заустави још неки разбојник.

Суљ-капетан је, дакле, лик који у истоименој причи малтене на сваком кораку газии личне моралне норме којима би, према очекивању, требало да се повинује. Тим прекорачивањем он уноси елементе неочекиваног у приповедни свет у којем живи, елементе неравнотеже који условљавају све фабулативне покрете у причи, укључујући и завршни хуморни акорд, којим Григорије Божовић ефектно затвара причу, извлачећи га практично ниоткуда. Очигледно, уздрмавање подразумеваног система моралних вредности омогућава аутору да на рацију динами-

зује и да се поигра изневеравањем читалачких очекивања, креирајући сложенију књижевну стварност која му омогућава да досегне више уметничке домете.

Наредна прича из друге групе, „Терорист“, искорачења из моралних оквира са личног проширује на политички план. Радња приче смештена је у Битољ, насељен многим нацијама и верама:

Уочи првога ослобођења, кад бејаше најживља народна борба у Маћедонији, сви ми у Битољу имадијасмо своје клубове и своје каване. Турци своје на Драгору, Арнаути у Арнаут-Махали, Грци у Чаршији, бугараши на Хат-Мејдану и Белој Чешми, Власи око своје гимназије, а ми у Широком Сокаку. (31)

Прву галерију неименованих ликова, дакле, чине политички прваци („сви ми“) свих вера и нација у Битољу. У свету у којем они живе, свету сукоба и уских интереса, свакодневна ствар постали су политички атентати. Међутим, та крајња мера истовремено у њима разоткрива сукоб личног и политичког морала:

Од зорина осветка па до мркла мрака, како какви берзански бездушници, сновасмо ми сви по Битољу, да један другом што више пакости и недаћа нанесемо. И по школи, и по цркви, и по клубу, и на улици, и по турском хућумату. (32)

Али кад настадоше дрски атентати, који сви беспштедно почесмо једни другима приређивати, готово неопажено ниче једна изузетак. Сви ми који бејасмо у врховима народних организација, некако прећутно, на један тешко схватљив, левантински начин, више нагонски него свесно, почесмо да штедимо један другога, чак и пред Турцима. Грци штеђаху влашке прваке, Бугараши наше, а ми њихове. Сви се у главу знадијасмо и нико не смеђаше први да почне. Не беше то само лични страх, но неко чудно и срамежљиво снебивање. Као да не смедијасмо

сами од себе. Као да не имадијасмо снаге да поста-
немо грубљи, него што у ствари бејасмо. Почесмо
сами себе као сажалевати за једну луду игру, коју
смо свесно вршили, али која нам је приликама нату-
рана као мора. И ту мору, ту несносну грозницу као
да хоћасмо да умеримо. (31-32)

Стога политички прваци за себе креирају неку врсту
сигурне зоне, одабирајући једну кафану која ће бити за
све отворена и безбедна, слободна од политичких споро-
ва, место за културне разговоре и породичне посете. Са-
ма та зона, као оаза привременог укидања сукоба, пред-
ставља искорак из преовлађујућег моралног поретка, али
њена вредност није апсолутна чак ни у смислу изузетка,
јер док политички прваци заједно пију пиво, не престају
да снују узајамну штету: „Нека се тепат они што су в пла-
нина, а ми – како цивилизовани да пијеме заједно бира!“
(32), каже један од припадника галерија политичара. За-
једничка кафана, дакле, представља двоструко морално
прекорачење – најпре у односу на општи морал политич-
ких сукоба, који се ставља у заграде, а затим интерно, у
односу на сопствену етику примирја, јер гости кафане и
даље планирају убиства.

Након што је овако поставио сцену, Божовић припо-
ведање усмерава на један типичан дан у тој кафани, где
поред ликова из поменуте галерије првака читалац упо-
знаје и кафанског момка Атанаса Цолакиса: „Ванредно
услужан, питом и доброћудан, уљудан и до крајности, не-
како рођачки одан, он бејаше свима мио [...]“ (34). Но,
када угодни боравак у кафани прекине још један атентат,
Цолакис престаје да служи и седа за сто да пије са наратором,
упуштајући се у дугачки дијалог у којем се открива
као атентатор лично:

У том ми приђе Атанас Цолакис. Он спусти на
сто две кригле Пшора па седе, рекавши Ташку да
више неће вечерас да служи, јер је уморан. Ја га по-
гледах. Очи још тужније, него обично, дуга коса
разбарушена, а лице блеђе и по мало орошено сит-

ним капљама уморнога зноја. Видео сам га кад је ушао споља. Помислих да га је глас о убијству узбудио, највише што је погинуо један православни поп. (36)

Током дијалога, Божовић наводи детаље Цолакисовог изгледа и понашања који недвосмислено упућују на некакву муку: „па ме тужно-нежно погледа“ (36), „Шпћоче јаче да га пробија зној, који он дрхтавом руком брисаше“ (37), или још:

Видим неку чудну игру на његовом лицу. Оно му се час до бола искриви, час сатански осмехне, час добије презрив изглед, а час сажаљив [...] (38)

Та мука, разуме се, плод је истог оног сукоба који осећају и прваци, само је код Цолакиса много јачи и непосреднији, јер управо он крвави руке, узимајући туђе животе. Отуда на крају горка, помало подругљива, резигнирана и дрска понуда коју упућује шокираном наратору: „Сакаш ли да ти отепам некој... *за вераџа?*“ (40) *За веру*, то јест за национални политички принцип (који је различит чак и кад је сама вера иста, као код Грка и Срба), овај младић изневерава сопствену моралност, очигледно на своју велику психолошку штету.

Приповедач причу окончава без разрешења, у трагичком тону:

Не смедох да легнем, но приђох и седох поред отворена прозора. Преда мном цео Перистер, обасјан тужном месечином. У бунилу, као да ми се причини како се сетно осмехује на мене и нешто ми тајанствено шапуће о Маћедонији, девичанској и жалној, али крепкој, крвавој и трагичној. (40)

Управо морални судари под чијом сенком живе како политички главаши, тако и извршиоци њихових налога чине ову трагику скоро опипљивом и интимно разумљивом и мучном, чак и данашњем читаоцу, након скоро стотину година.

Последња приповетка коју ћемо овде навести као пример, „Стрико-Долгач“, морална прекорачења смешта у контекст историјског хода. Овде налазимо приповест о насловном лику, који у часу приповедања труне у тамници, не разумевајући правду по којој је ту доспео. У време борби за ослобођење, комита Долгач ишао је испред српске војске, немилосрдно истребљујући турске и бугарске хајдуке и четнике, чија су злочинства била неоспорна. Међутим, он то наставља да чини и после ослобођења, када услед промењених политичких околности таква пракса престаје да буде пожељна. Долгачев парадокс је у томе што се очигледно одрекао иманентног, људског моралног кодекса (који не одобрава убијање) да би доследно и тврдо као свој интимни кодекс прихватио политички, то јест национални кодекс политичког морала. У промењеним историјским околностима, Долгачев политичко-лични морал постаје не само застарео, већ и непожељан и кажњив. Мирнодопско окружење он не доживљава као суштинску промену, јер сматра да морални поредак на том политички трусном подручју увек остаје исти:

Турци тепали пет стотина години, па ништо, а јас два месеца, па во апсана катилска. Бугарите до вчера прајили свекакво зло, па ништо, а јас што отепа двајица бугарски комити – во Куршумли Хан!? [...] Турчин пријатељ бидује? Бугарин брат стана ли кадгод? [...] Неје Долгач волк, неје зверка. Човек је и он. Не сака крв човешку ни он онако. Не му је лесно да отепа. Али нешто из внутрина ми вика и у сон дори: „тепај Турчина и Бугарина, зашто – они ће те отепат, тебе, секога, мајчичка Србија“. [...] И тој је мој закон, који јас слушам повеће од вашијо. Зашто – он је прави закон, а све друго су ваши адвокатски лаги. (151-152)

Међутим, наступа још један историјски обрт, који баца суморно иронијско осветљење на Долгачеву судбину: почиње Први светски рат, Бугари су поново окупаторска

војска у Србији, те се Долгач обраћа затворској управи да га пуште на слободу, у акцију, да настави тамо где је стао, јер гле: његов морални назор поново је утемељен у реалности.

Дајући нам портрет овог изузетно упечатљивог књижевног лика, Божовић користи иронијску игру историјског контекстуализовања личних и политичких трајно прихваћених моралних норми, њиховог контекстуалног прекорачења и повратка у задате оквире, да би поставио питање које се по својој трагичној безизлазности чини релевантним и у данашње време: зар је могуће да у овом несрећном делу света човек може само да убија и покушава да затре непријатеља (макар му то не било лако нити природно, јер *неје волк, неје зверка* – ето трага да је сачувао сећање на онај претпостављени, првобитни, просто људски морал), или да очекује да сам буде убијен на исти начин, из истих разлога? Тај затворени круг, који простом људском моралу не оставља места, постаје болно очигледан у суочењу са Долгачевим делима и хтењима.

Григорије Божовић имао је прилично скромно мишљење о сопственом књижевном квалитету и месту које заузима у оновременој српској прози. Александар Јовановић наводи његове речи из разговора с Бранимиром Ћосићем, 1927. године:

Баш с тога и рачунам да је и мој скромни рад само припрема за друге, нове. Имам интимну амбицију, да учиним да се што боље пише, да унесем што више речи, да бацам што више мотива, да ставим на хартију оно, што нико неће видети и опазити, у нади да ће после мене доћи нови да велике проживљене процесе, сукобе, вере и расе, даде попут Достојевског и Шекспира. Надничарин сам, добровољни, за велике нове који ће свакако доћи. [...] Истина је да ја хоћу, као што сам и рекао да дам што више мотива, типова, што шаренији мозаик Јужне Србије, за писца боље среће него што сам ја. (поговор, V-VI)

Себе је, могло би се рећи, сматрао неком врстом архивара грађе са српскога југа, која ће добро послужити тек неким будућим писцима, даровитијим од њега. Истина је, међутим, што је и очигледно из наведених примера, да је Божовић своју грађу умео да утка у итекако вредна књижевна остварења, чим би начинио корак даље од родољубивих скица и анегдотичних националних будница. У случајевима када не приказује само једну слику, само једну страну, само једну идеју и морални систем, када приказани свет у својим приповеткама динамизује јукстапозирањем, сударањем и прекорачивањем различитих и супротстављених моралних начела, када потопа своје ликове у вртлоге таквих судара и да им да искажу људску меру пометености, патње и трагике која је таквим сударима инхерентна, његове приповетке недвосмислено достижу високу уметничку вредност, остајући истовремено врло релевантне као сведочанство о једној епохи, земљи и њеним људима.

¹ Григорије Божовић: *Приповетке*, Народна библиотека Србије – Дечје новине, 1990. Сви даљи наводи односиће се на ово издање.

Велимир Живојиновић Massuka

ПО ТРАГУ

I

За столовима, под потмулим петролејским осветљењем, седели су људи и гласно али неразумљиво нешто разговарали.

А он је извукао нож из каније и палцем му окушао оштрицу. Па онда засекао право од кључне кости наниже, а затим у лево. И тргао и посувратио ребра, па левом извукао, на сплету жила које су га држале и вукле, уздрхтало Срце. Затим га је принео уху, као часовник, ослушнуо и рекао:

– Не ваља.

И утолико га ножем, једним потезом, одвојио од жила и бацио.

Такав сан је уснио Витомир чика-Павлов. А кад се пробудио од учињеног напора, он је поседео дуже тако у тешком ћутању. И сећајући се редом и снажно сваке појединости сна, запазио је нарочито да при тој чудној операцији никако није било крви. И помислио с тупом тежином:

– Што није било крви, то не ваља.

Онда је устао и постојао више детиње главе. Забачених руку оно је дисало сасвим нечујно и једва се примећивало на месечини како се равномерно помиче кошулица на његовим малим грудима. Без сваке потребе померио је Витомир мало покривач и дотакао се тешким дланом дететове косе. Па је изишао у нечујну сеоску ноћ, пуну предјутарње росе.

Тај сан скоро као да и не изненади Витомира чика-Павловог; рекао би: очекивао га је. Али му утолико тупље леже на душу. А то зато што је већ двапут до сад

имао сличан сан. Први пут у рату, кад ће оно тешко да се рани.

Било је то уочи прве солунске офанзиве на Битољ. Цео дан уочи те ноћи слагала му се на душу нека велика, неразложна и необјашњива туга као кад се човек нечега врло важног и врло потребног сећа, а никако не може да се присети шта то беше. Онда је, пред сам мрак, добио од оца писмо у којем му старац јавља да су здраво; и, хвала Богу, добро, да им се само догодила штета у стоци па су сад остали свега на две кравице, и да је баба (а то је Витомирова мати) нешто као кењкава, али да то, даће Бог, није ништа онако опасно, него се само баба много као растужила и једнако помиње њега, сина, па га поздравља да напише само три речи колико да зна да је здрав. То писмо му разли душом неки сладак бол сећања на детињство, на ћутљиву али болећиву матер и простосрдачног разговорнијег оца, којима је – као најмлађи – био мезимац; затим на браћу с којом се на ливади тукао око дивљих јабука, а који, један за другим, изгибоше у бугарском рату; најзад на сестру која се, најстарија, удала чак у треће село, а коју не виде откад је започео последњи рат. Тога свега се сећао он тога дана некако друкше но други пут; баш као да се мало пре са њима ижљубио полазећи на неки дуги пут, па још осећа на образу њихове пољупце, а на очима њихове овлажене погледе. А на ноћ, колико само што је заспао, нашао се усред њине ливаде, баш под оном дивљаком, па накупио пуна недра јабука и таман хоће да се залети у траву па да отуд чика браћу како их је предухитрио и пробрао све јабуке, кад му десна нога од колена остаде под дрветом. Притрчаше браћа да га придрже, но он се отима и брани: „Их, није то ништа. Ето: ни крви нема!“ И показује им патрљак, а на колону лепо млада кожа покрила исечено место. И да би их још боље умирио он узима испод дивљаке онај отсечени део ноге и полази напред, корачајући онако са отсеченом ногом баш као да су обе ноге целе. А отуд, из високе, самим цвећем осуте

траве, трчи му у сусрет мати раширених руку и смеје се радосно: „Слатко моје дете, колико ми је оно јабука набрало.“

Пробудио се потом и одмах се целога сна сетио не као сна, него као нечег што је мало час доживео. И некако одмах знао да то није тек празан сан. Само му значење није било сасвим јасно. Он је слушао да крв сањати значи неку брзу радост. Али кад нема крви, то му је било нејасно шта значи. „Тешко да је добро“, закључио је некако сам, не зна по чему. А по јуришу тога дана нашли су га на самом бугарском рову, избодена на неколико места.

Преболевајући потом споро и тешко, он се често сећао тога сна; и не само што је знао тачно значење целога сна и сваког његовог детаља, него је био уверен да је то значење још оно јутро, чим се пробудио, исто тако, до ситнице исто, схватио. Само му је оно са мајком остало необјашњено потпуно. Но кад ускоро потом доби вест да му је мати умрла, сан му се указа до потпуности јасан.

Други пут се то догодило некако одмах по рату. Вратили се они у земљу другим правцем, обилазећи далеко његово село, и одмарширали чак на северну границу да тамо до мира држе положаје. Свршен је, ето, рат, али демобилизација никад доћи. Најзад, после толико времена, добио осуство и дошао да види кућу и своје. Ужелео се био својих поља, јаружица, трња на врзинама; ужелео се да уђе у шталу и гледа како се теле отима да дође до мајке коју музу и како удара потом губицом у велико набрекло виме; ужелео се старог пса (ако није липсао) да му скаче прљавим шапама на груди и да кевће; ужелео се да види познате куће, кошеве, амбаре, дрвљанике, боцу и штир; да види девојке и младиће и чује шта је све с ким било; да слуша, најзад, свог старог оца како, седећи на прагу, распитује и прича својим танким гласићем, сучући десни брк и жмиркајући малим веселим очицама. А кад је дошао, времена је за све то било мало. Требало је још и радити, помоћи оцу да се имање

уреди, орати, вући дрва, правити ограду, оправљати кош, изриљати виноград, набавити неизоставно једну свињицу. Очас је осуство прошло, а од свег што је требало урадити, видети и сазнати, ни половина није била свршена. Што је најглавније, угодило се баш као за инат да њему рок истиче у среду, а да у недељу буде свадба неком његовом брату по тетке, једном двадесетогодишњем младићу из добре куће, па је и сестра, коју толико времена није видео, поручила да ће доћи са децом да види брата. А невеста, годину две старија од младожење, била је баш она Јока, Витомирова другарица из чобанских дана, на коју је ћутљиви, затворени Витомир много пута у потаји мислио, и које се тако често, у данима изгнанства, сећао са младићским узбуђењем.

Жеља да остане до недеље – у ствари жеља за самоучењем – ојача у њему толико да он напослетку одлучи да преседи осуство. „Више од три године – мислио је – ни дана осуства им нисам узео. И ваљао сам им нешто, мажу, тамо где је било потребније. Сад могу баш неколико дана и без мене. Никакве им преше није.“

Отац се сложи са њим. „А, валај, и остани. Па не мари ако ћеш и да одуваш који дан под катанцем. Теже ти, ваљада, неће бити од бугарских бајонета.“

И он остаде; истина, с неком nelaгодношћу у срцу; али остаде. А уочи недеље усни како седи за трпезом; на њој сила јестива и пића, а људи навалили на њега да очисти јагњећу плећку и да чита из ње шта судбина пише. Он потегао нож иза паса; но нож запео у канији. Он одупро боље левом руком, а нож се утолико отео из корица, склизнуо и пресекао му шаку преко целог длана. Разјапило се месо, па се виде кости и жиле. И он гледа у ту шаку баш као да гледа у плећку, и просто чита из ње шта пише. Али то што чита никако да разуме и утуди, јер му једнако пролази кроз главу: „Баш чудно како је то могућно да се човек овако исече“.

Онерасположио га и забринуо овај сан. Цео дан на свадби ишао је некуд као пометен и сав је некако био на

опрези. Очекивао је засигурна да ће га нешто ујести за срце, па да ће кидисати некуд у крв; или да ће га преварити која више, попијена чаша. Но дан протече сасвим мирио, и он чак, при овој зебњи од непознате несреће која му прети, заборави у неколико да се довољно наслађује мучењем ради којег је остао. „Ето, прође и то!“ – рече он увече сестри на расанку одговарајући у ствари себи на неку своју мисао. Сестра, мислећи да он то о весељу говори, одврати: „Прошло, па ће опет доћи. Таки ти је живот.“ И пољуби га на расанку у оба образа.

Но како се тог дана ништа не догоди – а он је још увек зебао да му се неће без ичега проћи – он се уплашио да му то претсказано зло не претстоји од преседног осуства. И у тој зебњи досети се да из општине затражи уверење како је био болестан, па зато преседео осуство. Оде зато рано у судницу и рече што је дошао. Беху у судници претседник, један кмет и ћата.

– Шта велиш, Ђуко, да му дамо? – упита претседник кмета.

– Па да му дамо, напоследку – рече кмет поћутавши.

– Наше је куче.

– Дед, богати, ћато, напиши му тамо како то треба, – обрати се претседник деловођи.

А деловођа, који је дотле писао нешто цифрастим коврцастим рукописом на тенане и уживајући, застаде с писањем, подиже главу и, машајући се полако за табакеру, одговори мирио:

– Богами, ви ако хоћете – можете; али ја јок! Ја то не потписујем.

Судци се мало збунише. Кмет, који је стојао поред стола са рукама у чакширама, седе преко пута на клупу и упита брижно:

– А што, болан?

То је био доброћудан, али скоро неписмен сељак (једва је знао да потпише своје име), а уз то од скора кмет, и, не знајући наравно законске прописе, страшно се бојао одговорности.

– Зато – одговори ћата – што је то лажно уверење, а зато се иде у апс.

Претседник, који је био вичнији пословима и који је ћату боље познавао, снађе се ипак брже:

– Де, де! Сад ће баш неко да распитује! Ти као да је рудничка офанзива, а не вајни мир!

Но ћата, одјутрос и иначе мало накриво насађен, ни да се опепели. Што је најгоре, он то овог пута није затезао зато, да би – као што је претседник судио – извукао штогод на „подмазивање“. Него се, љут због свађе коју је ноћас имао са женом (а повод се изродио баш на јучерашњој свадби), сетио једног старог нерашчишћеног рачуна који је имао са Витомиром, па му је згодно дошло да се баш искали. Он устаде.

– Богами, ја то писати и потписати нећу, па толико! Он јуче ваздан тресе, пред целим селом, у колу, а ја да му пишем да је болестан! Е, види, молим те! И што? Он кицош на затвор, а ја нисам? Он да забушава, а ја да идем за њега у бајбокану?

Витомир, који је до сад ћутке погледао то у једног то у другог, мирећи се већ с тим да оде и у затвор, ако се већ мора, одједаред побледе сав, као од неочекиваног ударца, кад ћата рече да „забушава“. Он пође ћати:

– Шта рече, бре? Ко забушава? – упита он пригушено.

– Мој дед! – одговори ћата и саже се да седне.

Витомир се не сећа кад је замахнуо и кад га је облепио шаком. Тек ћата се, обливен крвљу, срушио са столице на под.

Од шале се тако направила крупна невоља. Уместо неколико дана дисциплинског затвора за преседено присуство колико би у најгорем случају добио (ако му баш не би прогледали кроз прсте) он је сад имао да одговара и за напад на власт у званичној дужности. Ствар се још више замрси тим што он, због ове гужве у судници и због објашњења, препирке, вике која наступи иза тога, би толико раздражен и узбуђен, да у неприсебности из

које никако није могао да се поврати, пропусти воз којим је требало да пође, те у толико стиже и војна потерница за њим. Он би, дакле, стражарно спроведен у команду. А како су та прва послератна времена била ускомешана сумњивим ровењима, то његов испад у судници, с обзиром на све околности, доби још тежи вид, те каплар Витомир не само што беше тешко осуђен, него би још и јавно ражалован.

У затвору га притиште тешка туга. Оно што никако није могао да разуме би што га је тиштало као свирепа неправда, то је да је њега неко; могао да сматра рђавим војником и забушантом и да га као таквог суди. Он очигледно и тад, после суђења и осуде, није никако могао да схвати да је урадио нешто рђаво. Зар он који три најтеже године није макао из рова, сем кад је морао да иде у болницу да се лечи од рана, он који је похваљен пред целом војском, коме су сви у пуку признавали да је међу најбољима; и увек њега позивали кад је требало извршити штогод тешко и опасно, зар он забушант? Он је признавао да је преседео осуство и да се то коси са дисциплином. Али није, фала Богу, рат, него мир; и ако му је за све ове три године то једини грех, ејвала! Али да њему због тога некаква рђа каже да је забушант, а да он нема права да му разбије нос и сад и увек, па да му звезда на челу сија, то му није ишло у главу. И жалије му је, чини му се, било оних звездица, но све ове муке у тамници.

Но уз ту љутњу и тугу, и још теже но оне, увлачио се у њега страх, неодређен али моћан страх од невидљивих сила, од писанога, од судбине. Непрестано се сећао сна. Оно што је за њега у том случају било најужасније, то је осећање беспомоћности које му се натурало. Први пут није, и није могао бити на опрези, баш и да је хтео. Јуриш је јуриш. Али овог пута се баш чувао, био на опрези, стрепео и зазирао, па ипак се испунило оно што му се показало, и то отуд откуд се најмање надао. Значи, дакле, да не вреди ништа бранити се? Значи да је човек

немоћан пред оним што ће га стићи? Што је писано – писано је, па ма шта он радио и ма колико се копрцао.

Та мисао и то осећање урезало се дубоко у њега у тим данима. Затворен и ћутљив и дотле, он постаде после овога још повученији у себе, још као неповерљивији. И, доказано храбар, као да после овога постаде плашљивији, неодлучнији, скоро рекло би се колебљив.

II

Он је седео на прагу, босоног, пушио и понављао, као махинално али и као са неким наслађивањем у сопственом мучењу, сан од којег се пробудио. Зора још није била почела, али се наслућивала по свежем поветарцу који је ишао са истока и шумео у шљивином лишћу. Било је сасвим тихо иначе. Месечина је и изгледала као почетак зоре.

То што га сан некако није изненадио, што га је на неки начин скоро очекивао, долазило је од неке преданости судбини и неминовности, преданости која му се постепено увукла у крв. Осећање да је одбрана немогућна тамо где владају више силе постало је временом тако моћно да се он скоро није ни покушавао да буни, Али га је у толико теже притискивао терет овог унутарњег увиђања. „Камен кад га бациш, мора да падне. И шта ту има!“ мислио је он. Али да тај камен може да разбије падом ко зна какву драгоценост, па и да се здробити сам, то је ипак било тужно. Још тужније, што се не може спречити и изменити. Осим, можда...? То је питање које је остало за њега нерешено: да ли се може, измолити преиначење, измолити?

Овога пута је злослутост његовог сна имала једну нарочито дубоку подлогу. Јер Витомир се, вио, месецима већ налази у једној тешкој магли која се све више згушњава око њега и од које све мање види ишта изван себе.

Почело је то, одиста, још пролетос.

Враћајући се једно по подне кући, Витомир чика Павлов би изненађен кад, отварајући вратнице на авлији, и

заставши да загледа на њој карику која је била попустила, примети како се нешто забеласа у шљивару више куће и брзо некуда промаче. Он застаде да боље погледа, али се ништа више није видело. Лелујало се само младо лишће испод цвета који је већ почео да отпада, и у померању грана провиривало је час по час небо. Све је иначе било мирио и нечујно. А ипак та муњевита белина га, ошину тако снажно, и, што је најчудније, тако одређеном мишљу, да он тог тренутка заборави све што му је мало час било у глави.

Он пође према кући као вођен неком туђом руком, тешка корака, споро. А у глави, сасвим чудно, брзином набујала потока, расла је једна сасвим јасно опредељена мисао, као пала с неба, ничим неприпремљена, ни из чега порођена, а одређена, неотклоњиво одређена. Откуда то? И је ли се доиста то нешто забелело или му се само учинило? И је ли то доиста била мушка кошуља са наборима залепршаним од брзог хода, или се он вара?

Из шљивара, држећи руком скутове од запрегаче, дође му мало потом у сусрет жена. Он је гледао у њу равно и мирно.

– Одакле ти ? – упита је он својим тоном.

– Брала сам коприве – рече она и замаче у кућу.

Он постоја, гледајући за њом. Па онда закорачи преко прага, уђе у собу и, спустивши се на кревет, стави синчића на крило и узе да га тихо цупка на колону, гледајући преко његове замршене косице у гвоздене решетке на прозору.

Отада као да се све у њему некако преудеси за један нов, нарочити посао. Он споља остаде и даље исти: тих, ћутљив, спор. Али као да му се чула пооштрише и удвостручише рад. Сва пажња се сабра на то једно, изненада искрсло питање; сва осетљивост преобрази у једно болно клупче, порозно као сунђер за сваки шум, за сваки одјек, за сваки покрет и сваки тон које би ухватио кроз ону једину рупицу на коју је, рекло би се, одонда гледао у свет.

И тако гледајући, запази он ствари које су сад имале за њега вредност очигледности, док су му раније вероватно промицале испред очију непримећене. Најзад се та ситна влаканца која је тражио и купио сабраше у толику гомилу, сплетоше у такав сплет, да му се чинило немогућним не веровати баш то, искључиво то једно; баш оно што је помислио у оном првом тренутку. Он се често, кад би се тако удубио у то своје питање – а оно му и није скоро силазило са душе – сећао се чуђењем како је без икаквог повода, али са потпуном сигурношћу закључио, ово што му се сад показује из свих појединости; како је знао пре него што је заправо ишта и видео; и смешкао се са чудним осећањем неког горког задовољства како је он то прво знао и схватио, а тек потом се она појавила из шљивара. Њему се чинило да је у то умешан некакав нарочити прст, и зато је утолико више веровао да се не ради ни о каквој опсенарији, и да докази које је он за себе накупио имају пуну доказну вредност, ма колико да ниједан од њих није садржавао какву опипљиву чињеницу. Све то време текло је, тако, у ужасном, невидљивом мучењу за њега.

III

Кад се женио пре четири године, учинио је то само на наваљивање свога оца. Старац се био осамио; кућа му се чинила празном; желео је да је мало оживи женско чељаде. А онда жао му је било да заклопи очи док не види да је обезбедио огњиште потомством.

Витомир је, опет, чудно волео свога оца; не само зато што је, од детињства још, мажен и очигледно више вољен од остале деце, већ и зато што је његов разговорни отац некако нарочито добро разумевао свог ћутљивог сина. Он је скоро увек умео да погоди речју баш оно што треба, баш оно што отвара Витомирово осећање и изводи га из његове замршене и тмуре беспомоћности. Чинило се каткад да овај прости, тихи старац уме да чита мисли: толико је умео да погоди и наслути шта се у

овоме догађа. И зато што га је тако разумео и осећао, он је умео боље него ико да га поведе тамо куда хоће. Он је то постизао не наваљивањем, већ неким особеним поверењем које му је указивао и којим га је – за Витомира сасвим неосетно – наводио на то да поверује како сам хоће оно што је у истини била мисао и воља његова оца. Још од детињства је отац са њим разговарао тако некако као са маторцем; озбиљно, полагајући на његово мишљење и слушајући његову реч више но других. И ако би се сину чинило да није, или да не треба онако како старац мисли и предлаже, овај би озбиљно рекао:

– Ја, ја. Велиш да неће ваљати? Па лепо дијете, да баталимо. Четворе очи, што 'но реч, боље виде.

И стрпљиво је чекао док син сам не промени мишљење или док прилике саме не доведу дотле да се оно што је он предлагао покаже као тачно. Па и тад није истицао своју памет, него се чинио као да он то није озбиљно ни мислио.

– И ћорава кока зрно нађе. Те и ја. А, веруј Бога, сумњао сам 'оће ли ваљати. Но фала Богу кад је добро.

Због те његове добре и стрпљиве памети, и због оне простосрдачне, дивне љубави, која се старцу читала на лицу, син је према оцу био необично болећив. И кад је осетио колико би старцу било мило да га види ожењена, он је једног дана сео поред оца испод дуда пред кућом и рекао, шарајући прутом испред себе по прашини:

– Па, бата-Павле – тако је звао оца – кад баш није друге, а оно: дела! Ја сам се решио.

– Ене! Је л' за женидбу? Ама немој ти, чикове, због мене нешто! Старост ти је као зубна болест кад уврти нешто у главу. Но се ти дијете, не обзири на то, већ мери по свом кантару.

– А мерио сам и одмерио. Онако је како ти кажеш. Треба кући женска рука. Па сад ти брини што треба.

И отац му је збиља нашао невесту из добре задружне куће у суседном селу. То је била омалена, танашна, живахна младица, ведрa плавоока лица, увек некуд као

ужурбана, али спретна, трезвена, и врло одређена у свему што ради или што говори. Старац је био врло задовољан избором, веровао да је нашао баш оно што његовом сину треба, и са уживањем је гледао како послује по кући, пратећи задовољним погледом њене жустре али гипке покрете и мислећи са много очинског саосећања на то како ће „ово мало вретено“ распрести „то замршено повесмо“, то јест како ће то мало женско створење отргнути његовог сина из тмуре му ћутљивости и наоблачености.

И доиста, она се брзо приви уз мужевље срце. Након првих дана устручавања, и док се не привиче на нову средину и не прилагоди новом животу – а то се догоди доста брзо, јер је у ње инстинкт за прилагођавање био очигледно жив – она свиче на мужевљево нарав, и међу њима се оствари неки неуговорени споразум по којем као да је свако од њих унапред знало шта ће оно друго да уради и шта од њега ваља очекивати. Она је тако имала обичај – и то је Витомиру врло годило – да му увече, кад легну, исприча све што се тога дана догодило у њеном малом животу. Она је причала живахно и просто, скоро сваку ситницу, тоном који је био некако и озбиљан и поверљив, не запиткујући га при том, не очекујући да он што одговори, већ просто онако као да је то нужан разговор са самом собом, као нешто што није ни полагање рачуна ни молитва пред спавање, али што је ипак по мало и једно и друго, Он је то слушао лежећи на леђима, са руком забаченом под главу, запиткујући и одговарајући с времена на време по штогод, и у истини говорећи ту више но иначе. Онда би она заспала са главом поред његовог рамена, пребацивши обично руку преко њега и ставивши своју шаку под његово пазухо. Он би обично још дуго потом остајао будан, пушио и, пуштајући да му се мисли надовезују без реда, осећао неиспољено али снажно задовољство од тог њеног присног привијања. Касније се та навика у ње постепено изменила. Он скоро није ни приметио како се за-

право и кад то догодило. Али у последње време она не само што није имала више обичај да пребаци руку и стави му шаку под пазухо, него је сасвим престала и да му прича кад легну.

До оног догађаја пролетос, он на то није ни обраћао пажњу; једва ако је и приметио. Мислио је да је то нешто посве природно после доласка детета које је односило највећи део њене пажње и врло велики део њеног одмора. Али кад је после оног догађаја у шљивару почело интензивно свега да се сећа, идући у натраг и поредећи некад и сад, он је запазио да узрок није само у детету и да тај узрок није био главни. Та навика њена, њему тако драга, трајала је још дуго после детињег рођења; он је чак, чинило му се, са поузданошћу могао одредити откад је почело ово ново по томе кад је та навика почела да се губи. Оно, пак, што га је више од свега убедило у тачност његове сумње, била је њена очигледна хладноћа и усиљеност у интимним тренуцима; хладноћа која га је болела и пре овог открића, али коју дотле није схватао другојаче но онако како је она то сама претстављала: као умор и као преданост детету које је узело сву њену нежност. Сад, међутим, натурало се друго објашњење; и оно му је било много убедљивије.

И мишљу која је отада упорно рила и ткала, он је мало по мало саставио и сплео цео ток овог догађаја: од почетка, од предисторије готово, па редом до оне појаве у шљивару, и даље. То се све најзад појави у тако чврсто повезаном склопу, са толико појединости, да он више и није имао осећање као да је он то накнадно, закључујући, сам доконао, већ као да је то својим очима све редом, из сцене у сцену, гледао. И кад би му нешто ко сад дошао и рекао да ово или оно у тој његовој слици није било, већ да је он то само замислио, он би се веома зачудио, а можда је био готов да свом душом плане, као неко којем сте на правди Бога рекли да лаже.

Уврео сав, од оног пролетњег дана, у неко потајно чуло које је непрестано бдило и стално навирало под-

земним гласовима, он је тада добио вид човека који стално нешто ослушкује, због чега се и оно мало оскудног његовог говора сасвим сасуши; а кад би и проговорио, то је било како још далеко тише и некуд удаљеније.

IV

И тако, у том свом напрегнутом ослушкивању, он мало по мало закључи и дође до уверења да оно у шљивару није био нико други до Часлав чича-Радосављев, рођак Витомиров по некој далекој тетки, човек тридесетих година, врло младолик, хитар, шалција, веома окретан и досетљив. А дошао је до тог закључка случајно; и утолико неочекиваније што он на Часлава није уопште ни помишљао био до тог тренутка.

Било је то читава два месеца по оном догађају у шљивару, једне недеље по подне, кад Часлав дође да у Витомира позајми косу да би накосио детелину, јер се његова коса била сломила. Витомир му се обрадовао као и увек, јер је волео његово насмејано живо чаврљање, и заустави га да попију по чашу. Ова посета му је овог пута годила још више зато што је, у двомесечном самомучењу од мисли која га није остављала а којој још увек није желео да верује, био већ преовладан самоћом и ћутањем, те се зажеleo био топлога људскога гласа. Туга му је тога дана већ толико наврела на душу, да он, кад седоше крај чаше и кад се запричаше, осети одједном силну, неодољиву потребу да проговори и сам, и да открије оно што га мучи. Вероватно је то из њега говорила жеља да га неко најзад разувери и да се тако ослободи мучења из којег није налазио излаза. Али баш кад је он мучно и околишно почео да наводи разговор на ту страну („Ја, тако је то!“ „Има у свету свашта!“ „И својим очима човек не може увек посигурно да верује“), уносећи у свој глас изненада неку неприкладну и сасвим, на око, необразложену тугу, кад у собу ступи же на са погачом и тањиром сира да послужи госта.

– Како си, дешо? – упита жена, спуштајући тањир.

– Ето, – рече Часлав са неком, како се Витомиру учини, усиљеном веселошћу – Бог види, а људи не верују.

Витомир не зна зашто је на те речи подигао очи. Али тад улови у зеницама своје жене поглед, који га ошину и заледи. Он не би умео описати то што је видео. Рекао би човек да је у њима прсла изненадна варница, осветливши магновеним блеском те, одавно иначе за Витомира сасвим охлађене, зелене зенице, и угасивши се у истом тренутку у обичан љубазан смешак. Он брзо баци поглед на Часлава и успе да улови само одблесак тога сева, преливен неком потсмешљивом ведрином. А тај блесак, тако магновен и тако хитро угашен, обасја као муња до самог дна мрачну душу Витомирову и на дну ње ону мисао коју је већ два месеца узалуд тражио. И угаси се исто тако одмах, заливши је двоструко већим мраком. Он погну главу, и замуче одједном сасвим.

Потом се сећао и сећао: тако лако и тако брзо. Зар није Часлав, који је иначе доста често навраћао к њему, баш после оног случаја у шљивару дуже времена био остао и као да се клонио Витомира? Зар није, кад је потом свраћао, мање говорио са његовом женом но раније, и зар није отад био са њим некако усиљено весео, као при Богу овога пута? Њему се појавише у свести опаске које пре није ни запажао и за које се сад чудио како су му остале у памети: погледи, осмеси, речи које је њих двоје измењивало раније у разним приликама, а које, безначајне пре, сад се везиваху са непогрешивом тачношћу и подударношћу у један исти јасан смисао, у чврсто сплетен ланац.

Он се сети како су зимус на оној слави код кума њих двоје, све у шали, испијали чаше, куцајући се преко стола, и како му је она доливала воде да му „не мркне свест“. Сети се како су се, кад су мобом брали кукуруз јесенас, њих двоје утркивали ко ће пре истерати бразду, и како су се, уз гласну шалу, гађали кукурузовином. Сети се најзад свадбе ујка-Драгиног Мицка, још под крај

прошлог лета. Та свадба, то је био почетак! Он не би умео рећи зашто то зна; али зна! Она је помагала у ујаквих око кувања, а он, Часлав, био је ашчија. Толико смеха сигурно одавно није било, а Часлав му је био коловођа. Обешењак и шалција вазда, он тог пута као да надмаши самога себе. Ченгијао се, накарађивао, лакрдијао, пецкао све од реда, држао приликом приказивања дарова здравице да се све ваљало од смеха, и стизао свуда, и стизао нарочито да пије и да игра. Играло се до зоре. А уз њ је вазда била и она.

– Снајка, држи се, снајка!

А кад су у зору стигли кући, жена му је, свлачећи се, рекла за Часлава:

– Е баш је онај наш Чавка ченгијало! Искидала сам се од смеја! Како га само она снага пуста држи!

Витомир се смејао, мало накресан:

– А јес' пун пудраваца.

А кад је потом хтео да је обгрли, она га је одгурнула скоро осорно:

– Их, какав си! Зар не видиш да сам мртва уморна?

Све се то сад одједном повезало у Витомиру, а потоњи дани су доносили само потврду за потврдом овој ненадно откривеној мисли. Још пажљивије мотрећи отад жену у разним случајевима, загледајући се у њу ћутке, скоро несвесно, са неком отсутношћу у догледу која је њу очигледно мучила, он тако, чини му се, „уварда“ и испипа унутарњи склоп њене интимне мисли, да му се чинило да види сваки точкић на том механизму.

Оно што запази прво и поуздано, то је била она нека челична скрама која се била навукла на њене зелене зенице. Пре је тај поглед, и кад разговарају о сасвим озбиљним стварима, имао вазда нешто од враголасте засмејаности, која се ни у чем другом на њој није изражавала, до у тим модрим обасјаним рупицама. Сад је то, међутим, било застрто оловном сивином. Што је, пак, нарочито падало у очи, то је да она никад не упита шта му је, зашто се сваки час тако без речи загледа у њу, ма

да му се чинило очигледним да је то његово мотрење мучи. Већ из тога он закључи како она слути да је он нешто запазио, али да не знајући његову праву мисао, чека да он први проговори, како се и самим својим питањем не би можда издала. А оно што је утврдио несумњиво каснијих дана, то је да се тај њен поглед отвара поново оним некадањим сјајем само кад је Часлав ту и само кад је њему окренут.

То његово сазнање учврсти се постепено у пуну стварност. Бивало је, истина, дана кад се у њему нешто колебало и гонило га да покуша не веровати. Навирала је тад у њега потреба да разбије обруч који га је, полако, све јаче стезао. Желео је да проговори, да је упита, да се једном разјасни с њом. Он није знао на шта би све могло изићи, али главно је да се то једном разбије и скине са њега та мора. Али проклетство његове ћутљивости саплитало му је и ноге и руке.

Он би у таквим тренуцима обично чекао да падне вече; и надао се некако да ће она, док он лежи отворених очију и пуши, одједном почети са њеним старим сићушним саопштењима, пуним усрдне блискости. Тад би он, чини му се, не само све опростио, већ би и поверовао како је све оно његово нагађање било пусто бунцање. Али она то ниједном више не учини. Збацивши брзо са себе сукње, сва се ћутке завлачила до зида, окретала главу дувару и брзо навлачила поњаву до преко главе. После дугог узалудног чекања, он би се најзад полако и скоро бојажљиво машио руком пут ње, али се она обично чинила да спава. Он би тад, усиљавајући се на смех, промрмљао нешто што је као требало да буде шаљиво, а што је бивало само збуњено и тмуро, а она се као трзала, гунђајући увек нешто што је било противљење и протест, и предавала му се без учешћа, с мрзовољом, одвајајући главу од њега и бацајући се потом као ослобођена зиду и сну. Љут на себе потом, он је данима остављао не дирнувши је, чекајући да се у њој сама појави жеља за нежношћу. Али је узалуд чекао. Сврши се нај-

зад тим. што се сасвим одбише једно од другог, без речи, ћутке, и без покушаја да једно другом ишта објасне.

Велики рад око копања у то доба трошио је и смиривао његову снагу. Али је немир у њему буђен самом мишљу на ову његову невољу, која му је непрестано доводила пред очи женину слику. Њена мала гипка снага, оцртана под тежињавим платном кошуље и у жустрим покретима и прегибима за време пословања, њен хитри и чврсти корак, њен врат заобљен, са блиставим маљикама опаленим од сунца, изазивали су све више у њему ону неутољену глад за нежношћу, неговану тако дуго кроз његово стидљиво дечаштво и његово продужено момаштво, глад коју он тада није био вичан да утољава као други његови вршњаци и која се у толико јаче угнездила у његовој души.

Он је познао жену први пут тек прилично касно, у Солуну, после опоравка од рана, у оном познатом кварту где су наши војници, обично полупијани, пролазили у групама између кућа са полуголим женама на вратима и прогорима, и тако у групама насртали у те куће да потом чекају на ред. И он је једне ноћи одвучен, уз задиркивање и смех на рачун његовог снебивања и неспретности, у једну од таквих кућа, где му је пала у део једна црвенкоса, дебела, лена девојка, која га је гледала мртвим овчијим очима, непомично, и грицкала лено семенке које је у размацама истурала језиком. Њему је остало од тога неко гађење на души за сва времена. Оно нешто што је он замишљао, а што је у свему ваљда било главно, није се ту догодило. Он није свакојако знао шта је то; али његова глад само, заголицана, остала је и неутољена и још појачана.

Женидбом то нешто, што га је годинама изнутра секло и раскивало, било је најзад овладано и напојено; али је кратко трајало да би било засићено. И зато се сад јављало у двоструко снажнијем виду: и као стара, кришом однегована жеља, и као последица тога што му се чинило да је лишен нечег што му је по праву припадало, те га то још више изазивало.

У један мах то га толико ражести, да се осети потакнут на освету. Он помисли тад на свој стари дерт, на сувоњава витку Јоку, која се сад складно била заоблила и која му се срдачно насмехивала кад год би се срели. Тек сад му се чинило да је она добро знала шта је он за њу осећао и да му се, можда, и надала, али да није имала куд, већ пошла тамо куд су је њени дали, као што је то на селу ред. У толико пре што он није ништа казао, а девојачке године су скупе. Сад му се чинило да и она по мало жали за њим, иако је отишла у имућну кућу; и, ко зна, кад би само покушао... Али он убрзо увиде да од тога нема ништа. Он не зна, истина, шта би она рекла: жене су чудна работа. А види да и други свет не узима то баш тако страшно. Зар се мало говори о сличним случајевима? Но у њега је то старинско тако глупо уврежено у душу... Својта му је она сад! Куд се ту сме што и помислити! Он се ту недавно, о петровском вашару, узео да шаљака с њом купујући јој колаче за децу, и чини му се да је она ту шалу примила баш онако како би он желео, смејући се испод ока и отурајући га у шали шаком („Их, Вито, аратос те“), али је он ни за руку не могаде да прихвати, камо ли што друго. А кад размисли потом опет о свему, увиде: „Аја, није то за мене! Што није Бог уредио, није.“ Он и онако није у том послу био спретан; помисао на сродство сасвим га је кочила и бранила од искушења. Није, међутим, ни знао да та мисао о освети потиче можда баш из жеље за Марицом, његовом женом, и да своју намеру не би могао остварити баш и да није у сродству са Јоком; јер да је оно са Јоком прошло, надјачано оним што је дошло откад се оженио и појачано још у овом незаслуженом трпљењу.

V

Нарочито га је болело у овом што га је снашло то, што он све ово ничим, мислио је, није заслужио. Ништа се са његове стране није догодило што би иколико правдало и објашњавало женин поступак. Он је остао био

исти све време, па чак, чини му се, и сад, кад овако незаслужено пати. На ту неправду он је сваки час био поново кадар да плане и букне као оно онда кад му ћата рече да је забушант. Што је та неправда била зачињена још и родооскрвњењем, то му је још више мутило разум и разгребавало срце. У часовима кад би га особито притисла ова мисао, кад се у својој немоћи гризао и кидао, и кад би га сажалење према себи због незаслужене казне свега овладало, он се питао: је ли могућно да не казни небо овај грех? И све му је очигледније било да то није могућно. „Ма платићеш ти то ма кад!“ У тој мисли која му се све чешће врзла кроз главу протежући му се кроз душу као каква оса о коју се придржавао да не падне, остајало је некако нејасно на кога он то мисли: на њега или на њу. Али га је увек од те мисли хватала још већа туга, и чинило му се тад да би све лакше било кад би бар могао да заплаче. И увек тад, готово махинално, одлазио у собу, узимао свог синчића, метао га на крило и погурен над њим грицкао му сувим уснама косу.

А још горе од свега била је та његова проклета мутавост. Кад би могао да проговори, чини му се да бих одмах разбио обруч који га стеже. Али стид му је још више стезао вилице и он је, седећи у кафани међу људима покаткад, тек да чује говор и да корсем заборави, криво главу у страну, бојећи се да погледа људима у лице. Говорили су људи њему више пута:

– Ти бре, Вито, као да немаш језик. Говориш ли ти, богати, који пут с ким? А он се обично смешкао:

– Говорим, што да не говорим.

– Море и немој да говориш – нашалио би се ко. Терет је то. Треба ту и мислити.

А Витомир је одмахивао руком. И зато што се није љутио на шалу, тапшали су га обично усрдно по раменима.

Но ствар је била баш у томе што је Витомир мислио – мислио о свему и свачему, о стварима, право рећи, и сасвим непотребним, али што није могао да говори. Просто није могао. Но да је и могао, ко зна би ли му то

много вајдило. Јер на селу се и иначе тешко има где да одлије оно што се скупи на душу и претежа. У вароши је то некако друкчије. Ако ништа друго, ту се бар чешће прича о свему и свачем у чему бар човек може узети учешћа, па – ако му је пена подигла поклопац – може да се исприча кад му дозлогрди, говорећи бар тако „уопште“. Може бар у свађи, можда, да каже и да чује што о ономе што га тишти. Има, некако, више могућности да се одлије. У селу је то теже. С ким да се поразговори? Људи су за својим пословима свакодневним, увек, нечим заузети, и сваки далеко, рекао би, на читав пушкомет. А кад се и нађу заједно, они све траже и нађу неки заједнички посао: веселе се и поцикују, свађају се и туку; само о тим својим личним бригама не разговарају. И не умеју ваљда, ако би баш и могли. Како да кажу? О жетви, о скупоћи, о кајишарлуцима, о свим тим заједничким пословима и интересима они умеју да се споразумевају; ту имају један заједнички и разумљив језик. Којим језиком, међутим, да разговарају овде? То што би они рекли, кад би о овоме говорили, то они осећају и снажно и јасно често пута; – али како да кажу? Чим би и покушали, то би одмах испало некако сасвим друкчије. Они решавају то, зато, сами са собом, у неким мисаоним јероглифима који се не би дали превести на овај наш језик. Лежећи негде под дрветом и гледајући у небо, ходајући са рукама на леђима за својим стадом, звиждујући на колима која под ноћ уз равномерну шкрипу вуку волови, пушећи дуван уваљени у откосу док око њих певају зрикавци, – сами, одељени од свега решавају они ова своја питања на основу неких нејасних, можда урођених, можда за ту политику тражених и нађених закона, понирући најчешће тако само све више у широку реку свога душевног склопа, која их што даље то више вуче својим током.

Код Витомира се ово, рекосмо, појачавало још његовом мутавошћу.

Овог пута његова збуњеност је долазила још и од тога што му се чинило да сви већ знају његову срамоту и што му је изгледало да сваки час види на лицима људи подругљив осмех. И он би зато брзо остављао кафану и одлазио куд, најрадије у поља, где би, чинећи се да нешто ради, тумарао од оцака до оцака, од врзине до врзине, и пуштао да се оно једно клупча по њему кроз неодређене, недовршене и недогледне мисли.

Ех, да му је сад отац био жив! Али старац, је, шест месеци по његовој женидби, склопио једног дана тихо очи, онамо тихо као што је ишао и говорио, задовољан, што је збринуо сина и што ће овоме бити добро.

– Ја ти и онако немам зашта више да шеврдам по овој земљи – казао је кад је осетио да му се ближи крај. – А тојаги неће ништа фалити ако је и немадне ко више вући по прабини.

Да је он знао шта ће бити за две-три године!

VI

Све се то одјутрос поново врзло по његовој глави док је седео на прагу и гледао магличасту долиницу под собом. Било је ванредно тихо и шушкало је само лишће на дуду, једва покретано предјутарњим дахом. Учини му се у један мах да то само небо, утишано, послушкује његове мисли.

„То што крви није било, то не ваља.“

Та мисао се понављала као одјек, једини чујан у збрци његових мисли, муњевитих и крајичастих као у сну, пуних слика сећања и готових закључака, али далеких као ове њиве пред њим у пољани под овом беличастом измаглицом месечине. Али и та сама мисао, обнављана у правилним размацима на неком великом точку који се у њему окретао, као да није имала свога тела; без облика и лица, неприступна чулима, она је наилазила само као тупи удар била, снажног али спорог.

Витомир најзад устаде, узе гуњче из куће, огрну се њим, и онако бос полако сиђе у шталу.

Краве окретоше главе кад он отвори врата на стаји из које удари топли и накисели задах на мокру сламу и на овлажену длаку.

Стављајући сено у јасле и разастирајући га испред крава, он осети у један мах како му нешто влажно дотаче уво и врат. Он се маши руком као човек који се брани од мува, махиално, и тад му рука дотаче влажну говеђу губицу. Витомир се обазре. То га је Булка тихо дотицала широким ноздрвама. Нешто предано и сетно било је у великим очима животиње, која је упорно и питоמו гледала у њега. И нешто дубоко нежно, исконски људско, нешто што се само у дотицају са децом осети, таче се његове душе од тог погледа и од тог тихог влажног додира. И као да би хтео да каже захвалност за неку дубоку топлу реч, једну од оних које не додирују рану а ипак је заспу мелемом, он стави своју рапаву руку на топлу, под јармом отврдлу мекоту врата, а нешто налик на сузе пође му пут грла. У својој дубокој утонулости, у којој је изгледао тако тих и непомичан, он није био ни осетио колико му се било накупило на срцу.

Да забашури овај нехотични унутарњи покрет као да би се стидео пред тихим зеницама те предане животиње, он пође дланом низ меку кратку длаку, промрмљавши нешто што је требало да личи на тепање. И тад му се рука дотаче дубоке, гнојне, запечене ране при крају широка врата, Витомир се трже од тог додира као кривац.

Тек сад се сетио тога. Већ неколико је дана како та рана, загнојивши под јармом и зацрвљала, рије под кожом и како је он свако јутро лечи. Заборавивши очас на себе, он брзо оде до прозорчета и врати се одмах са кантицом витриола.

Јутро је већ било ушло у стају кроз широм отворена врата. Видело се већ јасно како другој крави, која је лежала иза Булке и преживала, пролазе лоптице хране кроз дугачки једњак и заустављају се у грлу. Видело се како мали вранац, везан у другом углу, извија поглед Пут газде и пут крава, трзајући главу у вис, и звецкајући ланцем на алки.

Витомир приђе Булки и, потапшавши је по слепоочници подиже кантицу. А она само пови дубоко врат и спусти главу. На овај покрет друга крава одједном скочи на ноге и престаде са преживањем. А вранац, усцептао, застаде високо издигнуте главе. И кад љута течност поче да се слива у велику рану, коњ завриска оштро и продужено.

Витомир то други пут не би ваљда ни приметио. Овог пута, међутим, тај писак му се толико забележи у срцу, да он за тренутак застаде са сипањем. Животиња је међутим још увек чекала погнуте главе. Он брзо насустрај остатак потребне количине, а онда се одмаче корак. И виде само како Булка, одупрта чврсто ногама о тле, дршће сваким рибићем, али се не миче. Једино што потом одмахну главом и лагано исправи затегнуто тело. Док је друга крава непомично, са људским страхом у очима, пратила то што се догађа.

Тај догађај се одједном дубоко утисну у њему. И као што крв нагло навали пут нове раче, тако и његове оболеле мисли нађоше ново средиште којем поврвеше и око којег се узеше да гомилају.

Како је стрпљиво и како захвално та животиња тражила и чекала витриол на рану! Витриол, од којег су оне друге, здраве, јаукале... И на ту, мисао, у коју он ни једног тренутка није сумњао, њега су сваки час подилазили трнци неког неизмерног сажалења који су се сви, као поточићи, сливали пут његове ране; ране коју он никад дотле тако јако не осети и тако сликовито не виде.

„Витриол мислио је он – витриол; и то може да буде мелем.“

VII

Ушавши поново у кућу, он заста жену где послује око ватре загрнутих рукава из којих се појављивале руке младих и меких линија. Разгрћући пепео и потом дубајући у сламу да наслагане гранчице, полуклечећи, боса, она прегибала напред, од чега се затезали мишићи

на поребрици, припијени уз кошуљу, и уобљавали рамена и дојке испод неприкопчаног колира. Он постоја ни сам не зна што на прагу, гледајући њен напор као да би мислио о томе како би се спретније могло обавити то потпаљивање. А кроз дланове му прође као бол осећање тих њених покрета; и у исти мах, напоредо, затрепта у души она малочашња мисао: витриол на рану. Дође му одједном да нешто страшно викне, да гадно опсује, да лупи песницом о неки суров предмет и да је види како се превија пред њим од страха и покорности. А она се, још клечећи, окрете у толико и, погледавши га мирно, хладним испитивачким погледом као да хоће нешто да се обавести, упита само:

– Хоћеш да ручаш?

Њему опет прође језа кроз крв:

„То што није било крви...“

А онда одмахну главом да неће и узе да се обува. И као и увек кад њим преовлада мора он пође у поље. Био је узео косу да у детелиништу накоси за краве храну.

Идући низ сеоски друм са којег је од његових стопа полетала прашина у лаганим спиралама он се, као и обично у последње време, предаде оној језиво-слаткој игри унутарњих, подземних сила које су се драматично рвале око неке још непознате сенке његове мисли. Његово јутрос дубоко уморено осећање колебало се у великим амплитудама између неке свирепе огорчене жалости и неког незнаног и скоро паничног страха, као што се нездрав организам кад наиђе врућица колеба између наизменичних таласа ватруштине и грозничаве зиме.

Дан се спремао да буде врео. Тешка сунчана тишина слагала се у дебелим слојевима на земљу и варничаво одблескивала у ваздуху. Удубљен у равномерно тапкање опанака по прабини, он није ни запажао да ли пролази ко мимо њега друмом или не. А на оном унутарњем точку, као причвршћене за какав велики витао, испливавале су у све живљем одмењивању две слике: лик дрско насмејаног Часлава, и силуэта сиве мале црквице на зеленом пропланку међу липама.

Та слика Чаславова била је све чешће његово виђење у последње доба. Он не зна кад се она зачала и како се створила. Али, допуњавана постепено, она се устали у један потпуно изграђен приказ који је сваки час испливавао са свирепом насладом у његовој уобразиљи. Овако је тачно изгледао тај приказ:

Он, Витомир, био је однео у воденицу да самеле брашно. Али је навала у млину била велика, те је тек сутра могао доћи на ред. Он је зато и џакове и кола оставио код воденичара до ујутру, а сам се вратио кући. При повратку просула се киша. Али он се није склонио нигде, но је пречицама журио кући. Стигавши, прескочио је плот, па се поред амбара и коша привукао до шљивара и заобишао кућу с горње стране. Крај прозора је постојао и ослушно. Онда је пришао на прстима и гурнуо полако врата. Но на њима разуме се, био запон. Тада је Витомир, кроз раније спремљену рупу, ножићем мало по мало вратио запон и врата се отворила. Од плуска де није чуо његов грозничави, али тихи рад. Онда је упалио свећу, као што обично ради, и ступио у собу. Из кревета су тад скочили њих двоје. Но Витомир је само тихо рекао:

– Добар вече, Чаславе.

И пошао да му пружи руку.

– Ти си се од кише ваљда склонио?

А Часлав се, по његовски, гласно расмејао, прихватајући се за гуњ.

– Јес', пустиња, дибидуз ме ухвати.

И тад је Витомир одједном измахнуо ножем и зарио му га до кључњаче. А онда је клекао на њега и обрезавао му јабучицу, док је крв шикљала прскајући га по лицу и падајући на побледеле, забезекнуте беоначе Часлављеве. А она, Витомирова жена, скупљена у клупче у углу кревета и унезверена, давила је само шакама грло, не могући прословити ни слова. Једино дете, пробуђено самртничким јауком, врискало је избезумљено страхом.

Даље он није развијао ту слику. Али се иза ње сад одмах јављала она друга, изникла из мистичнога страха наслаганог у њему злослутним непојамним сновима. И са њом нека тешка потреба да побегне од зла, које му је кроз њих навешћено. Измолити, кад би се нешто могло измолити да га мимоиђе та чаша. Слика црквице се, на ту мисао, полако изнимала на тамној основици његове свести.

Он није имао никакву одређену претставу о Богу; али је толико пута, чинило му се, стојао са њим лице у лице, у језовитим тренуцима рата. И он га је тад, чини му се, осећао ту у грудима као бол и као сузе, као детиње сузе, и веровао да то тад додир божје руке отвара у њему неке затворене изворе туге да уђе у њ и осведочи му своје присуство.

Но да ли молитва помаже и од писаног?

То му није било јасно.

А на ту једну мисао празноверни страх је опет овлађивао њиме.

На савијутку где је одвајала пољана за поље савијала се једна кржљава врба. Он поче да броји кораке.

„Ако буде пар – мислио је – онда јесте.“ Он је ретко начисто знао шта је „јесте“ и је ли то нешто повољно за њега или не, али се све чешће обраћао том питању судбине, као да отуда чека спас. И сваки час је, сасвим изненада, почињао да броји „један, два; један, два.“ Одговори су се потирали, он се трудио да разабере да није погрешно у бројању; правио нове пробе да провери прве одговоре; али нити је долазио до каквог уверења; нити је могао да се остави тога.

Из унесеног бројања трже га баба-Ранђија:

– Е, мој Вито! Која ли ти је то вилогорка памет занела, кад си се тако задубио? Је ли, благо баби, снаша ја л' девојка?

Она је држала котарицу у руци и лагано плела, гледајући га својим насмејаним црним очицама, усађеним у жућкасту белину старачких бора.

– А јест, што кажеш – одазва се Витомир кад се разазнаде.

И онда настави пут, мало љут што је побркан у бројању.

VIII

Газећи поред кукуруза и стрњишта, поред багремова и врба, путањама које су скакале са оцака на оцак; и са врзине на врзину, он стиже у своју детелину, местимично већ посечену, и застаде да је по навици одмери.

„Биће до отаве. Неће морати да се квари трава.“

У судедној кукурузној њиви од нека два дана орања корен је већ био свилао, снажан и чврст, на набујалом зеленом стаблу. Он је рачунао у глави колико ће донети кола. А онда збаци гуњ у хлад и узе да коси, настављајући у себи са рачунањем. Жито је већ био збрао и овру, прву траву откосо. Кад плати порез, и ако измири дугове, остаће опет колико до нове жетве, можда и преостати. Но, ако баш затреба, узеће да раскрчује забран. Иначе га већ нагризао црв. Тај рачун чинио је он махинално, по навици, и не осећајући при том да стално нешто у последње дане распоређује, као да се то некуд спрема и опрашта. Зато му се увек, као најважније, наметала мисао:

„Само да дугове платим.“

Његово је стање било средње; али су и његове потребе биле скромне. Да није било дугова, који су се повлачили из неродних послератних година и подужице за обнову домазлука и алата, он би могао, и поред тешкоћа које су наступиле, бити задовољан.

Кад накоси колико је хтео и веза замашан сноп у вренгију, он, знојав, седе у мали багремов хлад, и, положивши главу на овећу грудву, запали дуван.

Оно у њему као да се било умирило. Пред њим, недалеко, жуборила је речица и крај ње се црвенео глог. Над њим се таласала варничава белина јаре и кроз њу пролетали голубови, ласте и препелице у јатима.

Онамо, на обали крај глога, он се свлачио са братом кад су се, напасајући стоку обалом, купали лети. На овој обали је он Јоки, још децом кад су били, сакрио у жбуну хаљине које јој са купања украо, па она кукала из воде док га није умилостивила да их врати. Стидела се. А овамо су стотину пута пре тога лежали сакривени у купињаку и објашњавали једно другом тајне које су старији од њих брижљиво и љутито крили. Како се човек промени! Ко би рекао да ће и њему касније бити стидно да је у очи погледа.

А кад је у дванаестој-тринаестој години узео да се момчи, он је баш ту под тим глогом, опружен полуго по топлој трави, слушао како му један тек ожењен момак прича о својој женидби. И он је, распаљених чула, преображавао Јоку до невесте, али и осећао како он то своје тад ником неће причати, како ће то бити само његово, скупо и слатко, одвојено сасвим друкше но што је то код иког другог. И жао му само било што још није „баш велики“. Колико пута се доцније та његова слика, и жеља која је ту слику испуњавала, обнављала. У томе је лежало нешто, чинило му се, од свега најглавније. А, ево, како се завршило!

И опет га свом снагом шину за тренут утрнули бол. Лепе слике сећања запекше га још више.

„То је баш она ствар – мислио је он што нема краја, као оно онда у планини.“

Сетио се био оне ноћи, кишне и мрачне, и пуне леденог ветра, кад је на фронту био послат као ордонанс, а он се загубио у незгодном терену, и сву ноћ се окретао у круг, док није једва, у зору, сав мокар, каљав и изубијан, видео да се, ко зна који већ пут, вратио онамо одакле је пошао. Сећа се да је онда у једном тренутку, онако усред ноћи и фијука, био сео и гласно заплакао.

Али сад не може више ни да плаче, то је!

„Ту витриол само помаже, ваљда“, – мислио је он даље – „витриол“.

Или да може бар да буде као његов отац што је био. Онда би одмах, зар, знао онај једини пут. И откуд само његовом оцу такво погађање? Какву је он то тајну знао? И да није та његова доброта и сва та његова ведрина била, ипак, много тужнија но што се то чинило? Он не зна што му сад долази та мисао, али му се баш чини да ће то тако и бити. И све му је на врху језика нешто што баш с тим стоји у вези; само не може да се сети шта.

На кога је, напоследку, он, Витомир? На оца или на мајку? Мајка је, истина, била ћутљива, али мека и стрпљива. Она није умела да плане, него би бризнула у плач. А онда, брзо заборављала бол и причала потом све што је заболело и што је помислила. А његова браћа су, истина, била ведрија и разговорнија, помало чак и хвалисава, али су дуго држали срце и били склони да плану као и он. Зар није најстарији, Милутин, потегао на друга нож и зарезао му мишицу, само зато што је овај, ко зна зашто, слагао како је Милутин крао у нечијем бостану. Витомир је тад још био дете, али се сећа добро.

„Ружно и јесте лагати, напоследку“ – мислио је Витомир даље – „то је турски и за Турке.“

И као да се одједном отвори неко окно на души, он виде да је то оно што га у свему овом његовом тако тишти и буни. Лаж, она петвековна и прљава, о којој му је дед по мајци причао, а коју су најцрње запамтили наши стари, лаж које смо се нагутали као стида и која нам пече утробу, лаж...

Удубљен тако, он није ни приметио како се издалека набирају сивкасти праменови облака. Тихо, и као да се дојављују један другом, они су заокруживали са три стране небо, шиљући танке уздужне праменове једно другом у сусрет. Но све је иначе било тихо.

„Добро је те сам овро жито.“

И како је однекуд волео да посматра облаке у оном њиховом постепеном котрљању и прикупљању, он се унесе у њихово меко одвијање и преплитање, заборавив тренутно сасвим на себе. А онда одједном помисли:

„Ето, утеци ти сад, ако се оно одасвуд склопи.“

И са чујним ударањем срца примети како облацима пролете Чаславова сенка. Огромна, прозирна, хитра и насмејана. Па се разли, разли, а на врху облака, на чистом плавом небу, поче да расте торањ, и онда се појави црква, и липе чак око ње... Па се све опет расплину.

„Бадава, мислио је он, гледао што гледао, све опет види и оно.“

А из свести, као да је чекало на тај један знак, исплива одједном оно што му је мало пре било на врху језика.

То је била једна прича, коју је његов отац, давно – давно, често волео да прича. А она је гласила овако:

„Причао ми, – говорио је ча-Павле, – једном један старац о напасти у којој је био, па каже:

– Идем ја за стадом по ливади и звиждућем, богами ти данас не бих умео рећи шта; само знам да ми се наврзла на језик нека попевка, па тамо-амо, све њу па њу. Преврћем штапом вилину косицу, чепркам нешто око ње, као све тражим нешто да видим; радим бајаги и мислим као о неком послу. Задижем трње око врзине, гледам јесу ли попустили кочеве. Решавам би ли било боље да се онај трупац од посеченог храста извади да не трули и рачунам: биће у њему добра два метра дрва. Видим како краве неће редом да пасу, него биркају: ту штрбни мало, онде мало, а трава до чланака. Мислим се: што не пасу редом, кад ће, знам, после опет да се врате и биће им добро оно што су сад оставиле. Све то ја гледам и мислим и пратим некако баш пажљиво. А опет ми је то некако далеко и неважно. Кроз све то једнако навире ту доле оно, оно друго. Јеси гледао како се из мирног вира клобуча подземни извор? Сва вода мирује, равна и тиха, и само на том једном месту сваки час пробије кључ и забрбори. Е, тако ти је ово било. Ма куд пошао, ма шта радио, оно се једнако клобуча и брбори. Ја звиждућем једну попевку, а оно ми отпева другу. И што више брбори, све као да се више надима и расте. И како да ти кажем? Веле: човек размишља о том. А ја ти не

бих умео право рећи шта је то било управо. Јесте, истина је, човек једнако гледа у то, једнако га види сасвим јасно, и оно му се једнако урезује у памет. Али да си ме упитао да ти кажем шта ја то баш видим, то ти не бих умео рећи. Као да стојиш на обали и гледаш како вода отиче: једнако се измиче, једнако се мења и прелива, а све опет изгледа непрестано иста и никако јој се не меша жубор. Али што је дуже гледаш, све ти као нешто бива јасније. Тако се и овде једног дана пробудиш и знаш јасно: ето, то ћу да урадим. Онда узмеш нож и пођеш сасвим чврсто и мирно као да си пошао да подрезујеш виноград: знаш да је том послу време. И да се не нађе њен неки далеки стриц, Бог му покоја дао, да спази кад сам измануо ножем и да прискочи на време, одробијао бих ти ја своју старост. Овако сам му платио поште-но што сам га посекао, и сад смо добри пријатељи и живимо један с другим као људи.

IX

Облаци су се нагло преплитали. Преко тамних маса летеле су сиве, и заједно све брже јуриле да затворе слободан део неба, још увек невинно насмејан пред овом мрачном немани која га је гутала. Прве тешке капи прокапаше. А онда одједном дуну снажан ветар витлајући преко поља и преко села, које се пело уз узвишицу, облаке прашине. За њим, као чекајући на знак, засекоше са три стране укрштене муње. И, заједно са тутњавом, која се проломи, пљусну коса, оштра, густа киша, од које замириса свила на кукурузу и растопљена топлина земље.

Небо се зачас уједначи у тамно-сиву масу из које је лио снажан пљусак, који се мало потом прошара градом.

Витомир је журио путањом, која се очас раскала и између високих кукуруза који су, покретани, сливали са пера и своју воду на човека до коже покисла. Но он, из неког пркоса, не хтеде, ни кад изиђе из поља, никуд да се склони, но настави пут, тешко извлачећи опанке из

жуте раскалаване глине. Небо се шарало оштрим, продуженим муњама. Около је све чешће пуцало и тутњало, и оштри проломи громава проносили су се стоструко кроз влагом засићену атмосферу. А он је, мокар и знојећи се још уз то од напора, повијен под теретом накисле траве, газио напред са неким злурадим осмехом у себи, као да се тако свети нечем што, распламсало у њему, букти још жешће од овог напорног гашења, као велики пожар од недовољно воде.

Кад стиже најзад кући и збаци терет, он на кућном прагу затече Часлава. То беше тако неочекивано, да се он чак и не зачуди.

– Од кише си се, биће, склонио? – упита он.

– Од кише – одговори Часлав и пови врат пут неба, да осмотри облаке.

– Седи, неће то брзо – рече Витомир, па бацивши гуњче на клупу, уђе у собу да се пресвуче.

Тек сад, свлачећи рубље које се цедило, осети он умор. Дамари су му тукли у стегнима је осећао напор. А ипак је мисао нешто брзо превртала и разбирала.

Кад се врати, он седе на треножац према Чаславу, а жена донесе ракију и кафу. Ђутали су неко време све троје, само је дете на клупи чангрљало кашиком по некој плеханој кутији. Оно што се нарочито забележи у Витомировој пажњи, била је несвикнута озбиљност Часлављева. Али он не упита ни где је био ни откуд долази.

– Бојим се да није град захватио виноград – рећи ће у неке Часлав.

А Витомир прихвати: Није опасно.

– Мислиш?

Онда се опет сви ућуташе. Само што би се Часлав, пушећи и срчући кафу, с времена на време изракнуо и отпљунуо.

За мало па киша узе да слаби. Појављивало се већ плаветнило на крајичку неба што се видело кроз отворева врата.

Часлав се диже.
– Остани да ручамо – понуди га Витомир.
– Аја, морам да журим. Збогом остајте! – и пожури преко прага.
А све то време жена не рече ни речи.

Х

После ручка Витомира ухвати сан. Беше то узнемирен, кратак сан, у којем Витомир виде пуно недовршених слика и од којих му, кад се пробуди, остаде само неодређено осећање немира. Сећа се да је било много неког света, као на вашару, да се ту његова жена некуд изгубила, и да је он непрестано јурио кроз свет да је нађе („Наћи ћу те, кујо, нећеш ми умаћи“), да се свет на то његово трчкање и гурање није ни обазирао као да је то нешто сасвим обично, да се само једна баба насмејала гледајући га и рекла му: „Их, и ти си неки! Као да је она бенава и не уме да сакрије траг! Вратиће се, ни абера немај!“ А онда је видео Часлава где бежи преко вашаришта што може, гурајући и обарајући свет, а за њим потрчао народ и виче: „Држ’те га! Држ’те га!“ А за све то време синчић га држи за руку и говори: „Тата, тата, ја тебе волим.“

Пренувши се он се усправи у кревету. Било је запарно у соби. О прозор су, зујећи, ударале муве. А под знојавом кошуљом тукло је срце.

Ослушнув, он чу далеко негде у авлији дечији гласић, који је нешто певајући викао уз снажну лупу у канту. И чу под прозором женин глас који је довикивао пилиће и у исто време нешто весело разговарао с неким. За мало, па чу и пун, спор глас комшике Анице, која је чешће навраћала, са плетивом у руци, на разговор.

Витомиру одједном би нешто лакше. Сетивши се одмах Часлава, он се некако зарадова нечем и одахну. И неки задовољан мир му прелете душом. Је ли га то анђеоски чувар спасао од зла? Је ли га одбранило његово тешко страдање пре тога? Или је био само уморан и исцр-

пен? Свеједно шта; он само пожелe да умакне искушењу; и осети се опет свом снагом црквице на пропланку.

Уосталом, од кише се Часлав склонио, и ту није могло бити ништа зазорно! Куд је он и могао знати да Витомир није код куће и да се неће пре олујине вратити. А мисао да је, упркос свом злокобном сну, избегао највећу опасност, поврати му не само мир, већ скоро и веселост, јер се некако дубоко понада да ће му овога пута вишње силе помоћи да преодолe нечастиве гласове.

Он се испљуска потом водом, па онда чак дође под прозор, поздрави се са сусетком, и узевши на крило дете које му дотрча у сусрет, поразговара мало са Аницом, што и саму сусетку изненади.

Сунце је опет било опекло и ваздух био пун врела испарења, али и свеж од мириса зеленила који је долетео са лаким западом.

Човек најзад остави дете и пође за послом.

Цело то поподне живео је као у неком олакшању, скоро оживљен, као да се све оно крваво у њему било засуло неким меким слојем лакоће.

Тек увече, док је у кафани седео и ћутке гледао како људи, уз шалу, гласну вику и трескање о сто, играју карата, за њега одједном налете опет језа оног неразложног страха, и он као да му неко шапну, помисли како Часлав уопште јутрос није покисао. Опанци су му били сасвим суви! Онај мир одједном опет би поколебан. И онда оно чудно ћутање! И њен весели разговор са сусетком! Но ипак му је, баш зато што целом том сусрету било нечег нејасног, било тешко и скоро мрско да даље прати ту мисао. Можда и зато што је био исцрпен. Оно друго, радост од избегнутог зла, брујало је јаче, надвлађивало и мирило.

XI

Прошло је потом два дана у некој потпуној утонулости и миру. Као да је све некуд дубоко било запретано. Далеки одједи трзања од ненадног страха наишли би

каткад, али само као мала усталасавања још сасвим не-утишане воде. И ако је за то време нешто мислио, то се није бележило у свести, но таложило негде у непознате преграде. Сећао се само чешће очеве приче и тад се као нешто у њему распоређивало и одвајало; али он није ни хватао ни умео да ухвати шта.

А трећег дана био је светац, слава његове мајке, коју је он, за покој мајчине душе, придржавао скромним обредом. Једино на што је за, ова два дана трајно мислио, то је био овај обред. Отићи ће, припалиће у цркви свећу родитељима, и тад ће се из све душе помолити незнатим силама, онако као у злим часовима на фронту.

Устао је рано, узео сам нову преобуку, спремио се свечано, па рекао жени да спреми и дете; хтео је и њега да поведе у цркву.

– Куда ћеш? – упита жена.

– У цркву, знаш ваљда. Дај колач.

– Шта „знам“ обрецнула се она одједном – кад ништа не кажеш. – Сад чекај док умесим.

Нешто се вулканском снагом заталаса у њему. Он заусти да грмне, да запенуши он не зна управо шта све поуми – на ту њену реч. Али остаде само загледан у њу и једино што му задрхта лева усна. А онај ненадни бук у њему одједном понова леже, као да се брзо прекрстио у себи па нечастива сила уплашено стукну.

Али му горчина и нека недосежна туга опет залише душе. И док је чекао на колач, који је жена са журбом и са љутњом радила, у њему се клобучало огорчење и купило у једну жижу на срцу, која као да је вапила за витриолом. Чинило му се као да осећа како му се шетају црви по рани.

Тај њен неочекивани осорни одговор као да је путовао по крви и будио једну по једну све оне тешке отровне мисли које су се биле притајиле и чиниле да су заспале. Он осети у њему такав, један доказ за све своје сумње, да су му се образи сваки час палили стидом. Та мржња која је из њених речи избила, та лаж која се у њих

уплела падали су му на душу као пљување. И најзад, оно најстрашније: то оскрнављење његове светиње; оне светиње у коју је он полагао све. И зар, најзад, слава његове мајке, па дакле и његова слава, није слава и њој? Да је заборавила, то он није ни тренутка веровао. Значи, хтела је да га удари по образу, да пљуне на његову најсветију светињу.

Он се усиљавао да не мисли на то, да окрене душу молитви и цркви, да се припреми за последње мољење. Али је отров кружио и сабласно распиривао ово скрнављење до чудовишног пљувања на образ.

И осећао се, грозничаво и раздражено, како се људи осмејују кад га виде – подсмевају му се очигледно; и како све у његовом присуству нађу да причају ствари у којима се, завијено али јасно, циља на њега и настоји да он чује – исмевају му се. Цео свет зна за његову срамоту, а само он затвара очи и ћути. А зато добија ово: да му се обесвећује светиња.

Сетио се како је синоћ неки Петко, убоги кириџија, којем пре неки дан умрла жена, говорио смејући се гласно:

– А која се будала неће радовати кад му умре жена; нарочито кад је била гад?

Па се обратио другару за столом:

– А шта ради твоја?

– Шта ради: лоћа се. Санћим боји се да је не ухватим, кад ја по цео дан нисам код куће.

Па додао, подвлачећи и гласно:

– А сваки ти то муж мисли: код мене то не може да буде. Море, будале смо ти ми.

Сећајући се тога, Витомир се осећао понижен, огорчен, кипела му је на усне немоћна и богохулна псовка коју је с муком уздржавао да се не прља овај дан, а на душу му се све више слагала она злосутна туга која је брујала негде доле дубоко као доњи рукави матице.

Кад најзад, потом, стиже са дететом у цркву и запали свеће за живе и за мртве, кад стаде лице у лице са чуд-

ним сликама на олтару, кад хтеде да се преда свом душом молитви за коју се данима спремао, он осети како се у њему не подиже и не распаљује оно болно узнемирено осећање за које је он некако веровао да је оно сушти додир са божанским силама. Упркос свем напору да се завеже душом за потавнеле боје светитеља на којима је трептао одблесак кандила, он је осећао како му се мисао отима и кида клобучањем у души, и како се у свете речи молитве коју је он просто био срочио у себи плету богохулне слике неке незаситне освете и ината.

У цркви је било само мало свечара. Поп брзо отпоја своје, пререза колаче и узне своје делове хлеба и вина. Витомир напусти цркву са неком тугом и мрачном потиштеношћу, без учешћа за све што око њега бива. Он се предаде сав неком слатком неомирању. И замишљен и миран узне дете за руку и пође кући. Једино што се на јек слепачких гусала пред црквом трже и, захвативши у гуњче, спусти полако у раширени шешир новац. И прошапта једва чујно:

– За душу.

ХП

О ручку му беху гости само две три жене: неке далеке тетке и стрине. Оне су на глас и непрестано причале; он је стојао гологлав, дворећи их, или седао да попије чашу реда ради, и слушао их пажљиво, али једва да је шта га разумео. Његове су мисли лутале некуд циља и учешћа, шетале његовим ливадама и њивама, завиривале у обор и у амбаре, бројале и одмеравале плод на воћу, сећале се на прескок пријатеља и знанаца, сасвим онако као да их је оставио пре педесет година па сад хоће да види је ли све као што је било и на свом месту. И с времена на време помишљао, као да на нешто одговара:

– Па, сад, шта Бог да.

Ако би се која од жена на њега обратила и казивала му што, он је гледао право у њу, ваљда по штогод и од-

говарао, а за то време би цупкао дете на крилу и милујући му косу слушао у души његов гласић који као понавља онако као ономад:

– Тата, ја тебе волим.

Или би, диркајући палцем оштрицу ножа пред собом на столу, помислио:

– Нема га. Неће, мора бит', доћи.

И погледао по гошћама као да их тек сад опажа и опет запажао како ниједног од мушкараца нема.

– Па, тако је – одговарао би тад опет себи. Он је запазио како су о последњим његовим свечаницима посете пријатеља и знанаца све слабије, како се свет уопште одбио од њега и нарочито како су се одбили људи и домаћини. Но је опет одмахнуо главом.

– Па сад, како Бог да.

Но прође, ето, и после подне и под ноћ се гости разиђоше, – а нових не беше – а ипак се ништа не догоди.

Вечераше сами, ћутке. Једино што се дете беше разиграло и разгаламило. Но оно брзо, преморено, заспа, а жена оде у кујну за послом.

Оставши сам крај петролејске лампе, Витомир опет осети онај налет језе. Али се одмах и некако крто засмеја:

– Ех, бабје вражбине.

И испи чашу.

Па онда, као да се нечег присећа, приђе детету, загледа се у њега, па му подиже руку и приљуби је уз своје влажне усне.

Свуче се потом, леже и запали цигарету.

Дуго је тако лежао, не могавши да заспи. Осећао је велики умор, али га је неко осећање жалости непрестано освешћивало. Најзад, осети како се и оно замара и таложу и кроз полуснену свест прође му мисао:

– А ваљда ће се изаћи некако и одавде.

И, примирен, осети како га хвата сан.

У то уђе жена, свуче се, угаси лампе и леже. Он примети још само како се окрете зиду и пребаци поњавицу.

Но одједном се прену из сна. Учинио му се као да је неко куцнуо у прозор, тихо, три пута. Он отвори очи и без даха ослушну, док му је срце из све снаге ударало.

Негде је лајало псето. Није се чуло ништа друго. Ослушкујући пажљиво, он закључи да му је жена будна. А ипак се није мицала. Он поуми да је упита, али се бојао да поремети тишину.

Одлучи да чека. Али се после предомисли и реши да се тихо искраде напоље и да погледа. Јер ко зна да ли ће се куцање поновити. А ако је она приметила да се пробудио, она ће ћутати.

Лежећи насатке он збаци полако поњаву и пружи пажљиво руку да се ослони о зид како би што тише устао, мислећи при том како ће месечину која је била пала у собу. И пре но што он успе да дигне главу, она се брецну осорно и гласно:

– Остави ме на миру!

Њему сва крв појури у главу:

– Шта кажеш, кучко?

Сав цептећи од саме помисли да је то она викнула само да би дала знак ономе напољу, сав цептећи од ове за њега очигледне лажи, он осети како кроза њ покуља све оно што се данима и месецима од зла и јада гомилало у њему.

Но она, као да једва дочека његов бес, прасну још жешће:

– То што кажеш. Ето ти твоје Јоке, па нек те она опслужује.

Он побледе и занеме за тренутак од беса. А онда изману из све снаге и лупи је песницом по глави. Жена врисну из гласа. Он скочи на њу и шчепа је обема рукама за грло.

– Не урлај, Божју ти... – цедио је он кроз зубе – не урлај, курво, не урлај, не урлај!...

Жени се разрогачише очи од страха, руке којима се бранила пустише и затрепташе, ноге згрчише и опружише, па онда затегоше као у грчу па тело омлитави и клону. А он је још једнако понављао кроз зубе:

– Не урлај, не урлај, не урлај!

Једва га најзад освести вриска детета, које се пробудило и цептало на свом креветцу. На пољу се разлегао лавеж паса.

Он брзо прискочи детету, узне га у наручја и поче да га нося по соби, дрхтаћи сав од избежумљене љутине, и мрмљајући:

– Ето ти, ето ти, ето ти. Хоћеш да лажеш? Хоћеш да лажеш?

Потраја дуже док се дете смири и исцрпено плачем заспа. Он га стави у кревет и покри. А онда се обазре по соби, као да хоће нечега да се сети и, већ несигуран на ногама од исцрпености, приђе полако кревету.

Жена је лежала раширених руку, широм отворених очију, непомична. На ту слику која га одједном доведе свести њему задрхта усна и кључ зноја га обли по телу. Али одмах као да и све оно дрхтање у њему леже и укочи се. Оно неко огњиште у њему полако се нечим превуче и затвори, све се у његовој свести уравнотежи и смири, затегнути мишићни нерви попустише, цео се напон разреши, завлада у њему простран мир.

И чу тад напољу потпуну тишину. Пси се били ућутали. Месечина је мировала на прозору и на поду. Само је негде попац цврчао.

Погледавши опет на жену, он примети како јој се кошуља у оном рвању забацила и разголитила је. И осети како га обли скоро болан млаз дрхтавице при погледу на ту мирну, белу и бесрамну наготу. Онда брзим погледом као у стиду спусти кошуљу и рукама које су опет подрхтавале, подухвати женино тело. Оно се свом меком тежином ослони на његове руке и кад је диже, њој се забаци глава и просу коса, а десна јој се рука заклати у ваздуху.

Кад изиђе са мртвим телом на двориште, дотрча му, машући репом, у сусрет његов пас. Али чим приђе, он уплашено пови реп и тужно зави. Витомир га удари ногом у ребра.

Спустивши тело на сено у стаји, и забравивши потом стају, он се врати у кућу и запаливши дуван седе онако полуго на праг. Сасвим ништа није мислио. Само се одмарао од неког великог терета. А онда осети како нагло налеће на њега сан.

XIII

Заспао је дубоким и непомичним сном. А пред саму зору усни велику веселу поворку, а пред њом под невестинским велом његова жена. Она се подухвата рукама за груди и смеје се на сав глас, а иза ње кум диже буклију и пева иза гласа. Њему је нешто криво што је она тако весела и обазире се све да види куда она то гледа и што се тако незазорно смеје. Али она, гле, дреши појас и распучава кошуљу, а сви сватови су се некуд погубили и само се некуд чује цигански бас и нечије подврискивање. Он би хтео да отвори врата и да види куда они то одлазе кад ни ручак сватовски није још постављен, али му руку нешто притискује и не може да је макне.

То она лежи на његовој руци, а руку му пребацила преко груди и ставила шаку под пазухо. И прича му својим ситним гласићем нешто живо, живо и он осећа како му голица брк њен брзи дах. То му је она приближила усне уз сам образ и шапуће:

– Зашто са Јоком? Зашто са Јоком? Ти, лоло?

А он се окреће брзо и са грцањем у гласу одговара:

– Нисам, душе ми. Душе ми, нисам.

И осећа у то под својим дланом њену топлу дојку.

А она, полуотворених уста и широм отворених очима, уноси му се у лице и припија се уз њега целим телом, стежући га својим прохладним коленима и уривајући му прсте у кожу под пазухом.

Њему се плаче од неке драгости док је обвија снажном руком. Али се она, припијајући се уз њега, смеје, смеје, и шапуће:

– Баш си, бре, луд...

Пробудио се сав ознојен. Отворио нагло очи и погледао око себе. Па поћутао, посевши.

Но онда се брзо нечег сетио, скочио и брзо узео да се спрема. Наредио је потом стоку, позатварао стаје, упрегао коњче у чезе, и пошао да пробуди дете.

Оно је било сањиво и плачљиво и једнако тражило мајку. Али га је он ћутке облачио и оно се напоследку уплашено заћутало и само га намргођено и неверљиво гледало. Скупио је најзад дечије ствари и понео дете.

Кад су сели у чезе још није било јутро. Са истока им је у лице био свеж ветар. Тек на крај села наишли су на човека који је некуд терао празна кола.

Повијен у свом седишту, Витомир је ћутке гледао некуд преко коњских ушију и само покатакд привијао себи дете, које се непрестано одбијало од њега и неверљиво га испод ока гледало као да би хтелo нешто непојамно да докучи. А негде на по пута, као да је одједном докучило то непојамно, оно се привило уз оца и обгрлило га ручицама. Човек га је само тихо помиловао својом грубом руком. Оно напоследку упита:

– Тата, а куд идеш?

– Тети, сине, тети идемо.

– А што?

– Зато што те она воли.

Кад стигоше у треће село и стадоше пред: зетову капију, сестра му се необично изненади. Била је сама код куће с децом; сви су други отишли били за послом. Она се ижљуби са братом, изгрли дете, па их уведе у собу.

И не севши честито, Витомир јој рече:

– Ја, дадо, немам кад. Него ти ево ово моје дете, па брини о њему како те душа учи. А твој Станимир – шеснаестогодишњи сестрин син – нек оде да ми чува имање. Жито нек прода па нек плати све дугове, а ако треба може и које бравче да прода. Порез нека уреди, биће за толико. И после како уме. Нека узме Рајка Симиног да га помаже и служи. Имаће и за рад, и да преостане. А ти и зет водите бригу. Толико.

И он постави на сто неке менице и забелешке и нешто готовине.

Сестра га је гледала у неверици, запањена. А онда пригушено женски залелека:

– Ијаој, куку мени! Ма шта је то било? Шта се догодило?

– Ништа, чућеш. И он устаде.

Дете, гледајући непомично чудну сцену, заплака.

А он му приђе, пољуби га у оба образа, обриса му очице, па се окрете:

– Само ми дете, душе ти, чувај.

И оде не осврнувши се више. Окрену затим чезе и потера право у срез.

Успут се опет удуби у себе. Али су му сад мисли биле хладне и мирне. У један мах га прену нешто као уздах. А он помисли:

– Па сад, шта се ту може. Тако је, значи, и морало.

А кад му беше суђење, један од сведока, пошто је казao све што је знао, заврши као неко оправдање:

– А откуд ти сељак, господине, зна да мисли?

Сава Дамјанов

ФАНТАСТИКА У ПРОЗИ
ВЕЛИМИРА ЖИВОЈИНОВИЋА MASSUKE

Невелик прозни опус Велимира Живојиновића Massuke, запостављен у контексту његовог целокупног дела слично колико и он сам у контексту међуратне српске књижевности, пружа занимљиве могућности преиспитивања устаљених представа о стилској и поетичкој позицији овог писца. Његова једина за живота објављена збирка приповедака – „По трагу“ (1935) – сведочи о разноврсности Massukinih интересовања на том плану, која се крећу у широком распону од фолклорно-историјске фикције („Муса и Марко“), преко устаљених реалистичких модела („Обавестио га“, „Писмен свет), до модерних скица (данас бисмо рекли: кратких прича) изразито урбано обојених („Смех“, „Мидинета“). Како год буде сагледана његова проза у једном темељнијем истраживању, свакако да се више неће понављати поједностављене опаске наше књижевне историографије о његовој претежној везаности за традиционалне моделе, односно о томе како је писао изван главних токова српске међуратне књижевности.

Изванредан пример за овакву тврдњу представља управо приповетка по којој је Massukina збирка насловљена „По трагу“. Приповетка или новела, могли бисмо се запитати, али за нас је од тих жанровских дилема много важније уочити да она започиње сном, а завршава се смрћу (сасвим експлицитним сном и сасвим експлицитном смрћу), па ако је смрт налик сну, а сан налик смрти, онда је ово прича о трагању за истим. Кроз тринаест поглавља (број никако није случајан!), пратимо кошмар главног јунака Витомира, који започиње по-

вратком једног његовог опсесивног сна. Тај сан, сањан у различитим периодима и извесним варијацијама, носио је увек једну исту узнемирујућу слику: из рањеног људског тела није истицала крв и он је увек то констатовао, свестан извесног пророчког значења таквог сна, које није добро, али које му није било сасвим јасно. Ипак, ускоро је почео да уочава тренутке у свом животу који су представљали реализацију одсањаног и он је осетио да живот није само у власти судбине него и других невидљивих сила, пре свега оних ониричких. Негде је већ све записано, видели ми то или не (у сну или другачије), од тога се човек не може одбранити, нити му се може одупрети: „То што га сан некако није изненадио, што га на неки начин скоро очекивао, долазило је од неке преданости судбини и неминовности, преданости која му се постепено увукла у крв... одбрана је немогућна тамо где владају више силе.“

Са таквим фаталистичким осећањем Витомир се упустио и у нову драму свог живота – драму љубоморе везане за његову жену, питајући се не *да ли* му је опсесивни сан нешто најавио (овај пут, у сну, извађено *срце* није крварило, баш срце – што, у контексту поменуте драме, није случајно!), него *шта* му то тачно (а свакако злокобно!) сан најављује. Све се већ, видимо, у овој Massukinoј причи одвија по законима који нису логично-каузални, тачније у реалности која прати алогику ониричког, и читалац је од самог почетка овде у средишту фантастичког. Дилеме нема, рецепцијске збуњености и недоумице такође, и баш због тога – противно размишљањима Цветана Годорова – овде дискурс фантастике делује сам по себи. Стога даљи ток приповетке управо по трагу сна и сновидовне визије води у неминовно – у убиство! Може се рећи да право из царства пророчких (профетских) снова, тј. из простора ониричке фантастике, главни јунак Витомир улази у не мање фантазмагорично царство визија и халуцинација, тј. у простор делиричне фантастике. Након поменутог опсе-

сивног сна, пред њим се негде у стварности „забеласала утвара“, чију онтолошку суштину ће он покушати да одгонетне (да ли је то пуко привиђење или нешто друго?). Међутим, уместо да на том путу одгонетања Витомир дође до разрешења, њему се само појављују нове визије и халуцинације: оне га на неки начин сасвим лишавају идентитета, он почиње све више да живи у њиховим кодовима него у кодовима саме реалности. У таквим сликама увек се појављује његова жена у загрљају другог и дешава се нешто страшно, а фантастички статус таквих слика Massuka ће мајсторски потврдити тако што оне (уз онирички елеменат) током приповетке све више креирају збиљу, уместо да, сходно правилима спољашњег света, буде обрнуто; најзад, само убиство жене, којим се све завршава, није мотивисано у сфери стварности него ће управо сан и визије довести до тога да га Витомир уистину и изврши. Дакле, може се рећи да је приповетка „По трагу“ структурирана симулакрумски, тј. инверзијски у односу на рационалну (каузалистичку) логику реалности и да је њен фантастички потенцијал вишеструк.

Пре свега, сам главни јунак Витомир конципиран је као лик карактеристичан за фантастички проседе. Он живи више окренут својој унутрашњости него спољњем свету, међутим, та димензија не би превазилазила пуку психолошку нијансу да он није у непрестаном дослуху са ирационалним (сан, халуцинације), из чега црпе и неке посебне способности. Основна је његова моћ предестинације, која није везана само за ониричко: једноставно, он прво све зна, а тек потом се то и догоди (наравно, његове спознаје исказују се преваасходно у слутњама и сликама). Испрва делује да је он заиста усамљен у таквом свету (сви око њега су сасвим другачији, тј. типични реалистички ликови), али крај приповетке отвара извесну дилему у овом контексту: наиме, збивања у стварном свету нису следила траг ничега што је било у супротности са Витомировим фантазмама, напротив.

Зато и делује двосмислено питање које ту, на крају, поставља писац: откуда сељак (Витомир) зна да мисли? Двосмислено, јер Massuka као да тим питањем управо сврстава мишљење у свет реалног, а све оно што његов главни јунак представља негде другде, не сврставајући се сам притом ни на једну од тих страна. Исто тако, текстура снова и визија у овој приповеци обухвата – квантитативно гледано – готово исто толико простора, колико и реалистичка текстура: заправо, фантастичко и реалистичко су у сталном међуодносу, при чему током фабулативно-сижејне конструкције фантастичко све више доминира (не толико квантитетом присуства колико обрасцима који се у свету наративне збиље успостављају). С друге стране, интензитет интроспекције који је овде присутан морао је одвести у сферу подсвесних ужаса, који никада нису миметички устројени, посебно када су тако вешто литераризовани као што је то учинио Massuka у приповеци „По трагу“. Занимљиво, парадоксално и врло ефектно: аутор се окреће миљеу готово идентичном миљеу српске сеоске приповетке из претходног столећа, градећи истовремено савремене, модерне облике фантастичког дискурса....

Већ и оваква, кроки анализа Massukine приповетке „По трагу“ отвара врата не само проблематизацији феномена фантастике у његовом делу већ и проблематизацији његове стилско-поетичке позиције у контексту наше међуратне књижевности. Рекао бих да Велимир Живојиновић Массука свакако није био толико удаљен од актуелних књижевних кретања у свом времену као што је то да сада у критици углавном истицано, нити је по вокацији био традиционалиста, односно традиционални реалиста. Трагови ониричког, психолошког и фантастичког, поред осталог, речито сведоче о томе...

(2004)

Ненад Ивановић

*ПО ТРАГУ ВЕЛИМИРА
ЖИВОЈИНОВИЋА MASSUKE*

За тумачење приповетке „По трагу“ Велимира Живојиновића Massuke у контексту књижевних струјања прве половине 20. века посебно је индикативан његов критички есеј „Приповедачко дело г. Иве Андрића“ из 1932. године. У овом есеју Живојиновић је, ауторефлексивно, истакао оне црте Андрићевог творачког поступка које су се показале важне за тумачење његове властите поетике. Стога ћемо наш приказ Massukine приповетке почети освртом на поменути есеј.

Анализирајући феномен Андрићевог приповедања, В. Живојиновић га поставља на две основе.

Прва основа потиче из опсервације да се у средишту приче налази *психа* као елемент који одређује како људску, тако и историјску стварност. Човек као мислеће и осећајно биће чини, према томе, „и носиоца духа и оруђе историје“. Постављање психе у средиште приповедања повлачи и сазнање – наслеђено из психоаналитичке праксе – да је људска природа све пре него хармоничан елемент. Према овом схватању, узрок патње лежи у самој природи људске душе, сазданој на опречним, дисонантним силама које је држе у вечитом сукобу са собом и светом око себе. „У једном случају“ – пише Живојиновић – „та дисонанца долази од тешке баштине крви, од грехова отаца који трују душе потомака и свете се на њима. У другом, у психолошком несразмеру између жеље и моћи и отуд у неминовном судару са светом реалности. У трећем, у самој основици људског живота који је неприличан и нездружив спој плоти и духа“. Сви поменути случајеви доводе до истог закључка: да се

узрок трагичности (као узрок наратива) налази у самој људској природи, која осцилира између жеља и стварности, љубави и секса, апсолутне индивидуалности (као коначног облика самоиспољења) и апсолутног колективитета (као потпуне ослобођености од егоизма).

Друга основа Андрићевог приповедања лежи у ономе што В. Живојиновић назива *интуицијом*. Према његовом суду, интуиција представља вид наративне поетике која се реализује на макро- и микроплану приповедања. Макроплан Андрићеве интуиције подразумева способност унутарњег оживљавања историјских факата, односно вештину писца да у историјској подлози приче представи филозофске или емотивне пројекције које је потајно одређују: тако је нпр. историја моста на Жепи „то само наизглед ... а у ствари много више и стварније историја осећања пролазности и таштине свега, осећања које утолико више сазрева уколико се човек више пење“. Са друге стране, на микроплану карактеризације и мотивације ликова, интуиција се реализује кроз надреалан језик мистичних сила које комуницирају са човеком и откривају му се у изненадним асоцијацијама, слутњама и приказанима, ониричким душевним стањима и сл. Другим речима, В. Живојиновић примећује да се „интуиција“ код Андрића фокализује у два смера: кроз импресионизам (као облик наратива историје), и кроз надреално (као вид мистичног дијалога са судбином која је наметнута човеку без кривице или хтења).

Већ смо нагласили да Massukin есеј о Андрићу – писан по свој прилици у исто време када и приповетка „По трагу“ – у великој мери представља опис властитог приповедног поступка. Доказ за ову тврдњу налазимо у чињеници да су обе основе, и психолошка и интуитивна, у Живојиновићевој причи доследно спроведене.

У складу са овим, приповетка „По трагу“ може се представити као психолошки наратив на који су насложени елементи надреалног. Прича је организована око тринаест статичних сцена које описују душевна стања главног јунака, сељака Витомира чика-Павловог, у данима који претходе његовом убиству жене. Поменуте сцене дате су кроз опис Витомирових рефлексивних о властитом животу и односима са ближњима: Марицом, његовом женом, Чаславом, комшијом, Јоком, Витомировим „старим дертом“, оцем. Природа тих рефлексивних одражава сукоб између свесног и несвесног („плоти и духа“) који бесни у средишту Витомировог бића. Суштина овог сукоба може се укратко описати као Витомирова потреба да се слободно испољи као осећајно и чулно биће – потреба којој су наметнута ограничења властите природе. Тако, кроз тринаест поглавља (које повезује континуирани ток његових мисли) упознајемо Витомира као трагично подељену, депресивну личност која је преплављена снагом свог подсвесног бића, а истовремено и сувише затворена да би га изразила. (У причи је овај јаз посебно наглашен на језичко-стилском плану, где лапидарност и реторичко богатство Витомировог унутарњег гласа контрастира са сведеношћу и лексичком празнином његове реченице.) Разапињање духа између жеља и стварности води у неразумевање и сумњу, која чини лајтмотив ове Живојиновићеве приче и главни узрок њеног трагизма.

Нетипично за српску приповетку прве половине 20. века, простор на коме се најбоље огледа Витомиров конфликт не налази се на јави, већ у простору сна и будних сневана (сањарења, сновиђења). Тако већ при првом сусрету са Витомиром наилазимо чак на три његова сна који деле сродан мотив (самосакаћење без крви); на њих се у дубини приче надовезују и други снови и фантазије који чине стожере радње, било да је предиспонирају или сублимирају. У складу са изложеним, и могућности тумачења приповетке „По трагу“ зависиће

првенствено од приступа сновима као њеном централном делу: од начина на који посматрамо улогу снова у Витомировом животу изградићемо и наш суд, не само о њему, већ и о Живојиновићу као писцу.

Како је већ истакао С. Дамјанов, снови у приповеци „По трагу“ могу се посматрати као *узрок* стварности. У том случају, они имају профетску природу која уводи Витомира у „фантазмагорично царство визија и халуцинација, тј. у простор делиричне фантастике“. У овој интерпретацији Витомир је лик сасвим лишен идентитета, који „све више ... живи у ... кодовима [визија и халуцинација] него у кодовима саме реалности“ (Дамјанов 2004: 339). Поменути приступ одговарао би тумачењу „стваралачке интуиције“ као облика поетике надреалног, која комуницира са „незнаним силама“ (израз је Massukin) што управљају човековим животом и судбином. Са друге стране, посматрање Витомирових снова као *последнице* стварности води у супротан закључак: да његови снови представљају одразе садржаја који се формира у подсвести. Потврду овог закључка могли бисмо тражити у симболичкој природи Витомировог сна, који у његовој свести активира „сасвим опредељену мисао, као палу с неба, ничим непрепремљену, ни из чега порођену, а одређену, неотклоњиво одређену“. Другим речима, у овој интерпретацији Витомиров сан служи као окидач одлуке која је у њему већ формирана, односно као медијум који посредује између несвесног и свесног. У том случају, снове и сновиђења могли бисмо тумачити као гласове подвојених делова Витомирове личности, које свесни део његовог бића није у стању да перципира. Овај приступ одговарао би Живојиновићевом тумачењу „интуиције“ као облика импресионистичке поетике која изграђује Витомиров лик кроз представу његове интроспекције.

Изложени приступи мотиву сна у причи „По трагу“ не тичу се само њеног естетичког, већ и етичког одређења. Једно од кључних питања ове Massukine припо-

ветке – и не само ње – јесте питање одговорности за властите поступке. У судбинском контексту, Витомирова подељеност, поред психолошке, има и моралну димензију: није исто ако га посматрамо као човека чије поступке одређују силе на које се не може утицати, које се чак (како он сам верује) не могу ни измолити за нешто повољнији исход од потпуне трагедије; или као човека који има слободу да се равна према моралном императиву али нема довољно снаге да то заиста и учини. Витомир је склон томе да се приклони првом избору. Његове последње речи: „Па сад, шта се ту може. Тако је, значи, и морало“ – одају препуштање судбини као коначном узроку и исходишту властитог искуства. Међутим, писац, који овде има последњу реч, оставља отворену и другу могућност. У реченици „А откуд ти сељак, господине, зна да мисли?“, коју изриче један од сведока на суђењу, крије се и питање: да ли је *мишљење* као вид разрешења конфликта између свесног и несвесног могло да измени ток Витомирове судбине, односно, да ли је његова несрећа могла да се избегне *знањем како треба мислити* у једној таквој ситуацији? У поетичким импликацијама ове дилеме крије се позиција Massukine приповетке „По трагу“ у историји српске модерне књижевности.

Извори и литература:

Велимир Живојиновић, „По трагу“, *По трагу, приповетке*, Наша књига 17, Београд: Геца Кон, 1935. 5–61.

Велимир Живојиновић, „Приповедачко дело г. Ива Андрића“, *Мисао XXXVII*, св. 277–280, Београд, 1931. 97–112. Прештампано у: Милан Радуловић (прир.), *Међурајни критичари, Српска књижевна критика XX*, Београд: Институт за књижевност и уметност. 330–345.

Сава Дамјанов, „Фантастика у прози Велимира Живојиновића Massuke“, *Врхови нестварној, Српска књижевност и косо 1*, Београд: Службени гласник, 2004. 338–341.

Иван В. Лалић, „О поезији Велимира Живојиновића-Massuke“, *О поезији, Сабрана дела 4*, Београд: Завод за уџбенике, 1997. 88–91.

Лазар Комарчић

ЗЛАТНА КОСТАДИНКА

„Велија гјела твоја јесу Госпоге!”

Детињство! Златно доба у животу човеку! Ти својом безазленошћу и грлиш и љубиш цео овај свет; ти не познајеш изворе људских горчина, људске пакости, зависти, лукавства; ти не летиш за таштом славом људском! Ти се свему радујеш, а на те се све осмејује, и горе и дубраве, и небо и земља, и мала буба Мара и шарени лептирак! Детињство! Златно доба у животу човеку!

I

Од свију празника деци је најмилији Божић. Кад зацичи прасе у авлији, деце стане врисак: које је обувено излети обувено, а које је босо излети босо. После се отрчи у комшилук да се ова божићна радост подели с другом децом.

*

То је било на Бадњидан. Прасаца пуно као и на Туциндан. Ђурке каучу на све стране; а овде-онде и по која овца блекне.

Малишин отац купио још јуче печеницу, а кад је видео да су данас јевтиније, он изађе у чаршију те купи јаш једну, а чича-Мија донео им и једну двиску. Кад су је заклали, из ње су три оке лоја извадили.

Малиша нам је у два маха долетао те нам је јављао шта се све у њиховој кући за Божић опрема.

„Мајка је рече, умесила три тепсије колача и питу с орасима, а питу је, вели, и медом намазала.“

А кад припуцаше пушке не могосмо се уздржати да не излетимо у авлију. Попесмо се на тарабу. Ала оно бе-

ше лепо! На сред авлије ватра наложена. Она се беше разгорела; а плавкаст дим је овде-онде, из по ког прегорелог угарка избијао... Печенице настављене.

С једне стране окретао је Марко Џеврља прасе, а с друге Гавро Пурак јагње. Калфа Тоша је обилазио унаоколо с великим жарачем, те ватру чаркао и жар изгртао.

У један мах опази нас Малиша, дотрча нам и повика:
„Сад ће Остоја да закоље и ћурана и ћурку!“

То рече, па отрча горе великој шупи. Ми погледасмо и одиста видесмо Остоју где се саго и коље ћурке. Ах, то нећу никад заборавити! Сироме ћуран – како се отимао! Како је скакао и крилима млатарао! Одлетео је чак до дрвљаника!

*

У целом нашем комшилуку није било ниједне куће у којој није цикнуло прасе или се чуло каукање ћурака. Само је наша авлија била нема.

Отац беше и јутрос, као и јуче, рано устао и некуд отишао. Ми смо мислили да је отишао да и нама купи печеницу, а већ за ћурку нисмо богзна толико ни марили. Још смо се надали да ће нам купити и ципелице; али би на све заборавили, само кад би нам печеницу донео.

Дуго смо и дуго седели поред прозора и гледали хоће ли се отац с које год стране помолити, а чим зачичи прасе оздо улицом, а ми се још боље надвиримо, да видимо хоће ли у нашу авлију; а моја мала сејка повиче:

„То је наша гица!“

Али како се окариме кад се она цика стане удаљавати све даље и даље од наше куће! Већ се поче и смркатвати, а оца још нема; људи су пролазили тамо-амо, али нашег оца нема! Ни данас не знам шта ми одједном би, те отрчим матери, обесим јој се о врат и станем плакати. Заплака и мој млађи брат, заплака и моја мала сејка. Мајка нас све троје стаде љубити и миловати.

Она нас није питала што плачемо; она нас не хтеде ни тешити. Она је осетила нашу тугу и наш бол, јер се и њене очи напунише сузама. Мене су те сузе још више поплашиле: оне су нам казивале да ћемо ми остати и без обуће и без печенице!

*

Пред само вече почео је и снег падати. То нас је мало разгалило. Божић без снега – није ништа. Два-три пута смо излазили напоље, али смо се брзо морали вратити у кућу. Снег је сипао, као да га је неко на сито сејао, а некакав хладан ветар бријао је као бријачица!

Мајка некуд изађе. Не би је позадуго. Кад се вратила, донела је однекуд пуно крило очињака, а исцепала је и једну гредицу из кокошара. Соба се мало смлачи.

Мајка је после опет некуд отишла. Кад се вратила сва је била снежава. Она је нешто донела у махрами, откуд, шта, то ми не знамо, ако није онај тањирећ пилава с јегуљом. Ми смо то вечерали уочи Божића. После смо одмах полегали и поспали.

II

Шта се даље у нашој кући те ноћи, ноћи уочи Божића догађало, то ми не знамо. Таман сам очи оклопио, а мени се учини да се врата на соби сама отворише. Ја погледам. На прагу је стајала некаква људина. Ону његову грдну брадуруину, што се отегла до самих ногу, као да и сад гледам. Коса му се за читав аршин по земљи вукла. И то, управо, и није била коса већ некакво, као снег бело, као сребро блиставо руно. И он је био сав снежав. На сваку длаку и од косе и од браде и од бркова беше нападао снег, као на грање од дрвета! Он је гледао право у мене. Хтедох да викнем мајку, али не могох. Нешто ме беше у гуши стегло; хтео сам да сакријем главу под губер, али и то не могох. Снага ме беше издала; а она грдосија од човека није ме из очију попуштала. Он је нешто шапорио, али се није могло чути шта. И ја у тај мах

као чух глас очев. Он нам рече: „Децо, молите се Господу Богу!“

Још нигде зоре, а нас је мајка пробудила. Она нас је љубила и тепала нам:

„Устаните, децо моја драга, моји мали тићи голишани, устаните да вас мајка умије и обуче, па да се сви Богу помолимо! Устаните да видите како нас је Бога обрадовао!“

У њеном гласу беше нечега необичног, нечега узвишеног; њене очи беху пуне суза, али то не беху оне синоћне сузе; то беху сузе које су блистале неким божанским знамењем. Оне су нам казале да је те ноћи, док смо ми спавали, у нашу кућу свраћао Бог!

*

Ми сви поскачемо. Соба је била топла као амам. Лончићи на фуруни чисто се усјахтили, та у нас гледе као какве закрвављене џиновске очи. Ја сам први скочио. Излетим онако голишав у кућу. Погледам. Имам шта и видети: на огњишту наложена велика ватра, а око ње крчкају лонци. Одмах сам осетио и мирис: кисео купус с пастрмом. У фуруни се разјаглила ватра; а поред огњишта велика гомила нацепканих дрва. А по кући? По кући слама просута! Мене свега обузе некаква дотле незнана милота; а излетим у собу, зинем да нешто брату и сејки кажем, али ми речи у грлу застадоше. И ништа им казао нисам, већ се опет брзо у кућу вратим. Учинило ми се да је оно био сан; али није. То је била жива истинска јава; на огњишту весело пуцкара ватра, а око ње крчкају лонци, и то онај велики крњо, па онај до њета с ушима, па онај мањи крњо. И опет погледам на ону гомилу дрва; а из фуруне тек лизне шиљати пламен као да га неко на цев духне! По кући је све друкчије него што је синоћ било... Све је весело, све је насмејано, а света божићна слава као да је певала:

„Рождество твоје Христe Боже наш!“

Нешто се, док смо ми спавали, морало догодити; ал' и како је то могло бити а да ми не чујемо и не опазимо?!

У тај мах неко проговори пред нашим вратима. То је био очев глас. Он ће упитати:

„Јеси ли то ти, побратиме?“

„Ја сам“, одговори један потмуо и готово промукао глас.

„Је ли готова?“ – упита мој отац.

„Истиштала се као душа! Ока је самога претопа!“ – одговори онај промукли глас.

„Иди и донеси је!“ – рече мој отац и онда стаде отресати ноге пред вратима... Врата се отворише и отац уђе у кућу, а за њим куљну некаква густа пара, а снег суну испод очевих ногу. Отац је био сав бео од снега, као да је по њему сејано брашно. Напољу се чује звиждање ветра, а на кућним прозорима начиниле се шаре од леда.

Чим оца угледах ја шумкнем у собу. Он нас није хтео ни зврчком зврцнути, а опет смо га се бојали као живе ватре...

*

Мајка нас је после умила и обукла. Обуче нам нове кошуље, па онда мени и моме брату црвене ћечермице, што нам их је за Божић скројила и сашила од своје старе антерије, и онда нас опасала новим тканицама, што нам их је наша тета Стана дала на Материце, кад смо је везали; али ништа нас није тако обрадовало као кад нам обу наве чарапе и кад однекуд попадоше за ме и брата нови сарачки опанчћи, а за моју малу сејку патице, црвене као крв! Сејка је још добила и неко фистанче од зелене ћитабие, а ја и брат нове фесове с плавим кићанкицама и белом изрецканом хартијом! Боже, ја наше радости! Колико је од тог доба прошло година, а колико је прошло и дошло Божића, и ниједан нам се није тако унео у душу и срце наше као онај Божић кад нам је Мали Раде био полагајник.

Кад смо били готови, мајка нам рече да изађемо у кућу и да оца пољубимо у руку. И ми сви троје одосмо у кућу. Отац је седео поред огњишта и правио од жутог воска божићне свеће.

„Оцо, ја имам црвене патице!“ – прва повика наша мала сејка. Отац се окрете. Он опусти свеће на једну цепку, па нас све троје узе и метну на крило и онда нас стаде цуцкати и тепати нам. Сејки је казао: „Ти си моја црвенперка!“ а моме брату? „Ти си оцино златно перје!“, а мени је казао: „Гле, гле, мацоње мога!... Како се јунак обукао и спремио, као да ће неcome у сватове!“ А ми? Ми смо се топили у неком дотле непознатом миљу.

У тај мах лупи наша капија, а мало затим неко стаде отресати пред кућним вратима снег, па ће онда повикати:

„Божих бата, отвор’те му врата!“

То је био онај малопређашњи промукли глас. Ми покачемо с очевог крила, а отац се окрете матери:

„Жито!“

И мајка донесе решето са житом: овсом, јечмом, кукурузом и пшеницом; а онај глас опет повика:

„Божих бата, отвор’те нам врата!“

Отац приђе с решетом вратима. Ту мало застаде, док ће онај глас и по трећи пут учинити:

„Божих бата, отвор’те му врата!“

На то ће отац повикати:

„У име ’Риста Господа Бога и његовога светлог рождества, донеси нам свако добро и срећу, брацку љубав и Божји благослов!“

И онда се врата на кући отворише, а на вратима се указа један омален човек. И њега је попао снег. На рукама је носио печеницу на ражњу, велику, какву дотле никад имали нисмо.

То је био Мали Раде, а звали су га и пијани Раде. Он нас све погледа неким благим и доброћудним погледом, па ће онда рећи:

„’Ристос се роди!“

И отац му на то одговори:
„Ваистину се роди!“ и онда посу житом и њега и печеницу, па ће рећи:
„Ристос по сређе нас!“
А на то му Раде одговори:
„И јест и будет!”
После овога Раде пронесе печеницу свуд унаоколо, а уз то је певао:
„У Божића три ножића,
„Једним реже чесницу,
„А другијем гибаницу,
„А трећијем печеницу!“ ...
А на сваки овај отпев отац га је посипао житом и одговарао:
„Нека је слава Господу Богу, који је дао и благословио!“
После овога Раде прислони печеницу уз дувар одмах иза долапа, па онда узе једну столицу и намести је одмах према вратима од фуруне. Ту седе, узе један угарак из фуруне и стаде њим царати по фуруни. Боже, летеле су варнице на све стране као златни ројеви пчела. И колико је год пута гурнуо угарком у ватру, он би изговорио:
„Оволико ти било у тору оваца, а оволико у пољу говеди; оволико имао јагањаца, а оволико прасаца; оволико имао у котару сена, а оволико на гумну стогова; оволико наставио казана, а оволико ти се изројило кошница!“
А мој му је отац одговарао:
„Чуо те Бог и Мајка Бож’ја!“
Наша се душа топила у неком небеском блаженству. И мени се одиста чинило да све ово и види и чује и Господ Бог и Мајка Божија.

III

Од тог доба све нам је набоље пошло. Ми сад имамо и своју кућу. Мала кућа, али своја кућа. Имамо две собе

и оцаклију. Па и Мали Раде није више оно што је био. Од онога дана, од кад се с оцем побратимио, он више не пије. И сад кад неко о томе проговори, његово се чело замрачи, и само би рекао:

„Од тога, браћо, нек Бог свакога сачува, па и мога највећег душмана!“

Наше је крсно име свети Јован Крститељ. И сад први пут слаavimo у својој кући. У оцаклији је софра постављена. На ручак су нам дошле све званице. У горње чело сео стари попа Остоја, њему с десне газда Јова Ђенадић, а с лева газда Вук Ирић, до газда Јове Ђенадића села газдарица Пела Ирићева, а до Ирића газдарица Лека Ђенадићева; а у зачеље сео газда Милосав Лелек, њему с десна Обрен Пивљак, а с лева Вуксан Павић.

Све су ово наши добри знанци и пријатељи. Стари попа Остоја нашао се оцу у невољи, кад смо се из Херцеговине доселили; газда Јово Ђенадић прихватио нас је и дао оцу своју малу кућу иза циглане за годину дана без кирије; газда Вук Ирић је урадио те смо ми до своје куће дошли; он је управо нагнао оца да узме оно плаца од газда Милосава Лелека, на коме смо кућу начинили, а поред тога дао је оцу и сву стару грађу од своје старе куће шиндралије, а да тога није било, богзна да ли бисмо оно куће над главом својом свили, како би сам отац врло често рекао. Обрен Пивљак и Вуксан Павић – то су, опет, мајстори што су нам кућу саградили.

А шта да речем за Малог Раду? Од оног доба њега отац сматра као свога укућанина. Раде није хтео ни да седне за софру, већ је с оцем служио госте око софре – вином и ракијом.

*

Пошто се пререзао колач и пило у славу божју, онда се почеше ређати здравице. Стари попа Остоја напио је дому и домаћину и свој кућној чељади, а отац својим пријатељима, који су миловали и дошли да с њим у дому његову дигну чашу вина и благодаре Богу, који је благ

и милостив, те сваког, па и њега и децу његову, милостивим оком погледа, који води бригу и старање како о богату тако и о сиромашну, како о птицама у гори, тако и о маленом црву под кором. И онда отац диже чашу увис и повика: „Нека сте ми сви здрави весели, а у ваше лијепо здравље!“

Сви гости беху устали. Они су очеву здравицу с неком побожношћу саслушали, а кад оно отац заврши: „нека сте ми сви здрави и весели, а у ваше лијепо здравље!“ – они у један глас одговорише: „Чуо те Бог и свети Јован Крститељ!“

*

После здравица ушло се у веселе разговоре, шале и пошалице; док ће се Милосав Лелек окренути Маломе Ради:

„Ама, Раде, шта си нам се ти нешто ућутао? Нити пијеш, нити здравиш, нити ромориш, нити што говориш! Де, болан, кажи нам и ти коју!“

„А, ха, јест’, јест’; Раде нам се нешто много умудрио ...Не дамо тако! Хоћемо да нам и он коју каже!“ – прихвати газда Јово Ђенадић.

„Нека нам исприча како се побратимио с нашим домаћином Милинком“ – рећи ће газда Вук Ирић.

„И како је био први пут полагајник код свога побратима Милинка“ – додаде газда Милосав Лелек. На то ће Мали Раде:

„Ја се, браћо, нисам ни ућутао ни умудрио, већ слушам шта паметни људи говоре; а душа је моја весела и задовољна што сам дочекао да мој побратим Милинко са својом домаћицом и дечицом својом слави своје крсно име под кровом своје кућице, а са тако одабраним и честитим гостима и пријатељима. Моја душа веће славе и већег дана не тражи, но што је овај данашњи дан. А што ме питате: како сам се с мојим побратимом Милинком побратимио и како сам његовој кући био први пут полагајник, мени је и то мило што ме питате. И ја ћу

вам ове попрочати; а што к’о да вам и не испричам, кад у мене и мога побратима ништа постиднога нема. Оно су, браћо, и за ме и за побратима мога дани свети, дани на које је сам Господ Бог метнуо своју десницу и благо-словио их!

„Јест’, они су и за ме и за дом мој и мога, побратима Рада дани свети!“ – учини отац мој гласом као кад се пред иконом светога Јована почне Богу молити.

*

Дружином беше овладао свечана тишина. Преко лица Малог Рада беше плинула нека сета. Видело се да његова душа прелеће све редом године живота његова, и оне што су пуне радости и задовољства, и оне што су проткане бедом и невољом, и оне што их покрива некаква тама, тама бунила и незнања. Он се одједном исправи, погледа небу, па се прекрсти и поче овако:

„Слава теби, Господе Боже, слава теби! Твоја су дела недостижна! Ти си онај што ведриш и облачиш; ти си онај што милостивим оком погледаш на бедне и невољне; ти си онај што залутале на прави пут изводиш, а посрнуле на ноге подижеш и снаге им дајеш! Теби се, ’Ристе Боже, молим, опрости мени грешноме!“

И онда се опет прекрсти и седе. Он се мало ућута. Ућута све. Она свечана тишина опет наста. И ту тишину прекиде Мали Раде. Он поче:

„То је, браћо, овако било. Сад уочи Божића прошле су равно две године од како смо се ја и мој побратим Милинко пабратимили, а тад сам у његовој кући први пут био полагајник... Од тога доба, на мога побратима и на његову кућу погледа Бог својим милостивим погледом...

„И ми смо Богу благодарни!“ – рећи ће отац мој, а Раде настави даље:

„Целих божићних поста киша није престајала. Љубостина је у два маха изливала у Бошково поље; онда је Колубара однела Арапавића брану, а Градац Јевремову;

онда су подављене и Ђумурове овце; онда се одронило и брдо више куће Пеке Грбовића и засуло подрумска врата на механи Марка Ждрала! Онда је, чини ти се, вода извирала и из неба и из земље, као да беше дошао судни дан! И тако је то трајало до Туциндана!“

„Јест’, тако је то било, учини газда Вук Ирић. Баш уочи Туцинадне, одронио се један део зида у подруму моје доње куће, и то тако да се врата од подрума никако нису могла да отворе, а тамо ми је, знате, и вино и ракија и маст и туршија, и каце с купусом и многе друге потребне ствари, без којих се не могу ни дочекати ни провести благи дани. Звао сам њих неколико и плаћао дупле наднице да ми врата на подруму, како-тако, отворе и ону земљу изнесу; али се сваки беше о свом послу и својој кући забавио. Благдан беше већ ту, и сваки се старао да за овоју кућу спреми што му треба. И да ми не би овога истог домаћина, ја бих на Божић морао туђим вином преливати божићни колач и сто комшилуку тражити коју главицу кисела купуса, да га с пастрмом за Божић преставим!“

„А да, опет, није било мога побратима Рада, слаба би ти вајда била од мене сама“, рече мој отац, па оде пуни-ти чаше пред гостима.

IV

„Могло је бити тако око заранака, кад се на вратима механе Марка Ждрала указа мој побратим Милинко“, настави Мали Раде после малог ћутања. „Ми се дотле још не бесмо побратимили. То је дошло тек сутрадан доцкан уочи Божића. Ја га у први мах ни познао нисам, био сам већ дотерао дотле одакле људи престају бити људи и настају бити стока бесловесна. Мени нешто би мило што седе за мој сто, па га одмах понудим ракијом.

„Хвала, Раде, ја нисам за ракију“, рече ми он нешто брижним гласом.

„Е, онда, ако ниси за ракију, а ти си за вино!“ – рекнем му ја и повичем механџији :

– Дајдер овде брат Милинку једну литру вина!... Ја плаћам! – Момак ово као да и не чу. Он штуче негде, а вино и не донесе.

– Хвала, Раде, ја ти за вино нисам... Ово је већ скоро мрак!“ – рече мој побратим и стаде ме тужио мерити. Имао је нешто да ми каже, па је видео да нема коме! Ви браћо знате како сам ја онда проводио дане... Бекрирук је некако проклетство, кога се човек без божје воље отрести не може; пијанство је што и сиње море, и ко се у њ отисне, тај га се више не курталиса. Њега отуд може само божје чудо отргнути. Тако је и са мном било. Ја управо и не знам како сам се пропио. Оно ме је много пре освојило него што сам га ја и умотрио. Оно није дошло, оно се ушуњало, као какав препреден лопов. И ове што је нашло, узело ми је. Ја више нисам имао ни своје снаге, ни своје воље, ни свога поноса. Ја више нисам знао ни за Бога, ни за свету веру ’Ристову. То је све у мени убила ракија. Колико ми се пута десило да лепо пођем кући, а кад се пробудим, ја или сам под механском клупом или где за туђим плотом!“

И онда Раде устаде, прекреги се, па рече: „О Господе Боже и света Мајко Божја смилујте се на ме грешнога! Не дајте да с овога пута поклизнем!“

После настави даље:

Ја сам тај дан последње тезгере земље с Петронијем Мачком однео испред подрумских врата Марка Ждрала. И он нам је лепо платио. Сваки је добио по две небушене плете. За те сам паре могао лепо провести божићне празнике; али сам ја то све попио до иђиндије. И онда, кад је брат Милинко ушао у механу и сео за мој сто, ја више нисам имао ни марјаша. Ждралов је то момак морао опазити, зато се и правио глуп кад сам му казао да донесе за брата Милинка литру вина. Ђаволски су ти ови механцијски момци! Ко им год у механу уђе, они, заклео бих се, знају колико пара ко у кеси има! И, докле год имаш, они око тебе облећу и донесу ти, чини ми се, пре но што си ти и поискао; а кад стану да праве оглу-

шке, онда знај да ти више није остало у џепу ни пребијене мангуре.

– Е, онда, брат Милинко, окренем се ја моме побратиму, кад ти нећеш да примиш моју част, а ти де поручи полић ракије за ме! Ја хоћу да видим каква је и твоја част! – Он се на ово чисто збуни. То сам лепо опазио. Не рече ни да хоће ни да неће. Ждралов момак у два маха пролази поред нашег стола, а мој се побро нешто загледао преда се, па се томе и невешт чини.“

„Хе, мој побратиме, упаде му мој отац у реч, ја сам ти онда голему муку мучио. Није оно мени било од беса. Помислите само: благодан ту; деца и гола и боса; у кући ни зупке дрва; ни леба ни с леба, ни што посно ни што мрсно, а ја у кеси ни пребијене паре... Од куће пођем, па не знам куд ћу и на коју ли страну. Улицом идем а свету у очи не смем да погледам. Чинило ми се да цео свет зна моје јаде, па ме лепо стид. Здрав и читав човек, па да о благодану чека да му децу други омрсе! Људи купују печенице, а ја немам за шта да купим ни оканик хлеба! Онда сам први пут осетио како је то тешко кад човек и не зна никаква заната. Цео се онај свет радовао благом дану, а ја сам ишао по чаршији као брљива овца. Сви људи иду декуд, долазе однекуд; неко нешто продаје, а неко купује, а ја? – ни што продати ни што купити, а рада никаква! Ишао сам тако као нико мој, док ће ме сам Бог упутити да ударим на кућу газда Вука Ирића. Он стоји пред капијом па нешто гледа, док ће ме смотрити:

– А, баш добро; ама као да сам по те поручио! Одронило ми се нешто зида у подруму, па се све оручило уза сама подрумска врата. Иди и нађи кога било да ти помогне, да ми се, како-тако, врата отворе! Платићу што није право...

„И мене лепо огреја сунце... И ја сам после пошао по чаршији не би ли кога год нашао да ми помогне. И кога год сам упитао, сваки ми је одговорио: 'Бог с тобом, Милинко, зар данас? И мени је, брате, благодан као и газда Вуку Ирићу. Зар он нађе баш уочи Божића да износи

земљу из подрума?! А где су му били толики божићни пости?! Готово пред сам мрак сетим се мога побратима; али, где би га нашао? Да одем до Марка Ждрала, а ако ту не буде, онда ћу га посигурно наћи у механи Васе Селака! Тако сам и урадио; а сад, побратиме, причај ти како је даље било!“ – рече мој отац и оде гледати пред ким је чаша празна.

*

И Раде овако настави:

„Ласно ћемо један другог почасти“и“, окрете одједном мој побратим, „него ја сам дошао нешто до тебе, Раде... Ако ме послушаш, а до тебе стоји хоћеш ли или нећеш, онда ћемо имати сучим, не један другог почасти, већ и овај благодан провести...“

Ја погледам у брат Милинка. Ове његове речи чудно зазвонише у мојим ушима. Он дошао нешто до мене! Ја не памтим да се когод живи на ме с оваквим речима обратио. Ја сам био и за се и за свет изгубљен. Шта сам ја тада управо био? Кад ме деца виде како посрћем идући чаршијом, она за мном викну:

„Пијани Раде, пијани Раде!... О Боже и Богородице, пагледајте на ме грешнога и не дајте да поклизнем с овога пута!“ – узвикну Мали Раде и опет се прекрсти.

*

„Дед’, устани да овога часа одемо кући Вука Ирића, те да му какогод отворимо на подруму врата“, рече ми побратим Милинко. „Нешто их је изнутра подупрло па не може никако сам да их отвори; а у подруму му вино и ракија и све... Нема човек сучим Божић дочекати! Дед’, немој се ништа премишљати! Платиће нам колико ми рекнемо, а онда – и нама ваља што за благодан опремити, веселниче мој!“

„Мени, браћо, као да свану. Сетио сам се да у кеси немам више ни пребијене паре; сетио сам се да и мени ваља негде божићковати, а онога Перишу момка Ждра-

ловог нисам могао више очима да гледам. И ја приста-
нем. Те још исте вечери ћускијом смо извалили врата на
подруму доње куће газда Вука Ирића. Пола се зида с
једне стране беше срушило и земља затрпала некакву
малу бурад и два велика ћупа масти и једну туршију па-
прике. Радили смо до неко доба ноћи; изнели смо из по-
друма преко четрдесет тезгера земље, па се још ни по-
знало није. И онда се договоримо да сутра пре зоре до-
ђемо како би до подне раскрчили подрум и опет врата
наместили. Тако смо и урадили. Је ли тако било, побра-
тите Милинко?“ – окрете се Мали Раде оцу моме.

„Тако је било, побратиме Раде“, одговори му отац
мој.

V

„Људи божји, може говорити ко шта хоће, а ја велим
да има Бога!“ – настави Мали Раде своје причање да-
ље...

„А ко каже да га нема, да од Бога нађеш?!“ – учини
газда Јово Ђенадић...

„На ту црну мисао могу доћи само бездушници“, до-
даде стари попа Остоја.

„Искривила му се уста, дабогда“, повиче газдарица
Пела Ирићева.

„Ишао по гори згранут, ко би још и то могао преко
свога језика превалити“, додаде Лека Ђенадићева.

„Ама, станите људи, не дао Бог да то ко и помисли;
али оно што се онај дан са мном и са мојим побратимом
Милинком догодило, није могло бити без прста бож-
јег... Слушајте само; а ево овде и нашег домаћина, он је
све, као и ја, видео својим очима, па нека каже да ли ћу
једну изоставити или додати“, рече Раде гласом, као да
је од себе хтео одбити и помисао да је он игда могао и
помислити да нема Бога. И онда настави: „Почели смо
од ране зоре земљу износити. Око ручаница смо прету-
рили половину; а до подне догнасмо до бурића и до ћу-
пова с машћу; а кад би по ручку, ја не верујем да бесмо

понели пете или шесте тезгере земље, а мени ће мој побратим код самих подрумских врата повикати:

– Стани де, Раде! Шта се то жути под твојим ногама? Спустиде тезгере!

„Ја станем. Погледам. Не видим ништа.“

– Ама спусти тезгере доле! Шта гледаш преда се? Ево, то је вамо иза тебе!

„Ја се обазрем и угледам на самој нашој путањи, што смо је носећи земљу утабали, некакав жут велики дукат. Шта ми одједном би, то и сад не знам. Док би оком тренуо, ја спустим тезгере и домчам онај дукат. Био је већи од цванцика, а само нешто тањи. И ја га стрпам у недра. Мој побратим наваљива и наваљива да га покажем, да га само види, а ја? Ја се нисам дао ни осолити. Најпосле станем ашити да сам што и нашао. И онда брат Милинко ућута. Само сам видео како му се чело замрачи, па ће рећи:

– Па добро, ниси нашао, ниси; а ти бар хајде да довршимо човеку овај посао који смо започели!

„Али чим то рече, а мени сину у глави једна мисао... сатанска мисао! И онда се осечем на брат Милинка: 'Кад је тако, и ти ме бедиш, онда ето ти тезтера, па вуци земљу сâм; а ово што сам досад радио ја ти, ево, све цабајишем!' И молио ме и кумио брат Милинко да га не остављам, али све би узалуд. Ја се нисам дао умолити. Мени једнако пред очима трепери онај дукат, па механа Марка Ждрала, па онај његов момак Периша. 'Да те сад видим, кучко једна, хоћеш ли примати оглушке кад ти што поиштем?!' помислим у себи... Боже, колико ли оно вреди? Оно ми ваља најпре код неког променити. А, не дам ја оно будзашто! Раде се не да забушити! Само да _ми је знати шта вреди? И онда пођем, али се у тај мах испречи преда ме брат Милинко. Он се чисто исправи, па ме погледа некаквим страшним погледом:

– Ако само стопу крочиш, ја ћу те са земљом саставити! – грмну он, а очи му севнуше као у гладна вука. Ја задрхћем као прут и станем као укопан. Он поче нешто блажим гласом:

– Ти си ми дао реч да ово човеку свршимо; а од тога зависи хоће ли се моја деца имати чим сад на Божић омрсити... Кад се то сврши, а ти онда иди! Ја ти тврду реч задајем да ти за оно што си узео и у недра стрпао никад ништа ни поменути нећу.“

„Ја не знам како то би“^{*}, настави Мали Раде даље, „тек ја се сагох и узех тезгере. И тако почесмо износити и онај остатак земље из подрума газда Вукова.

„Кад изнесмо и последње тезгере, онда и врата наместисмо. Газда Вук Ирић био је ту. Он нам рече:

– Е, баш вам хвала!... И онда извади кесу. Била је пуна пунцата све самих цванцика и половница. Он одброји осам плети, па их даде Милинку и рече му:

– Ево, нека вам је алал, и у здрављу да и ви проведете божићне празнике!...

„На то ће мој побратим Милинко:

– Хвала ти, мој лепо газда! Нека ти Бог накнади! Ти си нам царски платио! И овда се окрете мени:

– Ево, брат' Раде, за наш труд дао нам је газда Вук осам цванцика: четири мени четири теби; али поред овога нека ти је од мене велика хвала! Да тебе није било, овај се посао не би свршио. Ја сам ти благодаран!

„Ја осетим да ме свега подуже нека ватра, а уз образе букну ми пламен неког унутрашњег стида. Мени би нешто тешко, уби ме доброта побратима мога! После сам отишао – право механи Марка Ждрала. Тамо ме вукла некаква моја несрећа. Небо се беше наоблачило, а пирушио је оштар, као лед хладан северац. Читава јата врабаца час слећу доле на калдрму и журно стану кључати и тражити да што поједу, а час опет прну горе на кућне стрехе, или нападају по каквом плоту, да одатле опет прну где на другу страну. И док сам стигао до Ждралове механе, већ поче промицати снег... Још сам уз пут, у два маха, турао руку у недра, да извадим онај дукат, али га не могах наћи. Био је сигурно запао под појас; а мене је опет копкало да га час пре видим и да,

бар од ока, оценим колико за њ могу добити цванцика. Једва сам чекао да дођем у Ждралову механу. 'Отићи ћу у Перишину собу. Тамо ћу се на тенани распасати ... Нећу нико да ме види, а не морам га одмах ни мењати. Она четари цванцика доста су ми за сва три дана Божића, тако сам мислио кад сам у Ждралову механу ушао.

– Полић ракије! Али оне старке! – повичем још с врата Периши момку Ждралову.

„Он ми сместа донесе. Сад не хте да ми прави оглушке. Шеитан момак! Ама, као да је знао да сам пун пара ...

*

Сркнем само један гутљај“, настави Раде после малог ћутања, „па онда зовнем Перишу. Он дође. Још се не престано смешио. У њему сто врага!

– Има ли кога у твојој соби? – упитам га.

– Нема; а што питаш? Хоћеш мало да прилегнеш, је ли? Уморан си, знам ... Јел' да сам погодио? А, то ти неће упалити. У моју собу ја ни мога бабу не пуштам. Ето твога места! – рече ми он и показа ми руком клупу.

– Ниси погодио! Мени твоја соба треба сасвим за нешто друго, рекнем му ја.

– А бисмо ли могли ми знати зашто би вам требала наша соба? – упита ме он као мало у подсмеху.

– Немој се ту шегачити, већ ми кажи, просто напросто, дам или не дам.

– Како те ја могу пустити у моју собу, док ми не кажеш шта хоћеш тамо? – рече ми он с неком особитом збиљом, да ја нисам имао куд, већ му кажем, да хоћу у његовој соби да се распашем и опашем.

– А, сад знам ... Газда Вук ти је платио дукатима за оно, што си му јуче и данас земљу из подрума износио, па сад хоћеш да их оставиш у ћемер! А, је ли то?

– Он се то к'о мало и мени наругао! Пашче ниједно! А не зна где год други даду цванцик, ту Вуле да два, рећи ће газда Вук мало љутнуто.

– Не, газда Вуче, учини Мали Раде, ту Периша на те ни помислио није. Знам ја њега добро. Он се то хтео мало подсмехнути мени и моме ћемеру. Он је, ако ћемо право, био злато човек. Није он опет мени желео зла; колико је пута он мени говорио: 'Море, Раде, море, чувај беле паре за црне дане!' И то би ми увек рекао онда кад би опазио да у кеси имам коју смраку више, али то мени онда није било вајде говорити.

– Па шта би, болан, оде ли у Перишину собу и нађе ли, што си тражио? – упита газда Милосав Лелек.

– Одох, газда Милосаве, али за наго одох. Периша ми рече: 'Кад је за то, а ти иди!... Ено ти моје собе, па се мош трипут и распасати и опасати.' И ја одем. Станем се распасивати. И добро сам пазио: е да ли онај дукат нећу опазити, камо низа ме клизи. И отпашем се. Треснем хаљинама; послушнем неће ли откуд звекнути! Аја, од дуката ни трага! Мене прође нека жмара. Станем се свлачити. Скидао сам 'аљетак по 'аљетак и сваки сам треснуо. Померим се с онога места где сам стајао, погледам да ту није испао; аја, нема га, те нема! А, сад знам где је помислим у себи. Запао у обућу. Пара ко пара, полако се склизавала низа ме док сам још с брат Милинком ону проклету земљу носио. И би ми чисто лакше. У обући је, сумње нема; а и где би био на другом месту? Ја добро знам, да сам га у трену ока шчепао са земље и у недра турио. И лепо сам га хладна осетио одмах испод леве сисе. И онда седнем и станем се изувати. Каиша нисам ни имао, зато се зачас изујем. Скинем опанке. О, јадни су то били опанци! Држали се више на опутама и дретвама, него на оној веселој кожи од које су опанци и скројени. Изујем и чарапе. Турим руку у њих: тражи, пипај, нема те нема. Изврнем их, треснем их, аја, све би узаман... А кад ја нешто погледа моје чарапе, а оне продеране и на прстима и на петама! И онда ми би све јасно. Мене обузе неко чудновато осећање. Ја вам га не умем исказати. Изађе ми пред очи оно све; а у ушима ми звонише оне брат Милинкове речи: 'Па до-

бро, Раде, ниси нашао, ниси; а ти бар хајде да довршимо човеку овај посао, који смо започели!

„Јест“, браћо моја, видите ли да има Бога?! Ја сам онај дукат шчепао и турио у недра, не да њим какву сирочад на Божић омрсим, или оцу и мајци припалим свећу за душу, већ да га дам Марку Ждралу за ракију!

„И он се зато полако низа ме склизао, сишао у чарапе, прошао кроз оне продеротине и упао у опанке, а из опанака отишао тамо где га је Господ Бог наменио!“ – рече Мали Раде, па онда устаде, прекрсти се, погледа горе небу и рече:

„Слава теби Господе Боже, слава теби! Твоја су дела непостижна; ти си онај што ведриш и облачиш, ти си онај што милостивим оком погледаш на бедне и невољне; ти си онај што залутале на прави пут изводиш, а посрнуле подижеш и снаге им дајеш! Теби се, 'Ристе Боже, молим, опрости мени грешноме и не дај да с правог пута сиђем!“

*

„Ја, браћо, и сад не знам колико сам остао онако свучен и изувен. Знам само то да сам се чисто трг'о кад се врата на соби отворише, и на прагу се указа мој побратим Милинко. Његово лице беше благо и насмејано, а поглед пун неке добродушне топлине, топлине што крави и загрева слеђене душе, а лечи болна и рањава срца, Он уђе у собу, разгледа све око мене, а преко лица му прну болећив осмех. И онда ће ми рећи:

– Знам, ти си оно тражио: за то си се свук'о и изуо? Ниси нашао, је ли? Ништа се немој карити. Оно је ту. Де, облачи се! Сутра освиће, болан, 'Ристово Рождество, а ја и ти још ништа опрем'или нисмо. Мени ваља ма чим обрадовати она моја три црва код куће.

„Ето, браћо, ја вам и сад кажем да оно онда, што ми је мој побратим Милинко говорио, ништа разумео нисам... Ја само опазим да ми уз образе букну опет онај пламен. Чинило ми се као да стојим пред некаквим су-

дијом од кога се ништа сакрити не може, пред судијом који све види и све зна шта се у мојој души догађа. На оно његово: 'Де облачи се' ја се сместа почнем облачити. Он беше сасвим мноме овладао. А кад сам се обукао и обуо, он ће ме одједном упитати:

– Брат Раде, хоћеш ли ме нешто послушати?

– Хоћу, брат' Милинко, што год ти рекнем, ја ћу учинити. Тако је, чини ми се, сам Бог наредио. Ти видиш да те ја слушам.

– Хајде, брат' Раде, да се побратимимо, да се побратимимо Богом и св. Јованом! – рече он и рашири руке. Примаш и св. Јована?

– Примам Бога и св. Јована, одговорим му и паднем му у наручја. Ја управо и сам не знадох како све то би; једно само знам, а то је да су ми одједном сузе грунуле из очију...

– А, ти плачеш?! – повика мој побратим. – Ја се радујем твојим сузама; ко има суза тај има и срца, и онда ме у чело пољуби, па ће ми после рећи:

– Још нешто, побратиме. Хоћу да оставиш ово проклето пиће!

– А хоћу л'и моћи, побратиме?

– Молићемо се Богу и св. Јовану Крститељу, нека нас они оснаже, а после, ми смо сад побратими?!

– Од сад па довека!...

– Е, онда, да ми сутра будеш полагајник.

– Како ти рекнеш, онако ће бити, побратиме, одговорим му.

– И да заједно проведемо ове благе 'Ристове празнике.

– Ја то нисам заслужио, побратиме.

– Јеси, побратиме; ти си заслужио и нешто више; да тебе и твоје помоћи није било, моја се деца сутра на благодан не би имала сучим омрсити, а сад још нешто: ево ти оно што си изгубио и због чега си се мало пре свлачио и изувао, рече ми побратим Милинко и пружи ми онај исти златник. Јест', то је био онај исти златан

новац што сам га данас с путање зграбио и у недра стрпао. Познао сам га одмах: већи од цванцика и нешто тањи, а на једном месту, на ћенару, мало крезав. Познао бих га у стотини.

– Не, побратиме, овај новац ја не смем узети. Он није мој. Он је твој. Ти си га данас први видео и мени рекао: 'Стани де, Раде!... Шта се то жути под твојим ногама?... Спустиде мало тезгере!' И ја се окренем. Не видим ништа; а ти мени: 'Ето иза твојих ногу'. И ја га угледам! Опустим тезгере, шчепам новац и у недра стрпам. И, онда, шта је било с њим? Оно што је Господ Бог још у први мах наредио: неосетно се смигољио чак доле у обућу, жалосна ми обућа моја: чарапе подеране и на петама и на прстима, а опанци? Они су се држали на опутама, и на узицама! Њему су ту била врата широм отворена! Ама, где га нађе, побратиме, живота ти твога? – упитам побратима Милинка. Он се осмехну и онда ми рече: – Ево, како је то било; таман ти оде, а мене ће газда Вук из куће викнути: О Милинко, дођи де 'вамо!' Ја му одем, а кад ја тамо, а он обеси о ченгеле две уређене печенице и једну дебелу јаловицу, па стао те их гледа.

– Ти ниси још купио печеницу, је ли? – упита ме он.

– Нисам, газда Вуче.

– Знам да ниси. Док су остали људи трчали и спремали што им је за благодан требало, ви сте из мог подрума земљу извлачили. Ево, ова већа печеница и ова двиска мени је доста. Ону мању одредио сам да и ти своју децу обрадујеш. Ја бих нешто спремио и за Малог Раду, али, шта му ја знам где ће он божићковати? Сигурно у механи Марка Ждрала. Уосталом, он нема никога свога. А, гле!... Умало што не заборавих!... Пело! – викну он од једном газдарицу Пелу.

– Чујемо! – одазва се она из куће.

– Да опремиш за брат Милинка коју главицу кисела купуса и коју вешалицу сува мяса! Ја Божић ништа не рачунам без кисела купуса с пастрмом и без печене хладне овчетине, окрете се он мени.

– Хвала ти, газда Вуче! Ти мени и мојој деци, а теби и твојем дому Господ Бог!“ – рекнем ја њему, а он се на ме готово осече :

– Нисам ја вама ништа учинио. Ви сте мени поштено свршили посла, а ја вама поштено платио. Ко год ради нека се не боји глади! А сад, хајд кући! Ово ће скоро мрак. Печеницу ћу ти ја овде испећи. Ватре ће бити доста; не знам како си с дрвима? Видео сам малочас твоју Спасенију где купи очињке испод коша Јове Ђенадића; а и снег само што почео није!

„И ја пођем. А кад сам дошао пред саму капију, ја погледам преда се. Нешто се жути, онако исто као оно данас кад смо носили земљу и кад сам ти рекао да станеш. Сагнем се и узмем. И то је био онај исти дукат. Познао сам га и ја. Али ми у исти мах дође и та мисао: да тај новац није газда Вуков? Ми смо вукли његову земљу, а из његовог подрума. Ја више ни размишљао нисам, већ се вратим: попричам му све по реду. Он узе дукат. Превртао га је неколико пута, па ће онда рећи: „Златна Констандинка! Ретка и скупа пара!“ И онда се окрете мени: ’Ја оваку пару у својој кеси никад имао нисам. Ви сте је нашли, она је ваша. Иди и нађи Малог Раду. Покажи му је. Ако буде она иста, ако ју је он доиста изгубио, онда ће видети да има Бога и да се мимо воље његове ништа не да учинити!’

„Је ли тако било, побратиме?“ – упитаће Мали Раде мога оца.

„Тако је било, побратиме“, одговори му мој отац, и онда Раде настави даље:

„Е, па видиш, побратиме, да је овај дукат самим Богом намењен теби. И за то га ја не могу узети!“ – рекнем ја моме побратиму и пружим му дукат; али га мој побратим не хте узети. Он ме оштро погледа, а чело му се чисто замрачи и онда ће ми рећи: ’Узми то, кад ти велим, па дај руку ’вамо!’ И ја му пружим руку. Он је стеже, братски је стеже, па ће ми рећи: ’Не лежи, побратиме, наша срећа у овам златном новцу, већ у нашем

усталаштву и раду. Зато, заверимо се један другоме да ћемо се својим радом отимати од сваке беде и невоље, од сваког зла и немаштине! Залобај хлеба што се радом добије, и слadak је и благословен је!

„И ја сам послушао свога побратима. Те ноћи око на око свели нисмо: ја на једну страну, побратим на другу, док смо за благодан спремили све што је најпотребније било. Снег је сипао као божја воља. Пред саму зору ја донесем од газда Вукове куће и печеницу. Побратим је поспе пшеницом, и после учинимо све што је по реду и закону. Ја сам тога дана био први пут полагајник своме побратиму. Је ли тако било, побратиме Милинко? – упита Мали Раде оца мога и отац му одговори:

– Само си једно заборавио, побратиме... Ниси нам ка-
зао, како је сутрадан онај дукат дошао у нашу чесницу,
и како га је у своме комаду нашла моја Милица, моја ма-
ла препелица!

На ово Мали Раде обори главу и ништа не одговори,
док ће моја мала сејка испасти из себе. Она притрча Ра-
ди, па му обе ручице обави око врата и стаде му нешто
полако шапорити. Он је помилова по образу и по оној
златној коси њеној, а она му десном ручицом показа
овој мали ћердан на врату. Ђердан је био од самих сре-
брних крсташица, белих као млеко, а међу њима, у сре-
дини, висио је један златан новац, већи од цванцика и не-
што тањи, а на једном месту, на ћенару, мало крезав...
Познао бих га у стотини!...

Сви наши гости, ганути овом причом Малога Раде,
узеше чаше, устадоше и, као у један глас, повикаше:

„Велија дела твоја јесу, Господе!“

ИЛИЈА БАКИЋ

ЛАЗАР КОМАРЧИЋ – НЕПРАВЕДНО ЗАБОРАВЉЕНИ ПРИПОВЕДАЧ

Лазар Комарчић, према времену у коме је живео (1839-1909), превасходно спада у српске прозаисте XIX века. Но, по неким од елемената његовог стваралаштва, он је свакако на трагу литературе која ће се писати у XX веку. Мада никада није сврстан у 'прву лигу' књижевника свог времена – што је поприлично паушална оцена, 'заслужена' и његовим политичким и новинарским ангажманом који, пак, нису били по вољи утицајним теоретичарима и судијама тадашње литературе, на челу са Скерлићем – Комарчић је за свог живота за добио неколико битних академских награда (1893. награда Српске краљевске академије на најбоље приповедачко дело – роман „Кант нашег доба“, објављен као „Један разорен ум“; 1907. награда Академије за роман „Мученици за слободу“) а уживао је и велику популарност међу читаоцима (1906. је један од најчитанијих писаца у Народној библиотеци). Упркос таквим похвалама, он се није ушанчио у провереним садржајима већ је наставио да трага за новим изазовима – резултат таквих напора је и роман „Једна угашена звезда“ (1902) који је први научнофантастични роман написан на српском језику али и један од првих у свеукупној светској литератури (мада ће жанр под тим именом бити дефинисан тек 20-так година касније). У време објављивања, „Једна угашена звезда“ била је појава 'суи генерис', новост за културну јавност, и по свим правилима требала је да постане еталон за следећа дела таквог профила – али, наравно, није.

У својих 11 објављених књига Комарчић је превасходно био окренут форми-жанру романа што је атипично за то доба јер су његови савременици међу прозаистима били посвећени искључиво краћим формама приче и приповетке и тек ће XX век донети бујање романа на уштрб краће прозе. Његове теме биле су како оне знане, од историје до савременог друштвено-социјалног живота (са акцентом на текућим међупартијским сукобима), тако и неке потпуно нове какве су, поред поману научне фантастике, криминалистичке (роман „Драгоцен а грлица“) или психолошко-психијатријске (роман „Један разорен ум“).

Комарчић је кратку прозу објавио у књизи „Приповетке“ 1894, „Слике и приповетке“ 1906. Кратки историјско-прозни записи „из постања данашње Србије“, који се не могу у потпуности сматрати причама већ пре прилагођеним фељтонима, објављени су у књизи „Претци и потомци“ 1901.г. док је део његових прича остао расут по разним листовима. Чини се да се Комарчић колебао по питањима сам форме и садржине приче – тако он у књигу прича „Слике и приповетке“ ставља и текст „Наше гробље и наше задушнице“, који је ближи новинском запису, док је текст „Један лист из живота наше земље“ научно-популарно представљање неких од знања из астрономије (и бави се темама које су разрађиване у роману „Једна угашена звезда“). Историјски записи какав је „Београд пре и после 38 година“ и њему слични, покушај су да се, позивањем на фактографију, оживи прошлост и на тај начин приближи савременом читаоцу али је ту приповедна техника потпуно у функцији описивања догађаја, без било каквог бављења појединцима. Комарчић је неретко био склон сентиментализму, мелодрами као и пропагирању општеприхваћених „правих“ животних вредности, какве су, пре свега, девојачка смерност, породична срећа, супружничка верност и лојалност, пријатељство и сличне – посматраних,

наравно, у миљеу руралне Србије односно варошанско-градске Србије која се и даље угледа на сеоску традицију (јер градске још нема). Но, инсистирање на таквим тезама, у ствари, осиромашује приче и своди их на лако и пригодно штиво из шарених публикација за најшире масе. Потенцијали које заплети носе аутор не успева да искористи; тако су недовољно убедљиве приче нпр „Златна Костадинка“, „Племените душе“, „Материна клетва“. Комарчић је умео да разоткрије и многе мане државног и друштвеног живота али су такве приче неретко или напрасно и невешто вођене и окончане – таква је прича „А ко вам је тамо капетан“ или се тај критички слој губи у већ апострофираном сентиментализму (као у поменутом „Племенитим душама“). Ипак, кад сви елементи приче остану избалансирани, резултати су изузетни – таква је наизглед непретенциозна прича „Ноћни лептири“ која сведеним језиком и без превеликих егзибиција успева да ефектно поентира (на трагу фолклорне митологије језе). Комарчић је, зарад што вернијег дочаравања атмосфере, инсистирао на, за своје време, не превише често коришћеним техникама. Тако у хајдучкој причи „Девина судбина“ аутор дијалог Турака исписује поштујући њихов изговор макар тај био граматички и правописно неправилан, добијајући тако на живости и убедљивости. Оваквим приповедачким триковима писац је искорачио поприлично испред свог времена.

Закључимо на крају да несуђени терзијски мајстор који је изгубио прсте десне шаке приликом бомбардовања Београда 1862, потом учитељ па власник кафане, сарадник бројних листова, издавач листа „Збор“ који пропада, уредник листова „Будућност“ и „Нови завет“, страствени пропагатор социјалних идеја Светозара Марковића који касније прилази Напредњацима и критикује оно што је до тада хвалио, аутор бројних чланака којима се многим замерио, остаје једна од живопис-

сних фигура српске литературе на преласку векова која свакако не заслужује потпуни заборав који ју је прекривао готово пун век после смрти већ, напротив, заслужује ново, пажљиво и критичко ишчитавање и вредновање.

О писцима

Драгомир Брзак (1851–1905)

У комисији, 1902.

Стеван Сремац (1855 -1906)

Сабране приповетке (1931-1934).

Бранислав Нушић (1864 -1938).

Приповетке једној каплара, 19
Листини, 1889.

Оштинско дете, 1902.

Рамазанске вечери, 1898.

Пеиповетке, 1928.

Никола Јанковић (1876-1908)

Живи мртваци. Приповетке. Београд, 1904, 84 стр.

Приповетке. Свеска прва. Мостар, 1905. 67 стр.

Приповетке и слике. Београд б. г. 71 стр.

Григорије Божовић (1880-1945)

Из Старе Србије, 1908.

Приповетке (1924)

Црпе и резе, 1928.

Робље заробљено, 1934.

Са седла и самара, 1930.

Урезане истине, 1930.

Чудесни кувови, 1930.

Тешка искушења, 1935.

Под законом, 1939.

Приповетке, 1940.

Неизмишљени ликови, 1940.

Велимир Живојиновић Massuka (1886 - 1974)

По шрају (1935)

821.163.41-1

ПРИЧА : часопис за причу и приче о причама / главни уредник Слободан Стојадиновић ; одговорни уредник Славољуб Марковић. – год. I, бр 1 (новембар 2007). – Београд (Гандијева 167-177) Књижевно друштво „Свети Сава“, 2007 (Ниш : СБЕН). 21 cm.

Тромесечно

ISSN 1820-5909 = Прича

COBISS.SR-ID 144590860